

3 (42) ROK 2023

ISSN 2081-0008 • e-ISSN 2449-9714

INTERDISCYPLINARNE PISMO Z ZAKRESU NAUK SPOŁECZNYCH, ZAWIERAJĄCE ARTYKUŁY ODZWIERCIEDLAJĄCE PROCESY SPOŁECZNE, GOSPODARCZE I POLITYCZNE, ZACHODZĄCE W POLSCE, W EUROPIE I NA ŚWIECIE

STUDIA Społeczne

SOCIAL Studies

Angelika Kleszczewska-Albińska
Diagnostyka psychologiczna, działania pomocowe i badania empiryczne realizowane w obliczu pracy na odległość

Angelika Kleszczewska-Albińska
Psychological diagnosis, activities aimed at helping, and empirical studies conducted in face of remote work

Monika Bychowska
Norbert Malec
Ewolucja w oznaczaniu rynków relewantnych w sprawach telekomunikacyjnych w orzecznictwie Prezesa Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów

Monika Bychowska
Norbert Malec
Evolution in the determination of relevant markets in telecommunications cases in the jurisprudence of the president of the office of competition and consumer protection

Katarzyna Sacharuk
Przejęcie uprawnień wierzyciela po powstaniu tytułu egzekucyjnego

Katarzyna Sacharuk
Assignment of creditor's rights after creation of enforcement order

KWARTALNIK „STUDIA SPOŁECZNE” JEST W WYKAZIE CZASOPISM NAUKOWYCH MEiN I MA 20 PUNKTÓW

WYDAWCA: MENEDŻERSKA AKADEMIA NAUK STOSOWANYCH W WARSZAWIE
PUBLISHER: WARSAW MANAGEMENT UNIVERSITY

ISSN 2081-0008
e-ISSN 2449-9714

STUDIA | SOCIAL Społeczne | Studies

Wydawca: Menedżerska Akademia Nauk Stosowanych w Warszawie
Adres Redakcji i Wydawcy: Menedżerska Akademia Nauk Stosowanych w Warszawie
ul. Kawęczyńska 36, 03-772 Warszawa, wsm.warszawa.pl

Redaktor Naczelny / Editor-in-Chief:

dr hab. inż. Zbigniew Ciekankowski, prof. WSM

Zastępca Redaktora Naczelnego / Deputy Editor-in-Chief:

prof. dr hab. Jarosław Kostrubiec

dr hab. Henryk Wyrębek

prof. dr hab. Stanisław Topolewski

dr hab. Dariusz Bogusz

Redaktorzy tematyczni / Section Editors:

dr Agnieszka Król – nauki o zarządzaniu i jakości

dr Robert Rynkun-Werner – nauki prawne

dr Julia Nowicka – nauki o bezpieczeństwie

dr Izabela Kust – pedagogika

dr Aleksandra Jędrzysek-Geisler – psychologia

mgr Dorota Charkiewicz – nauki prawne

Redaktor statystyczny / Statistical Editor:

dr Angelika Kleszczewska-Albińska

Sekretarz redakcji / Section Secretaries:

dr Aleksandra Chyc

Redaktorzy językowi / Language Editors:

dr Aleksandra Chyc – język angielski, język polski

dr Stanisław Konarski – język polski

Redaktor techniczny / Technical Editor:

Krzysztof Gawrychowski

Grafiki oraz zdjęcia zgodne z /

All images in accordance with:

© Copyright by Menedżerska Akademia Nauk Stosowanych w Warszawie (Warsaw Management University)

Żaden fragment tej publikacji nie może być reprodukowany, umieszczany w systemach przechowywania informacji lub przekazywany w jakiegokolwiek formie – elektronicznej, mechanicznej, fotokopii czy innych reprodukcji – bez zgody posiadacza praw autorskich.

All rights reserved by Warsaw Management

University. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Wszystkie nadsyłane artykuły naukowe są recenzowane. Procedura recenzowania artykułów, zapora ghostwriting oraz zasady przygotowywania tekstów i instrukcje dla autorów znajdują się na stronie internetowej czasopisma

All articles are peer reviewed. The procedure for reviewing articles, and the Guide for Authors can be found on the website of the journal

Wersja pierwotna (referencyjna) czasopisma to wersja elektroniczna

The original (reference) version of the journal is electronic.

Publikowane w Polsce / *Published in Poland*

„STUDIA SPOŁECZNE” – KWARTALNIK Z ZAKRESU NAUK SPOŁECZNYCH, ZAWIERA RECENZOWANE ARTYKUŁY ODZWIERCIEDLAJĄCE PROCESY SPOŁECZNE, GOSPODARCZE I POLITYCZNE, ZACHODZĄCE W POLSCE, W EUROPIE I NA ŚWIECIE
KWARTALNIK „STUDIA SPOŁECZNE” JEST W WYKAZIE CZASOPISM NAUKOWYCH MEiN I MA 20 PUNKTÓW.
KWARTALNIK JEST INDEKSOWANY W BAZIE BAZEKON I CEEOL.

“SOCIAL STUDIES” – QUARTERLY SCIENTIFIC MAGAZINE PUBLISHING ARTICLES ON SOCIAL, ECONOMIC, AND POLITICAL PROCESSES IN POLAND, EUROPE AND THE WHOLE WORLD
THE QUARTERLY „SOCIAL STUDIES” IS ON THE LIST OF SCIENTIFIC JOURNALS OF MEiN AND HAS 20 POINTS.
THE QUARTERLY IS INDEXED IN THE BAZEKON AND CEEOL DATABASES.

Rada Naukowa działu: Pedagogika, Psychologia, Nauki socjologiczne

Editorial Board of section: Pedagogics, Psychology, Sociology

Przewodniczący / Chairman:

Przewodniczący - dr Joanna Michalak-Dawidziuk, prof. WSM (Polska / Poland)

Członkowie / Members:

prof. PhDr. Viera Bacova, Ph.D., DrSc. (Słowacja / Slovakia),
prof. dr hab. inż. Ján Bajtoš /MANS/ (Słowacja / Slovakia),
prof. dr hab. Valery Bebyk /University of Ukraine/ (Ukraina / Ukraina),

prof. dr hab. Ewgenii Bobosow (Białoruś / Belarus),
prof. dr hab. Stanisław Dawidziuk /MANS/ (Polska / Poland),
prof. PhDr. Rudolf Dupkala, CSc. (Słowacja / Slovakia),
prof. Dan Durning, PhD (USA),
senior lecturer Natalia Gajdamaschko, PhD (Kanada / Canada),

prof. dr Otar Gerzmava /Georgia Grigol Robakidze University/ (Gruzja / Georgia),

prof. dr hab. Ding Gianwey (Chiny / China),
prof. Devin Fore, Ph.D. /Princeton University USA/ (USA),
prof. dr hab. Marek Furmanek /UZ/ (Polska / Poland),
prof. dr hab. Wojciech Hübner /Vistula/ (Polska / Poland),

prof. dr hab. Bohdan Jałowicki /UW/ (Polska / Poland),
prof. dr hab. Jerzy Kunikowski /UPH/ (Polska / Poland),
prof. MUDr. Vladimír Krčmery, Ph.D, DrSc., dr h.c. Mult.
(Słowacja / Slovakia),

prof. dr Otwin Marenin (USA),
prof. dr hab. Kaz Mazurek (Kanada / Kanada),
prof. dr hab. John McGraw (Kanada / Kanada),
prof. dr hab. Nella Nyczkało (Ukraina / Ukraine),
prof. dr hab. Stefan Opara /INP/ (Polska / Poland),
prof. dr hab. Karol Poznański /APS/ (Polska / Poland),
prof. dr hab. Zdzisław Sirojć /MANS/ (Polska / Poland),
prof. dr hab. Zbigniew Starowicz /UW/ (Polska / Poland),
prof. dr hab. Franciszek Szlosek /APS/ (Polska / Poland),
prof. dr hab. Władysław Szymański /SAN/ (Polska / Poland),
prof. dr hab. Tadeusz Bąk (PWSTE, Polska/Poland),
dr hab. Iwona Klonowska / Wyższa Szkoła Policji w Szczytnie / (Polska / Poland)

Rada Naukowa działu Nauki Prawne, Nauki o Polityce i Administracji, Nauki o Bezpieczeństwie

Editorial Board Section: Legal Science, About Politics and Administration Science, About Security Science

Przewodniczący / Chairman:

prof. dr hab. Brunon Hołyst / MANS / (Polska / Poland)

Członkowie / Members:

prof. dr hab. Cezary Banasiński (Uniwersytet Warszawski, Polska/Poland),

prof. zw. dr hab. Alexander J. Belohlavek (Masaryk University, Czechy /Czech Republic),

prof. dr hab. Ewgenii Bobosow (Białoruś / Belarus),
prof. dr Otar Gerzmava (Grigol Robakidze University, Gruzja / Georgia),

prof. dr Donata Maria Assunta Gottardi (Universita di Verona, Włochy/ Italy),

prof. dr Miomira Kostić (University of Niš, Serbia),

prof. dr hab. John McGraw (Kanada / Canada),
prof., dr hab. Anatolii Radkevich, (University of Science and Technology, Ukraina / Ukraine)

prof. dr hab. Marian Kopczewski / AWL / (Polska/Poland)

prof. dr hab. Jan Olszewski (Uniwersytet Rzeszowski, Polska/ Poland),

prof. dr hab. Janusz Trzciniński (Menedżerska Akademia Nauk Stosowanych w Warszawie, Polska / Poland)

prof. dr hab. dr h.c. Hans Joachim Schneider (University of Munster, Niemcy/Germany),

prof. dr hab. Maria Szyszowska (Wyższa Szkoła Menedżerska, Polska/Poland),

prof. zw. dr hab. Anna Walaszek-Pyziół (Uniwersytet Jagielloński, Polska/Poland),

prof. dr hab. Minoru Yokoyama (Japonia/Japan),

prof. dr hab. Jarosław Wolejszo (Akademia Kaliska, Polska/ Poland),

prof. dr hab. Leszek Elak, (ASzWoj, Polska/Poland).

Rada Naukowa działu Nauki o Zarządzaniu Jakości, Ekonomia i Finanse

Editorial Board of Section: Management and Quality Sciences, Economics and Finance

Przewodniczący / Chairman:

Przewodniczący – prof. dr hab. Stanisław Marciniak (Polska / Poland)

Członkowie / Members:

prof. dr hab. Jerzy Bogdanienko, Uniwersytet Warszawski (Polska/Poland),

prof. dr hab. Marek Garbicz, Szkoła Główna Handlowa, Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie (Polska/Poland),

prof. dr hab. Lech Jacyzynowski, Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie (Polska/Poland),

prof. dr hab. Stanisław Marciniak, Politechnika Warszawska (Polska/ Poland),

prof. dr hab. Marek Jacek Stankiewicz, Wyższa Szkoła Bankowa w Toruniu (Polska/Poland),

prof. dr hab. Marian Strużycki, Szkoła Główna Handlowa prof. em., (Polska/ Poland),

prof. dr hab. Andrzej Jasiński, Uniwersytet Warszawski (Polska/Poland),

dr Paweł Dąbrowski MANS (Polska/Poland),

prof. dr. Jörg Freiling, University of Bremen (Niemcy/ Germany),

prof. dr. Sibylle Heilbrunn, School of Social Sciences and Humanities, Kinneret Academic College (Izrael/Israel),

prof. Bezdudnaya Anna Geroldovna, Ph.D., Saint-Petersburg State University of Economics (Federacja Rosyjska/Russian Federation),

prof. zw. dr hab. inż. Waldemar Karwowski dr h.c. mult., University of Central Florida, Orlando, (USA),

prof. Liviu Marian, Petru Maior University Targu Mures (Rumunia/ Romania),

Ph.D. Oleksii Polegkyi, University of Alberta (Kanada/ Canada),

Dr. Carole E. Scott, Richards College of Business, University of West Georgia (USA),

Ph.D. Pradeep Kumar Singh, Jaypee University of Information Technology, HP, (Indie/India),

Assoc. Prof. Ph.D. Vijender Kumar Solanki, CMR Institute of Technology (Autonomous) (Indie/India),

prof. JUDr. Zdeněk Souček, DrSc., Moravian Business College, (Czechy/ Czech Republic),

prof. Mile Terziovski, Ph.D. (Melb), MBA, ME(Hons) GAICD, FAIM, Swinburne Business School, (Australia).

dr Marzena Kacprzak SGGW (Polska/Poland)

SPIS TREŚCI / CONTENTS

SOCJOLOGIA/PSYCHOLOGIA/PEDAGOGIKA

Kleszczewska- -Albińska A.	Diagnostyka psychologiczna, działania pomocowe i badania empiryczne realizowane w obliczu pracy na odległość Psychological diagnosis, activities aimed at helping, and empirical studies conducted in face of remote work	7
-------------------------------	---	---

NAUKI O BEZPIECZEŃSTWIE

Żmigrodzka M., Głowacki J.	Analiza przydatności i bezpieczeństwa zastosowania zdalnej pracy wieży kontroli lotów Analysis of the suitability and safety of remote tower operations	29
Bogusz D.	Szkolenie personelu lotniczego w latach 1918–1920 Training of aviation personnel in 1918–1920	45
Prus A	Diagnoza przebiegu pierwszej edycji szkolenia obronnego dla administracji publicznej w nowej formule Evaluation process the first edition of defence training for public administration in a new formula	59
Dobek P.	Cyberbezpieczeństwo w lotnictwie oraz w portach lotniczych – LAW Dęblin Cyber security in aviation and airports	87

Wysokiński A.	<p>Osoby prowadzące pojazd bez uprawnień jako poważne zagrożenie dla ruchu drogowego Polski w latach 2017–2021 Persons driving a vehicle without a license as a serious threaten for road traffic in Poland in 2017–2021</p>	99
Nowosińska I.	<p>Bezpieczeństwo i dostęp pasażerów do infrastruktury kolejowej w aspekcie technicznym określonym w TSI PRM Safety and access of passengers to railway infrastructure in the technical aspect specified in the TSI PRM</p>	113
Karasiewicz I.	<p>Rola jednostek oceniających ryzyko (AsBo) w procesie zarządzania ryzykiem w systemie transportu kolejowego The role of risk assessment bodies (AsBo) in the risk management process in the rail transport system</p>	133
Brażkiewicz D., Perdion W., Karwowski J.	<p>Artyleria na wojnie rosyjsko-ukraińskiej 2022–2023 Artillery in the Russo-Ukrainian war 2022–2023</p>	145
NAUKI PRAWNE:		
Bychowska M., Malec N.	<p>Ewolucja w oznaczaniu rynków relevantnych w sprawach telekomunikacyjnych w orzecznictwie Prezesa Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów Volution in the determination of relevant markets in telecommunications cases in the jurisprudence of the President of the Office of Competition and Consumer Protection</p>	163

Błaszczak K., Krzaczek M.	Status stron umowy franchisingu w prawie polskim Status of the parties to the franchise agreement in polish law	183
Sacharuk K.	Przejęcie uprawnień wierzyciela po powstaniu tytułu egzekucyjnego Assignment of creditor's rights after creation of enforcement order	199
NAUKI O ZARZĄDZANIU I JAKOŚCI		
Milewska A., Głowacka K.J.	Koszty i korzyści dobrowolnych ubezpieczeń w ramach III filaru – ujęcie teoretyczno-poznawcze Costs and benefits of voluntary insurance under pillar III – theoretical and cognitive approach	215
Kacprzak M., Wodyńska A.	Wizerunek kobiet w przekazach reklamowych – przykład kampanii prowadzonych w mediach tradycyjnych i w kanałach social media marek The image of women in advertising messages – example of campaigns conducted in traditional media and social media channels of warka, axe and bodyform brands	233

dr Angelika Kleszczewska-Albińska

Menedżerska Akademia Nauk Stosowanych

ORCID 0000-0003-2309-7071

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 7–27

DIAGNOSTYKA PSYCHOLOGICZNA, DZIAŁANIA POMOCOWE I BADANIA EMPIRYCZNE REALIZOWANE W OBLICZU PRACY NA ODLEGŁOŚĆ/

*PSYCHOLOGICAL DIAGNOSIS, ACTIVITIES AIMED
AT HELPING, AND EMPIRICAL STUDIES CONDUCTED IN FACE
OF REMOTE WORK*

STRESZCZENIE

Okres pandemii i związane z nim obostrzenia w zakresie nawiązywania bezpośrednich kontaktów poskutkowały koniecznością częstszego podejmowania interakcji międzyludzkich z wykorzystaniem metod pośrednich. Restrykcje objęły także aktywności zawodowe świadczone przez psychologów. Mimo iż metody pracy zdalnej obecne były w działaniach profesjonalistów z obszaru zdrowia psychicznego już wcześniej, to ich wykorzystanie znacznie się zintensyfikowało się w trakcie pandemii oraz po jej zakończeniu. Praca online na stałe weszła do oferty gabinetów psychologicznych, częściej niż przed pandemią uwzględniana jest także w badaniach empirycznych z dziedziny psychologii. Głównym celem prezentowanego artykułu jest teoretyczna analiza problemów związanych z realizowaniem pracy i świadczeniem usług psychologicznych na odległość. Autorzy przyjrzeni się specyfice pracy psychologa, zwrócili też uwagę na problemy związane z działaniami diagnostycznymi i udzielaniem wsparcia oraz pomocy psychologicznej. Zweryfikowali również dane dotyczące prowadzenia badań empirycznych. Wnioski wysnute na podstawie przeglądu literatury wskazują, że w każdym z tych obszarów z sukcesem można wykorzystywać techniki pracy na odległość, przy czym istotne jest zachowanie w tym względzie ostrożności podczas dokonywania in-

terpretacji rezultatów uzyskiwanych w oparciu o pracę online. Zdalna forma realizacji zadań zawodowych psychologa wymaga ponadto zachowania pewnych warunków brzegowych umożliwiających zapewnienie uczestnikom tych oddziaływań poczucia bezpieczeństwa i intymności.

SŁOWA KLUCZOWE: diagnoza psychologiczna, pomoc psychologiczna, psychoterapia, badania empiryczne, praca zdalna, pandemia, efektywność pracy zdalnej.

ABSTRACT

The pandemic period and the related restrictions on establishing direct contacts resulted in the need for more frequent interpersonal interactions using indirect contact. Such restrictions also covered professional activities provided by psychologists. Although remote methods of work were present in the work of mental health professionals before, at the time of the pandemic and during the post-pandemic stage their use was significantly intensified. Online work has become a permanent part of the offer of psychological offices, more often than before the pandemic it is also included in an empirical research. The main aim of the article is a theoretical analysis of problems connected with fulfilling professional tasks and providing psychological services remotely. The specificity of a psychologist's work was examined, attention was paid to problems related to diagnostic activities, and tasks connected with providing support and psychological help. The data on conducting empirical research was also verified. The conclusions drawn on the basis of the literature review indicate that remote work techniques can be successfully used in each of the above mentioned areas, but it is important to be careful in this respect when it comes to interpreting the results obtained on the basis of online work. In addition, the remote form of work of a psychologist requires the maintenance of certain initial conditions to ensure the participants of these interactions a sense of security and intimacy.

KEY WORDS: psychological diagnosis, psychological help, psychotherapy, empirical studies, remote work, pandemic, effectiveness of remote work

Wstęp

Role zawodowe psychologa są bardzo zróżnicowane, jednak niezależnie od obszaru, którego dotyczą, ich podstawą jest podejmowanie kontaktu z drugim człowiekiem. Powinny zatem uwzględniać szereg działań nastawionych na nawiązanie i podtrzymanie relacji międzyludzkich. Realizacja takich zadań wymaga zainteresowania drugim człowiekiem, otwartości na niego oraz interakcji i zazwyczaj odbywa się w kontakcie bezpośrednim¹. Okres pandemii zapoczątkował szereg zmian w spo-

1 T.R. Wind, M. Rijkeboer, G. Andersson, H. Ripper, *The COVID-19 pandemic: The 'black swan' for mental health care and a turning point for e-health*, „Internet Interventions” 2020, nr 20, s. 1–2.

sobie wykonywania obowiązków zawodowych² i zwiększył w znacznym stopniu udział świadczeń na odległość realizowanych przez specjalistów z obszaru zdrowia psychicznego³. W taki sposób przeprowadzano część procedur diagnostycznych⁴, udzielano szeroko rozumianej pomocy psychologicznej⁵, jak też prowadzono badania empiryczne⁶. W rezultacie pojawiło się wiele pytań dotyczących trafności, rzetelności i wiarygodności tak wykonywanych czynności zawodowych⁷.

Podstawowym celem prezentowanego artykułu jest dokonanie teoretycznej analizy danych na temat świadczenia szeroko rozumianych usług psychologicznych na odległość. Na podstawie przeglądu literatury dotyczącej prowadzenia diagnozy psychologicznej, udzielania wsparcia i pomocy psychologicznej oraz realizowania badań empirycznych zweryfikowano zasadność wykorzystywania we wspomnianych obszarach metod i technik pracy na odległość. Opierając się na przytoczonych danych, wykazano, że w każdym z wyżej wymienionych obszarów działalności psychologa możliwe jest wykorzystanie technik pracy zdalnej. Konieczne jest przy tym spełnienie odpowiednich warunków brzegowych gwarantujących poczucie bezpieczeństwa i komfortu osoby/ osób współpracujących ze specjalistą z obszaru psychologii oraz zachowanie ostrożności w zakresie interpretacji danych uzyskiwanych z wykorzystaniem metod pracy na odległość.

W artykule przedstawione zostaną zasady wykonywania pracy psychologa z uwzględnieniem znaczenia kontaktu interpersonalnego realizowanego na każdym z jej etapów. Opisane zostaną czynniki, które pozostają szczególnie istotne w kontekście przeprowadzania działań diagnostycznych. Wskazane będą również elementy niezbędne podczas realizacji zadań o charakterze pomocowym. W opracowaniu znajdują się informacje dotyczące przeprowadzania empirycznych badań psychologicznych. Przedstawione zostaną również tzw. dobre praktyki związane z realizacją pracy i empirycznych badań psychologicznych na odległość.

-
- 2 J.H. Wright, R. Caudill, *Remote treatment delivery in response to the COVID-19 pandemic*, „Psychotherapy and Psychosomatics” 2020, nr 89, s. 130–2.
 - 3 A. Morgan, C. Davies, Y. Olabi, L. Hope-Stone, M.G. Cherry, P. Fisher, *Therapists’ experiences of remote working during the COVID-19 pandemic*, „Frontiers in Psychology” 2022, nr 13, s. 1–12.
 - 4 J.O. August, S. Mashegoane, *Psychological assessment during and after the COVID-19 pandemic*, „African Journal of Psychological Assessment” 2021, nr 3, s. 1–3.
 - 5 T. Probst, P. Stippl, C. Pieh, *Changes in provision of psychotherapy in the early weeks of the COVID-19 lockdown in Austria*, „International Journal on Environmental Research and Public Health” 2020, nr 17, s. 1–10.
 - 6 D.L. Rosenfeld, E. Balcetis, B. Bastian, E.T. Berkman, J.K. Bosson, T.N. Brannon i wsp., *Psychological science in the wake of COVID-19: social, methodological, and metascientific considerations*, „Perspectives on Psychological Science” 2022, nr 17(2), s. 311–33.
 - 7 T. Boldrini, A. Schiano Lomoriello, F. Del Corno, V. Lingiardi, S. Salcuni, *Psychotherapy during COVID-19: how the clinical practice of Italian psychotherapists changed during the pandemic*, „Frontiers in Psychology” 2020, nr 11, s. 1–9.

1. SPECYFIKA PRACY PSYCHOLOGA

Podczas realizacji obowiązków zawodowych psycholog spotyka się z innym człowiekiem lub grupą ludzi. Do jego zadań należy zadbanie o to, aby kontakt ów przebiegał w przyjaznej atmosferze, która wiąże się dla zaangażowanych w nią osób z poczuciem bezpieczeństwa. Skuteczna realizacja tego zadania wymaga od specjalisty położenia nacisku na zbudowanie relacji interpersonalnej adekwatnej do podejmowanych działań. Co ważne, relacja nawiązywana pomiędzy specjalistą z dziedziny zdrowia psychicznego a innymi osobami, z którymi jest on w kontakcie, pozostaje nieco odmienna w porównaniu do typowych związków interpersonalnych, w których oczykuje się wzajemności w zakresie dzielenia się informacjami i doświadczeniami⁸. Jak podkreśla Ewa Trzebińska⁹, wzajemność w relacji profesjonalisty i osoby lub osób, którym udzielane jest wsparcie lub pomoc, polega na wzajemnej wymianie uczuć, informacji oraz kontekstu społecznego, które w sposób szczególny nastawione są na potrzeby człowieka, któremu udzielana jest pomoc.

Pośród istotnych – z perspektywy pracy specjalisty – zadań znajduje się przede wszystkim zadbanie o warunki niezbędne do zbudowania właściwej więzi emocjonalnej. Działania w tym obszarze obejmują adekwatne otwarcie kontaktu z drugim człowiekiem oraz zbudowanie fizycznej przestrzeni, w której dana osoba może poczuć się komfortowo i bezpiecznie¹⁰. Istotne znaczenie ma także ukształtowanie psychicznego poczucia bezpieczeństwa, co możliwe jest dzięki prezentowaniu przez specjalistę właściwych postaw świadczących o szacunku, uprzejmości i trosce wobec drugiego człowieka¹¹ i odbywa się zarówno w ramach pracy stacjonarnej, jak i podczas realizacji zadań zawodowych na odległość¹². Budowanie dobrej relacji pomiędzy specjalistą a jego klientem wymaga od tego pierwszego autentyczności, bezwarunkowej akceptacji i wysoko rozwiniętej empatii¹³. Sugeruje się ponadto, że konieczne jest też zagwarantowanie przez specjalistę silnego poczucia

-
- 8 S. Sprecher, S. Treger, J.D. Wondra, N. Hilaire, K. Wallpe, *Taking turns: reciprocal self-disclosure promotes liking in initial interactions*, „Journal of Experimental Social Psychology” 2013, nr 49(5), s. 860–6.
 - 9 E. Trzebińska, *Przygotowanie do rozpoczęcia psychoterapii*, [w:] *Psychoterapia. Teoria. Podręcznik akademicki*, red. L. Grzesiuk, Eneteia, Warszawa 2005, s. 272.
 - 10 E. Humer, C. Pieh, M. Kuska, A. Barke, B.K. Doering, K. Gossmann, R. Trnka, Z. Meier, N. Kasakova, P. Tavel, T. Probst, *Provision of psychotherapy during the COVID-19 pandemic among Czech, German and Slovak psychotherapists*, „International Journal of Environmental Research and Public Health” 2020, nr 17(13), s. 1–15.
 - 11 E. Trzebińska, op. cit., s. 272–3.
 - 12 E. Whaibeh, H. Mahmoud, H. Naal, *Telemental health in the context of a pandemic: The COVID-19 experience*, „Current Treatment Options in Psychiatry” 2020, nr 7(2), s. 1–5.
 - 13 M.C. Witty, R. Adomaitis, *Carl Rogers and client-centered counseling*, [w:] *Counseling theory: Guiding reflective practice*, [w:] R.D. Parsons, N. Zhang, Sage Publications, Thousand Oaks 2014, s. 171–99.

psychoterapeutycznej lojalności wobec klienta, ponieważ tylko w takiej sytuacji uczestnicy oddziaływań psychologicznych gotowi są do poruszania ważnych, acz trudnych z ich perspektywy tematów¹⁴.

Opisane powyżej działania znacznie łatwiej zrealizować w kontakcie bezpośrednim w przestrzeni zaaranżowanej i zabezpieczonej przez specjalistę¹⁵. Profesjonalista wie bowiem, jak przygotować przestrzeń poczekalni i sam gabinet, by osoba korzystająca ze wsparcia mogła poczuć się komfortowo¹⁶. W przypadku pracy realizowanej na odległość nie ma możliwości stworzenia klientowi korzystającemu z pomocy i/lub wsparcia takiego bezpiecznego otoczenia, co więcej niemożliwe jest dokonanie oceny, na ile przestrzeń, z której łączy się on ze specjalistą jest dla niego komfortowa¹⁷. Nie jest również możliwe stwierdzenie, jak klient będzie się czuł podczas opowiadania o swoich trudnościach, pozostając w otoczeniu, którego wspomniane problemy dotyczą¹⁸. Ponadto wykonywanie zadań związanych ze świadczeniem pracy psychologicznej na odległość wiąże się dla obu stron z koniecznością zapewnienia sobie niczym niezakłócanego kontaktu, w tym stabilnego i w miarę możliwości szybkiego łącza internetowego, a to może stanowić dodatkowe ograniczenie w dostępie do specjalisty¹⁹.

2. SPOTKANIE PSYCHOLOGA Z DRUGIM CZŁOWIEKIEM

Stosunkowo często specjalistyczne działania psychologa obejmują: nawiązanie kontaktu celem wykonania zadań nastawionych na zgromadzenie danych diagnostycznych, skonceptualizowanie problemu klienta oraz zaplanowanie adekwatnych działań wspierających i/lub pomocowych²⁰. Odgrywając swoją rolę zawodową, psycholog w pierwszej kolejności podejmuje wysiłek nakierowany na zbudowanie relacji.

- 14 G.S. Kleiven, A. Hjeltnes, M. Råbu, C. Moltu, *Opening up: clients' inner struggles in the initial phase of therapy*, „Frontiers in Psychology” 2020, nr 11, s. 1–11.
- 15 X. Zhou, C.L. Snoswell, L.E. Harding, M. Bambling, S. Edirippulige, X. Bai, A.C. Smith, *The role of telehealth in reducing the mental health burden from COVID-19*, „Telemedicine Journal on Environment and Health” 2020 nr 26, s. 377–39.
- 16 L. Gottlieb, *Czy chcesz o tym porozmawiać? Terapia oczami terapeutki i jej terapeuty*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2020, s. 58–61, 81–82.
- 17 United Nations Executive Summary, *Policy brief: COVID-19 and the need for action on mental health*, 2020, https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/un_policy_brief-covid_and_mental_health_final.pdf [dostęp: 31.10.2023].
- 18 T. Van Daele, M. Karekla, A.P. Kassianos, A. Compare, *Recommendations for policy and practice of telepsychotherapy and e-mental health in Europe and beyond*, „Journal of Psychotherapy Integration” 2020, nr 30, s. 160–73.
- 19 B. Poletti, S. Tagini, A. Brugnera, L. Parolin, R. Ferrucci, A. Compare, V. Silani, *Telepsychotherapy: a leaflet for psychotherapists in the age of COVID-19. A review of the evidence*, „Counselling and Psychology Quaterly” 2021, nr 34(3–4), s. 352–67.
- 20 S. Murgatroyd, *Poradnictwo i pomoc*, Zysk i S-ka, Kraków 2000, s. 28–53.

W związku z tym zwraca szczególną uwagę na dane o charakterze recypatycznym, koncentruje się na materiale niewerbalnym, a także słucha uważnie komunikatów werbalnych, zestawiając je z informacjami przekazywanymi pozasłownie²¹. Oznacza to, że do uzyskania w miarę możliwości najbardziej kompleksowego zrozumienia klienta wykorzystuje wszystkie kanały komunikacji werbalnej i niewerbalnej²². Podjmując swoją aktywność, specjalista pozostaje stale uważny na zachowania i emocje swojego klienta²³. Każdy z wyżej wymienionych elementów wymaga uwzględnienia nie tylko treści i bezpośredniego znaczenia komunikatów przekazywanych przez klienta, lecz także szeroko pojmowanych danych obserwacyjnych, do których dostęp można uzyskać wyłącznie w sytuacji, w której możliwy jest co najmniej kontakt wzrokowy i słuchowy²⁴. Brak dostępu do tych elementów w znacznym stopniu ogranicza zdolność specjalisty do rozpoznania uczuć i zmian w zakresie ich intensywności oraz walencji w trakcie odbywania rozmowy²⁵. Praca o charakterze zdalnym uniemożliwia też skorzystanie z pewnych metod diagnostycznych (np. części zadań wykonaniowych), które mogłyby nieść dodatkowe informacje na temat funkcjonowania klienta²⁶.

Spotkanie profesjonalisty z klientem to również czas budowania, pogłębiania i podtrzymywania relacji. Aby zwiększyć poczucie bezpieczeństwa i komfortu psychicznego osoby zwracającej się po pomoc i/lub wsparcie, specjalista powinien okazywać jej uwagę, co realizowane jest między innymi z wykorzystaniem technik aktywnego słuchania czy odzwierciedlania uczuć klienta²⁷. Działania tego typu mogą być tylko częściowo wykorzystywane w pracy realizowanej zdalnie w wykorzystaniem komunikatorów wideo²⁸. W przypadku pracy z wykorzystaniem komunikatorów głosowych możliwe jest w wybranych sytuacjach zidentyfikowanie emocji w głosie klienta, ale ten kanał komunikacyjny, bez innych źródeł danych o emocjach klienta, pozostaje

-
- 21 F. Inskipp, *Podstawowe umiejętności*, [w:] *Psychoterapia i poradnictwo*, t. 1, red. C. Feltham, I. Horton, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 2013, s. 154–79.
- 22 S. Fisher, T. Guralnik, P. Fonagy, S. Zilcha-Mano, *Let's face it: video conferencing psychotherapy requires the extensive use of ostensive cues*, „Counselling and Psychology Quarterly” 2020, nr 34, s. 508–24.
- 23 F. Inskipp, op. cit., s. 180–94.
- 24 G. Andersson, N. Titov, B.F. Dear, A. Rozental, P. Carlbring, *Internet-delivered psychological treatments: from innovation to implementation*, „World Psychiatry” 2018, nr 18, s. 20–8.
- 25 M. Ainsworth, *My life as an E-patient*, [w:] *e-Therapy: Case studies, guiding principles, and the clinical potential of the Internet*, red. R.C. Hsiung, W.W. Norton & Company, New York 2002, s. 194–216.
- 26 N. Pelling, *The use of email and the Internet in counselling and psychological service: What practitioners need to know*, „Counselling, Psychotherapy, and Health” 2009, nr 1(5), s. 1–25.
- 27 F. Inskipp, op. cit., s. 154–79.
- 28 B.S. Pierce, P.B. Perrin, S.D. McDonald, *Demographic, organizational, and clinical practice predictors of U.S. psychologists' use of telepsychology*, „Professional Psychology: Research and Practice” 2020, nr 51, s. 184–93.

mało rzetelny²⁹. Z kolei wnioskowanie o emocjach klienta wyłącznie na podstawie materiału przekazywanego na piśmie niesie ryzyko niewłaściwych interpretacji³⁰.

W obliczu przytoczonych powyżej argumentów należy stwierdzić, że kontakt specjalisty z klientem oparty na technikach pracy na odległość jest możliwy, jednak konieczne jest bardzo uważne przemyślenie, jakie metody pracy zostaną wówczas wykorzystane³¹. Optymalne jest odwoływanie się do używania narzędzi pozwalających na korzystanie z możliwie wielu źródeł informacji o kliencie. Najmniej pożądane są zaś takie działania, w ramach których uzyskiwane są tylko wybiórcze lub wręcz szczątkowe dane dotyczące funkcjonowania klienta, uniemożliwiające dokonanie jego wielomodalnej charakterystyki. Budowanie relacji, pogłębianie jej i podtrzymywanie w przypadku pracy na odległość może być nieco trudniejsze w porównaniu do pracy w kontakcie bezpośrednim w gabinecie, ponieważ istnieje wiele zmiennych, które nie podlegają kontroli ze strony specjalisty. Jest to jednak możliwe i może prowadzić do poznania drugiego człowieka z zagwarantowaniem atmosfery pełnej zaufania oraz bezpieczeństwa.

3. DIAGNOZA PSYCHOLOGICZNA W OBLCZU PRACY NA ODLEGŁOŚĆ

Zaplanowanie adekwatnych do potrzeb klienta oddziaływań psychologicznych czy udzielenie niezbędnego wsparcia jest możliwe w sytuacji, w której dokonana jest prawidłowa i kompleksowa ocena funkcjonowania danej osoby. Istotne jest zwrócenie uwagi na szereg zróżnicowanych szczegółów, począwszy od wstępnych informacji na temat zgłaszającej się po wsparcie i/lub pomoc osoby. Dane te mogą pochodzić od osób trzecich lub stanowić element zasobów zawartych w dokumentacji medycznej. Po etapie wstępnym następuje faza diagnozy właściwej, kiedy na podstawie danych uzyskiwanych bezpośrednio od klienta specjalista formułuje hipotezy i je interpretuje. Po uzyskaniu w miarę możliwości kompletnych danych od klienta następuje proces wyjaśniania powiązań między zgłaszanymi przez niego problemami i jego historią życia. Z kolei ostatni etap procesu diagnostycznego uwzględnia opracowanie planu adekwatnych do potrzeb i możliwości klienta interwencji nakierowanych na rozwiązanie zgłaszanych przez niego problemów³².

29 C. Dennis, S. Grigoriadis, J. Zupancic, A. Kiss, P. Ravitz, *Telephone based nurse-delivered interpersonal psychotherapy for postpartum depression: nationwide randomised controlled trial*, „British Journal of Psychiatry” 2020, nr 216, s. 189–96.

30 J.S. DeLuca, N.D. Andorko, D. Chibani, S.Y. Jay, P.J. Rakhshan Rouhakhtar, E. Petti i wsp., *Telepsychotherapy with youth at clinical high risk for psychosis: clinical issues and best practices during the COVID-19 pandemic*, „Journal of Psychotherapy Integration” 2020, nr 30(2), s. 304–31.

31 S.L. Connolly, C.J. Miller, J.A. Lindsay, M.S. Bauer, *A systematic review of providers' attitudes toward telemental health via videoconferencing*, „Clinical Psychology: Science and Practice” 2020, nr 27(2), s. 1–27.

32 A. Słysz, *Refleksje nad diagnozą psychologiczną. Pytania i odpowiedzi*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2014, s. 19–23.

W procesie diagnostycznym wykorzystuje się zróżnicowane źródła informacji o kliencie. Część danych można uzyskać bezpośrednio w trakcie rozmowy. Przy czym aby w pełni zrozumieć klienta i jego historię, niezbędne jest uwzględnienie także danych sięgających poza jego werbalną wypowiedź³³. Dlatego wszelkie sygnały o charakterze niewerbalnym również powinny być dla diagnosty dostępne. W ramach procesu diagnostycznego wykorzystuje się, poza wymienioną już wcześniej analizą dokumentacji oraz wypowiedziami samego klienta, również dane zgromadzone na podstawie wyników narzędzi diagnostycznych. Zazwyczaj mają one charakter wystandardyzowanych testów psychologicznych, w ramach których badani proszeni są o uzupełnienie arkusza kwestionariusza. Realizacja tego zadania możliwa jest wyłącznie w sytuacji, w której diagnozowany spotyka się twarzą w twarz z diagnostą. Każda inna forma udzielania odpowiedzi na pytania testowe pochodzące z arkuszy testowych może być zaburzona z uwagi na niedopełnienie warunków standaryzacji³⁴, co prowadzi do złamania obowiązujących standardów diagnozy.

Podsumowując, można więc stwierdzić, że w przypadku realizacji zadań diagnostycznych pożądanym jest podejmowanie kontaktu bezpośredniego³⁵. Szczególnie dotyczy to sytuacji, w których uwzględnia się także wyniki uzyskiwane z narzędzi kwestionariuszowych. W celu uzyskania możliwie jak najpełniejszego obrazu osoby poddawanej diagnozie konieczne jest bowiem analizowanie wszelkich źródeł informacji wykraczających znacznie poza wypowiedzi klienta³⁶. Na podstawie informacji dotyczących sposobów udzielania odpowiedzi na zadawane pytania, reakcji emocjonalnych (werbalnych i niewerbalnych), umiejętności nawiązywania i pozostawiania w kontakcie, ale też danych obserwacyjnych związanych z oceną wyglądu osoby i jej zachowania³⁷ dokonywany jest kompleksowy opis funkcjonowania osoby. Brak kontaktu osobistego w tym czasie może skutkować uzyskaniem ograniczonych i/lub niekompletnych danych na temat ważnych – z punktu widzenia zdrowia klienta i jego problemu – informacji³⁸.

33 D.C. Mohr, H. Riper, S.M. Schueller, *A solution-focused research approach to achieve an implementable revolution in digital mental health*, „JAMA Psychiatry” 2018, nr 75, s. 113–4.

34 W.J. Paluchowski, M. Tarnowska, M. Filipiak, B. Zalewski, *Standardy diagnozy psychologicznej*, [w:] *Diagnoza psychologiczna. Kompetencje i standardy. Wybrane zagadnienia*, red. M. Filipiak, W.J. Paluchowski, B. Zalewski, M. Tarnowska, Pracownia Testów Psychologicznych, Warszawa 2015, s. 75–6.

35 J.H. Wright, R. Caudill, op. cit., s. 130–2.

36 M. Shulman, M. John, J.M. Kane, *Home-based outpatient telepsychiatry to improve adherence with treatment appointments: A pilot study*, „Psychiatry Services” 2017, nr 68, s. 743–6.

37 J. Morrison, *Wstępny wywiad diagnostyczny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2016, s. 34–155.

38 C. Vis, M. Mol, A. Kleiboer, L. Bührmann, T. Finch, J. Smit, H. Riper, *Improving implementation of eMental health for mood disorders in routine practice: systematic review of barriers and facilitating factors*, „JMIR Mental Health” 2018, nr 5(1), s. 1–18.

4. DZIAŁANIA POMOCOWE A PRACA NA ODLEGŁOŚĆ

Pośród różnorodnych zadań zawodowych, jakie na co dzień realizują psychologowie, bardzo duże znaczenie ma aktywność o charakterze wspierającym i/lub pomocowym. Ten typ oddziaływań psychologicznych już od dłuższego czasu realizowany był zarówno w kontakcie bezpośrednim, jak też z wykorzystaniem metod pracy na odległość³⁹. Przy czym w większości wypadków koncentrowano się wówczas na planie pracy hybrydowej. Zgodnie z takim podejściem wprowadzano nowe rozwiązania i interwencje terapeutyczne podczas spotkań bezpośrednich, a w ramach pracy na odległość pozostawiano klienta z zadaniami do samodzielnego wykonania z zastosowaniem odpowiednich aplikacji o charakterze mobilnym⁴⁰. Tak skonstruowane oddziaływania nastawione są na wspieranie i utrwalanie procesów pracy pomocowej realizowanej twarzą w twarz⁴¹. Mogą też być wykorzystywane w celu zwiększenia efektywności realizowanych oddziaływań terapeutycznych⁴² lub poprawy ich skuteczności⁴³.

Jednocześnie w okresie pandemii wzrosło zapotrzebowanie na świadczenie usług psychologicznych realizowanych całkowicie w formie zdalnej w postaci sesji terapeutycznych i spotkań wspierających odbywających się w czasie rzeczywistym, ale z wykorzystaniem metod i technik pracy na odległość⁴⁴. Praca w takim systemie jest bardzo podobna do działań podejmowanych podczas spotkań w gabinecie. O określonym czasie specjalista łączy się ze swoim klientem na ustalonym wcześniej komunikatorze wideo i w ten sposób odbywają spotkanie, podczas którego pozostają w stałej łączności wizualnej oraz dźwiękowej⁴⁵.

Największa (choć nie jedyna) różnica pomiędzy formą pracy zdalnej – w porównaniu do spotkań realizowanych w kontakcie bezpośrednim – polega na swoistym rozproszeniu odpowiedzialności za zapewnienie bezpiecznego i intymnego miejsca

39 G. Andersson, *Internet-delivered psychological treatments*, „Annual Review of Clinical Psychology” 2016, nr 12, s. 157–79.

40 A. Barak, B. Klein, J.G. Proudfoot, *Defining internet-supported therapeutic interventions*, „Annals of Behavioral Medicine” 2009, nr 38(1), s. 4–17.

41 K.N.T. Månsson, R.E. Skagius, E. Gervind, M. Dahlin, G. Andersson, *Development and initial evaluation of an Internet-based support system for face-to-face cognitive behavior therapy: a proof of concept study*, „Journal of Medical Internet Research” 2013, nr 15, s. 1–14.

42 A. Kleiboer, J. Smit, J. Bosmans, J. Ruwaard, G. Andersson, N. Topooco i wsp., *European COMPARative effectiveness research on blended depression treatment versus treatment-as-usual (E-COMPARED): study protocol for a randomized controlled, non-inferiority trial in eight European countries*, „Trials” 2016, nr 17(1), s. 1–10.

43 T. Berger, T. Krieger, K. Sude, B. Meyer, A. Maercker, *Evaluating an e-mental health program (“deprexis”) as adjunctive treatment tool in psychotherapy for depression: Results of a pragmatic randomized controlled trial*, „Journal of Affective Disorders” 2018, nr 227, s. 455–62.

44 L. Duan, G. Zhu, *Psychological interventions for people affected by the COVID-19 epidemic*, „Lancet Psychiatry” 2020, nr 7, s. 1–3.

45 E. Whaibeh, H. Mahmoud, H. Naal, op. cit., s. 198–202.

do odbywania spotkań⁴⁶. W kontakcie bezpośrednim to specjalista przygotowuje odpowiednią przestrzeń do pracy. Z kolei podczas realizacji spotkań online każdy z jego uczestników samodzielnie musi zadbać o przestrzeń, w której będzie przebywał samodzielnie i gdzie będzie miał niezakłócony dostęp do urządzeń, za pomocą których będzie łączył się z drugą osobą. Co za tym idzie, podczas pierwszego kontaktu profesjonalisty z zakresu zdrowia psychicznego z klientem decydującym się na realizację spotkań wsparciowych i/lub terapeutycznych w postaci zdalnej konieczne jest bardzo szczegółowe omówienie wszystkich elementów takiego spotkania oraz wyjaśnienie ich znaczenia dla efektywnej współpracy⁴⁷.

Należy przy tym zauważyć, że wyniki badań empiryczne dotyczących skuteczności i efektywności oddziaływań pomocowych realizowanych przez specjalistów z dziedziny zdrowia psychicznego na odległość pozostają zadowolające i porównywalne do tych, które uzyskuje się w pracy odbywającej się w bezpośrednim kontakcie⁴⁸. Przy czym analizy te odnoszą się przede wszystkim do pracy uwzględniającej oddziaływanie terapeutyczne prowadzone w nurcie poznawczo-behawioralnym, a ponadto dotyczą głównie zaburzeń depresyjnych i lękowych⁴⁹. Specjaliści sugerują jednak, że okres pandemii i czasu popandemicznego w sposób wyraźny pokazał, jak duże znaczenie ma realizowanie działań pomocowych w dziedzinie psychologii z wykorzystaniem metod pracy na odległość⁵⁰. Jednocześnie wskazuje się też, że zapewnienie wysokiej jakości usług świadczonych online możliwe jest tylko przy spełnieniu określonych warunków⁵¹. Konieczne jest więc przeprowadzenie dogłębnej analizy aktualnie istniejących w tym obszarze rozwiązań i zaproponowanie stosownych regulacji⁵².

46 T. Berger, *The therapeutic alliance in internet interventions: A narrative review and suggestions for future research*, „Psychotherapy Research” 2017, nr 27, s. 511–24.

47 British Psychological Society, *Covid-19 public health road map: Accessing appropriate health-care*, 2022, <https://cms.bps.org.uk/sites/default/files/2022-08/Covid-19%20public%20health%20road%20map%20-%20Accessing%20appropriate%20healthcare.pdf> [dostęp: 31.10.2023].

48 C. Luo, N. Sanger, N. Singhal, K. Patrick, I. Shams, H. Shahid i wsp., *A comparison of electronically-delivered and face to face cognitive behavioural therapies in depressive disorders: A systematic review and meta-analysis*, „E Clinical Medicine” 2020, nr 24, s. 1–16.

49 G. Andrews, A. Basu, P. Cuijpers, M.G. Craske, P. McEvoy, C.L. English i wsp., *Computer therapy for the anxiety and depression disorders is effective, acceptable and practical health care: An updated meta-analysis*, „Journal of Anxiety Disorders” 2018, nr 55, s. 70–8.

50 S. Singh, R. Sagar, *Online psychotherapy during the COVID-19 pandemic: The good, the bad, and the ugly*, „Indian Journal of Psychological Medicine” 2022, nr 44(2), s. 177–80.

51 British Psychological Society, *Adaptations to psychological practice: Continuing guidance during Covid-19 pandemic*, 2021, <https://cms.bps.org.uk/sites/default/files/2022-06/Adaptations%20to%20psychological%20practice%20-%20interim%20guidance%20during%20Covid-19.pdf> [dostęp: 31.10.2023].

52 S. Singh, R. Sagar, op. cit., s. 177–80.

Udzielanie wsparcia i pomocy psychologicznej z wykorzystaniem metod pracy na odległość jest zatem dopuszczalne i uzasadnione⁵³. Jednocześnie oddziaływania realizowane w ten sposób pozostają skuteczne i efektywne⁵⁴. Co więcej, zapewnienie pracy w formie zdalnej może w przypadku niektórych spośród klientów korzystających z usług profesjonalistów z obszaru zdrowia psychicznego zwiększać dostępność wysokiej jakości działań w tym obszarze⁵⁵. Należy jednak pamiętać, że niezbędne jest bardzo szczegółowe omówienie z klientem wszelkich warunków brzegowych, jakie muszą zostać spełnione, aby współpraca na linii specjalista–klient spełniała wszystkie wymogi, jakie zazwyczaj są uwzględniane podczas spotkań stacjonarnych w gabinecie profesjonalisty.

5. EMPIRYCZNE BADANIA PSYCHOLOGICZNE A PRACA NA ODLEGŁOŚĆ

Badania empiryczne stanowią nieodłączny element rozwoju nauki. Pozwalają na poszukiwanie ogólnych zasad funkcjonowania, przyczyniają się do pogłębiania wiedzy na tematy dotyczące specyficznych obszarów radzenia sobie. Umożliwiają też weryfikowanie hipotez wywodzonych z obserwacji codziennych zachowań. Wraz z rozwojem nowoczesnych technologii zwiększał się również zakres ich wykorzystywania w ramach planowania i realizacji badań empirycznych w obszarze psychologii, a okres pandemii jeszcze zintensyfikował zainteresowanie tego typu narzędziami⁵⁶. Na temat zalet i wad oraz wątpliwości związanych z używaniem w badaniach empirycznych ankiet internetowych pisano już wielokrotnie jeszcze przed wybuchem pandemii⁵⁷. Realizacja projektów badawczych online z jednej strony pozwala na dotarcie w łatwy sposób do dużych grup respondentów, którzy wykraczają znacznie poza obszar respondentów rekrutujących się z grona studentów psychologii, z drugiej zaś wiąże się z licznymi trudnościami wynikającymi z problemów z doбором reprezentatywnej grupy oraz z wiarygodnością realizowanych w ten sposób badań⁵⁸.

53 C.M. DuPont, S.D. Pressman, R.G. Reed, S.B. Manuck, A.L. Marsland, P.J. Gianaros, *Does an online positive psychological intervention improve positive affect in young adults during the COVID-19 pandemic?*, „Affective Sciences” 2023, nr 4, s. 101–17.

54 S. Gabrielli, S. Rizzi, G. Bassi, S. Carbone, R. Maimone, M. Marchesoni, S. Forti, *Engagement and effectiveness of a healthcoping intervention via chatbot for university students during the COVID-19 pandemic: Mixed methods proof-of-concept study*, „JMIR mHealth and uHealth” 2021, nr 9(5), s. 1–14.

55 J. Holt-Lunstad, *A pandemic of social isolation?*, „World Psychiatry” 2021, nr 20(1), s. 55–6.

56 S. Tsuji, D. Amso, R. Cusack, N. Kirkham, L.M. Oakes, *Editorial: Empirical research at a distance: New methods for developmental science*, „Frontiers in Psychology” 2022, nr 13, s. 1–5.

57 B. Rooney, *Conducting online research*, [w:] *An introduction to cyberpsychology*, red. I. Connolly, M. Palmer, H. Barton, G. Kirwan, Routledge/Taylor & Francis Group, London 2016, s. 15–27.

58 S.D. Gosling, S. Vazire, S. Srivastava, O.P. John, *Should we trust web-based studies? A comparative analysis of six preconceptions about internet questionnaires*, „American Psychologist” 2004, nr 59, s. 93–104.

Gromadzenie danych w badaniach internetowych wiąże się z oszczędnością czasu i zasobów ludzkich oraz finansowych⁵⁹. Ankieta elektroniczna rozsyłana jest bowiem przez sieć, co ogranicza konieczność zatrudniania grupy osób przeprowadzających badanie. W projekcie opublikowanym w Internecie mogą wziąć udział respondenci z bardzo zróżnicowanych miejsc w określonym kraju lub nawet z całego świata. Co więcej, kiedy respondenci są przekonani o pełnej anonimowości projektu, w którym uczestniczą⁶⁰, mogą wykazywać większą rzetelność i prawdziwość, co oznacza, że mogą mieć mniejszą skłonność do prezentowania siebie w najlepszym możliwym świetle (co w sposób znaczny zaburza uzyskiwane w badaniach empirycznych wyniki)⁶¹. Jednocześnie realizacja badań w świecie wirtualnym uniemożliwia kontrolowanie doboru respondentów⁶². Uczestnikami projektów realizowanych przez sieć stają się osoby korzystające na co dzień z różnorodnych platform internetowych, na których dostępne są określone badania. Nie ma zatem pewności, że próba (mimo że często bardzo liczna) uwzględniona w projekcie jest reprezentatywna⁶³. Praktycznie niemożliwe jest też kontrolowanie sposobu wypełniania ankiet internetowych przez respondentów, choć wykonywane jeszcze w XX wieku analizy trafności i rzetelności rezultatów uzyskiwanych z pomocą narzędzi sieciowych wskazują na wiarygodność tego typu źródeł informacji⁶⁴. Ten układ wyników został zresztą potwierdzony w kolejnych projektach empirycznych⁶⁵. Dowiedziono ponadto, że wykorzystując internetowe sposoby zbierania danych, można zachować normalny rozkład uzyskiwanych wyników, a spójność wewnętrzna oraz trafność rezultatów pozostają na bardzo wysokim poziomie i są porównywalne do wyników otrzymywanych w badaniach realizowanych metodami tradycyjnymi⁶⁶.

59 S. Dodds, A.C. Hess, *Adapting research methodology during COVID-19: Lessons for transformative service research*, „Journal of Service Management” 2020, nr 21(2), s. 203–17.

60 A.N. Joinson, *Knowing me, knowing you: Reciprocal self-disclosure in internet-based surveys*, „Cyberpsychology and Behaviour” 2004, nr 4, s. 587–91.

61 A.N. Joinson, *Social desirability, anonymity and internet-based questionnaires*, „Behaviour Research Methods, Instruments and Computers” 2001, nr 31, s. 433–8.

62 S. Keen, M. Lomeli-Rodriguez, H. Joffe, *From challenge to opportunity: Virtual qualitative research during COVID-19 and beyond*, „International Journal of Qualitative Methods” 2022, nr 21, s. 1–11.

63 M.A. Smith, B. Leigh, *Virtual subjects: Using the internet as an alternative source of subjects and research environment*, „Behaviour, Research Methods, Instruments and Computers” 1997, nr 29, s. 496–505.

64 T. Buchanan, J. Smith, *Using the internet for psychological research: Personality testing on the World-Wide Web*, „British Journal of Psychology” 1999, nr 90, s. 125–44.

65 M. Corley, C. Scheepers, *Syntactic priming in English sentence production: Categorical and latency evidence from an internet-based study*, „Psychonomic Bulletin Review” 2002, nr 9(1), s. 126–31.

66 P. Liao, J. Hsieh, *Does Internet-based survey have more stable and unbiased results than paper-and-pencil survey?*, „Open Journal of Social Sciences” 2017, nr 5, s. 69–86.

Wykorzystanie narzędzi sieciowych pozwala przede wszystkim na dotarcie do bardzo dużych grup respondentów w stosunkowo krótkim czasie. Z uwagi na możliwość zapewnienia pełnej anonimowości zwiększa możliwość dopytywania o kwestie drażliwe i nieaprobowane społecznie⁶⁷. Ułatwia też znajdowanie respondentów pochodzących z bardzo specyficznych grup, do których dostęp w innych warunkach byłby bardzo utrudniony⁶⁸. Realizacja badań psychologicznych z wykorzystaniem narzędzi sieciowych niesie zatem wiele korzyści, ale wiąże się też z szeregiem problemów⁶⁹. Badania internetowe narażone są na błędy, ponieważ istnieje prawdopodobieństwo, że udział w nich biorą wyłącznie osoby o specyficznych preferencjach związanych ze skłonnością do korzystania z określonych witryn internetowych⁷⁰. Niemożliwe jest też utrzymanie pełnej kontroli nad procedurą i sposobem realizacji badania, co może prowadzić do złamania zasad standaryzacji⁷¹. Niemniej otrzymywane jak dotąd wyniki badań porównujących efekty działań badawczych podejmowanych z wykorzystaniem metod tradycyjnych i online pozostają na podobnym poziomie⁷², co skłania do wniosku, że realizacja projektów empirycznych z wykorzystaniem narzędzi pracy na odległość jest w pełni uzasadniona.

6. DOBRE PRAKTYKI W STOSOWANIU METOD PRACY NA ODLEGŁOŚĆ W OBSZARZE PSYCHOLOGII

Z przeprowadzonych powyżej analiz wynika, że działania uwzględniające korzystanie ze zdalnych form aktywności są obecne i z powodzeniem wykorzystywane w pracy psychologa na wielu różnych polach. Mogą być uwzględniane w ramach pracy indywidualnej oraz grupowej, są przydatne w realizacji interwencji o charakterze wsparciowym i/lub pomocowym, pozostają też użyteczne w trakcie realizacji empirycznych projektów badawczych. Metody pracy na odległość z powodzeniem inkorporowano do innych narzędzi stosowanych przez psychologów praktyków oraz badaczy jeszcze w XX wieku, ale okres pandemii i czas bezpośrednio po niej przyczyniły się do znacznej popularyzacji tego typu technik. Zważywszy, że praca psychologa oznacza przede wszystkim podejmowanie spotkań z drugim człowie-

67 L.M. Gray, G. Wong-Wylie, G.R. Rempel, K. Cook, *Expanding qualitative research interviewing strategies: Zoom video communications*, „The Qualitative Report” 2020, nr 25(5), s. 1292–301.

68 A. Shamsuddin, A. Sheikh, R.N. Keers, *Conducting research using online workshops during COVID-19: Lessons for and beyond the pandemic*, „International Journal of Qualitative Methods” 2021, nr 20, s. 1–7.

69 S. Keen, M. Lomeli-Rodriguez, H. Joffe, op. cit., s. 1–11.

70 J.B. Sipes, B. Mullan, L.D. Roberts, *Ethical considerations when using online research methods to study sensitive topics*, „Translational Issues in Psychological Science” 2020, nr 6(3), s. 235–9.

71 A. Chuey, M. Asaba, S. Bridgers, B. Carrillo, G. Dietz, T. Garcia i wsp., *Moderated online data-collection for developmental research: methods and replications*, „Frontiers in Psychology” 2021, nr 12, s. 1–13.

72 B. Lobe, D. Morgan, K.A. Hoffman, *Qualitative data collection in an era of social distancing*, „International Journal of Qualitative Methods” 2020, nr 19, s. 1–8.

kiem oraz budowanie z nim relacji celem przeprowadzenia diagnozy i/lub podjęcia adekwatnych do potrzeb danego człowieka oddziaływań psychologicznych, bądź też przeprowadzenie szeroko zakrojonych ilościowych analiz empirycznych, niezbędne jest wprowadzenie stosownych zasad korzystania z metod pracy na odległość.

Po pierwsze, niezbędne jest upewnienie się, że możliwe jest spełnienie warunków zapewniających uczestnikowi oddziaływań psychologicznych realizowanych online poczucie bezpieczeństwa i intymność. Po drugie, konieczne jest dokonanie weryfikacji stanu psychicznego osoby wyrażającej chęć podjęcia współpracy z wykorzystaniem metod pracy na odległość. Obecność poważnych zaburzeń i chorób psychicznych i/lub doświadczanie ostrych i/lub gwałtownych kryzysów stanowi przeciwwskazanie do uczestniczenia w zdalnej formie pracy psychologicznej. Po trzecie, nieodzowne jest również zagwarantowanie specjalście możliwości dostępu do w miarę możliwości jak największej liczby kanałów odbioru komunikowanych przez klienta treści. Oznacza to, że spotkania powinny odbywać się z wykorzystaniem komunikatorów wideo. Mniej pożądane są komunikatory wyłącznie głosowe. Z kolei szczególnie dużą ostrożność należy zachować podczas pracy realizowanej z wykorzystaniem metod kontaktu niebezpośredniego – opartych na wymianie pisemnych wiadomości. Po czwarte, niezbędne jest zadbanie o kwestie związane z bezpieczeństwem nawiązywanego z klientem połączenia oraz określenie możliwości technicznych (np. stabilne i szybkie łącze internetowe) wymaganych dla odpowiedniego nawiązania i podtrzymania kontaktu.

Zbudowanie trwałej i opartej na zaufaniu relacji pomiędzy specjalistą i osobą korzystającą z pomocy udzielanej online jest możliwe pod warunkiem, że specjalista zadba o zainicjowanie relacji i będzie wkładał wysiłek w jej podtrzymywanie, nieustannie dbając o zagwarantowanie poczucia komfortu i bezpieczeństwa pozostałym uczestnikom interakcji. Poznając drugiego człowieka, specjalista musi stale dbać o wytworzenie i zachowywanie atmosfery pełnej szacunku i zaufania. Ważne, by zwracał uwagę na komunikaty werbalne oraz niewerbalne i zadbał o stworzenie adekwatnego do potrzeb klienta poziomu chłodu lub ciepła emocjonalnego w relacji. Konieczne jest też, aby na każdym etapie pracy weryfikował zasadność i skuteczność podejmowanych interwencji, by w razie potrzeby dokonał stosownych modyfikacji.

Realizacja pracy diagnostycznej, w której wykorzystywane są działania prowadzone na odległość, musi uwzględniać uprzednią weryfikację warunków brzegowych. Wymagane jest zatem dokonanie oceny możliwości technicznych wykonania badania w warunkach online. Ponadto nieodzowne jest też dokonanie wstępnej oceny klinicznej stanu osoby poddawanej diagnozie. Nie jest bowiem wskazane podejmowanie współpracy na odległość z osobą doświadczającą poważnych zaburzeń w zakresie swojego zdrowia psychicznego. Istotne jest również oszacowanie umiejętności posiadanych przez klienta, celem sprawdzenia, czy jest on w stanie samodzielnie

obsługiwać urzędników i programy wymagane do realizacji zadań diagnostycznych w formie zdalnej. Konieczne jest także dokonanie oceny poziomu i jakości motywacji osoby zgłaszającej potrzebę uzyskania diagnozy psychologicznej.

Właściwa ocena osoby diagnozowanej możliwa jest w sytuacji, w której poza miarami samoopisowymi uwzględnione zostaną również informacje uzyskane z wywiadu oraz na podstawie oceny zachowania. Oznacza to konieczność skorzystania co najmniej z komunikatorów wideo lub umówienia się na hybrydową wersję procesu diagnostycznego, w której metody pracy na odległość będą przeplatane z technikami oddziaływań bezpośrednich. Co za tym idzie, obowiązkowe jest też w tym względzie zadbanie o szczególne bezpieczeństwo danych wrażliwych gromadzonych od osób poddawanych diagnozie, jak też weryfikowanie na różnorodne sposoby rzetelności otrzymanych informacji.

Podczas realizacji badań empirycznych z wykorzystaniem technik pracy na odległość konieczne jest zwracanie uwagi na dobór grupy respondentów i adekwatne do tego wnioskowanie na podstawie zgromadzonych rezultatów. Oznacza to konieczność zbierania szeregu danych socjodemograficznych, które pozwolą na ocenę reprezentatywności próby dobranej do analiz. W celu uzyskania wiarygodnych wyników konieczne jest też opracowanie odpowiednich i klarownych instrukcji, dzięki czemu procedura badawcza będzie realizowana przez uczestników badania w sposób możliwie wystandaryzowany. Sprawą zasadniczą jest w tym względzie także przestrzeganie zasad etycznych, w tym zadbanie w szczególności o uzyskanie świadomej i poinformowanej zgody potencjalnych respondentów na udział w badaniu, a także zagwarantowanie bezpieczeństwa gromadzenia i przechowywania danych uzyskanych w ramach badania.

PODSUMOWANIE

Praca psychologa wymaga aktywnego zaangażowania w kontakt z drugim człowiekiem, w konsekwencji realizacja zadań zawodowych z uwzględnieniem metod pracy na odległość stanowi w tej grupie zawodowej duże wyzwanie. Problemy mogą pojawić się już na początku, kiedy konieczne jest nawiązanie kontaktu z drugim człowiekiem. To psycholog jest bowiem odpowiedzialny za stworzenie przyjaznej i bezpiecznej atmosfery, mimo że nie ma bezpośredniego wpływu na miejsce, w którym znajduje się klient podczas spotkania. Aby praca na odległość przyniosła zamierzone skutki, konieczne jest przeprowadzenie na początek kompleksowej diagnozy i wykluczenie poważnych problemów natury psychicznej oraz sytuacji, w których osoba podejmująca współpracę pozbawiona jest całkowicie wsparcia społecznego. Osoby doświadczające wyżej wymienionych trudności powinny raczej podejmować współpracę o charakterze stacjonarnego kontaktu twarzą w twarz, a nie ograniczać swoje spotkania ze specjalistą do interakcji wirtualnej.

Diagnoza psychologiczna powinna być realizowana raczej w systemie stacjonarnym lub hybrydowym. Tylko w takich warunkach można dopełnić standardów diagnostycznych oraz uzyskać możliwie kompleksowe dane na temat funkcjonowania osoby. Ponadto istnieje szereg metod diagnostycznych, których wykorzystanie w wersji wystandaryzowanej oznacza wyłącznie wypełnianie kwestionariusza typu papierolówek. Należy też pamiętać, że proces diagnozy jest niezwykle złożony i wymaga uwzględnienia możliwie wielu danych stanowiących wynik samoopisu oraz dogłębnej obserwacji dokonywanej na wielu poziomach funkcjonowania człowieka. Z tego względu właściwe przeprowadzenie procesu diagnozy praktycznie nie jest możliwe bez nawiązania kontaktu z osobą diagnozowaną twarzą w twarz lub choćby za pośrednictwem komunikatora wideo w sytuacji, gdy z bardzo ważnych powodów bezpośrednie spotkanie jest wykluczone.

Realizacja badań empirycznych z wykorzystaniem metod pracy na odległość przynosi dobre efekty. Jest traktowana jako poprawna metoda gromadzenia danych, przy czym należy z dużą ostrożnością analizować uzyskane w ten sposób informacje. Konieczne jest między innymi zwrócenie szczególnej uwagi na charakterystykę socjodemograficzną respondentów oraz rozkład uzyskiwanych w ich grupie wyników. Są to podstawowe wskaźniki pozwalające na dokonanie oceny trafności zgromadzonych w ten sposób danych. Mimo że badacz ma bardzo ograniczoną kontrolę nad procesem zbierania danych podczas realizacji projektów empirycznych online, to uzyskiwane w takich badaniach wyniki pozostają wiarygodne, a sami badani często mają nawet niższą – w porównaniu do badań realizowanych twarzą w twarz – skłonność do podawania odpowiedzi pożądaných społecznie. Uzasadnione jest zatem prowadzenie badań empirycznych z wykorzystaniem metod pracy na odległość.

Przyjmuje się więc założenie, że praca psychologa może być uzupełniania, a w niektórych wypadkach w całości realizowana z wykorzystaniem metod pracy na odległość. Konieczne jest w tym celu spełnienie warunków brzegowych uwzględniających zabezpieczenie odpowiednich okoliczności techniczno-sprzętowych oraz poinformowanie osoby współpracującej z psychologiem o niezbędnych zasadach bezpieczeństwa. Tylko wtedy psycholog jest w stanie inicjować budowanie kontaktu i podtrzymywać profesjonalną, bezpieczną relację z klientem opartą na wzajemnym szacunku i zrozumieniu. Mimo pewnych trudności z przeprowadzeniem kompleksowej diagnozy wyłącznie z wykorzystaniem metod pracy online część spośród procedur można w ten sposób zrealizować, a ich wyniki będą porównywalne do tych, które uzyskiwane są w pracy w kontakcie bezpośrednim. W pracy wsparciowej i/lub pomocowej realizowanej zdalnie mogą uczestniczyć wyłącznie osoby bez poważnych problemów natury psychicznej oraz takie, które mają stabilną sieć wsparcia w najbliższym otoczeniu. Niemniej udzielanie pomocy psychologicznej w formie zdalnej jest możliwe i przynosi efekty porównywalne do tych, które uzyskuje

się podczas spotkań odbywanych stacjonarnie. Także wyniki badań empirycznych realizowanych w ramach pracy zdalnej są porównywalne do wyników osiągniętych w projektach przeprowadzanych stacjonarnie.

Prezentowany artykuł zawiera skrócone dane dotyczące kilku obszarów działań zawodowych psychologa, począwszy od nawiązywania relacji z klientem, poprzez realizację zadań diagnostycznych, udzielanie wsparcia i/lub pomocy profesjonalnej, aż po przeprowadzanie badań empirycznych. Przytoczone w tekście dane wskazują, że po spełnieniu warunków brzegowych, do których należą m.in. możliwości techniczno-sprzętowe oraz zapewnienie komfortu, bezpieczeństwa i intymności kontaktu realizowanego online, można w sposób swobodny korzystać z metod pracy na odległość zarówno celem świadczenia usług psychologicznych, jak i przeprowadzenia badań empirycznych. W pracy wykonywanej zdalnie możliwe jest skuteczne budowanie relacji pomiędzy specjalistą i jego klientem lub uczestnikiem badania. Nieco utrudniona, choć nadal możliwa pozostaje diagnoza psychologiczna. Udzielanie wsparcia i/lub pomocy odbywa się w sposób porównywalny do udzielania wsparcia i/lub pomocy w przypadku pracy realizowanej stacjonarnie. Również efekty tak prowadzonych oddziaływań są podobne, co oznacza, że tego rodzaju oddziaływania są tak samo skuteczne jak udzielanie profesjonalnego wsparcia i/lub pomocy w ramach pracy stacjonarnej. Możliwe jest również przeprowadzanie online badań empirycznych. W porównaniu do projektów realizowanych w kontakcie bezpośrednim są one znacznie bardziej ekonomiczne czasowo i umożliwiają dotarcie do szerokich grup osób badanych. Wyniki tak przeprowadzonych analiz empirycznych są porównywalne do wyników osiągniętych w badaniach stacjonarnych, przy czym niezbędne jest w przypadku tych pierwszych uważne kontrolowanie zmiennych socjodemograficznych i ostrożne wnioskowanie na podstawie zgromadzonych danych.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

1. Ainsworth M., *My life as an E-patient*, [w:] *e-Therapy: Case studies, guiding principles, and the clinical potential of the Internet*, red. R.C. Hsiung, W.W. Norton & Company, New York 2002.
2. Andersson G., *Internet-delivered psychological treatments*, „Annual Review of Clinical Psychology” 2016, nr 12.
3. Andersson G., Titov N., Dear B.F., Rozental A., Carlbring P., *Internet-delivered psychological treatments: from innovation to implementation*, „World Psychiatry” 2018, nr 18.
4. Andrews G., Basu A., Cuijpers P., Craske M.G., McEvoy P., English C.L., Newby J.M., *Computer therapy for the anxiety and depression disorders is effective, acceptable and practical health care: An updated meta-analysis*, „Journal of Anxiety Disorders” 2018, nr 55.
5. August J.O., Mashegoane S., *Psychological assessment during and after the COVID-19 pandemic*, „African Journal of Psychological Assessment” 2021, nr 3.
6. Barak A., Klein B., Proudfoot J.G., *Defining internet-supported therapeutic interventions*, „Annals of Behavioral Medicine” 2009, nr 38.

7. Berger T., *The therapeutic alliance in internet interventions: A narrative review and suggestions for future research*, „Psychotherapy Research” 2017, nr 27.
8. Berger T., Krieger T., Sude K., Meyer B., Maercker A., *Evaluating an e-mental health program (“deprexis”) as adjunctive treatment tool in psychotherapy for depression: Results of a pragmatic randomized controlled trial*, „Journal of Affective Disorders” 2018, nr 227.
9. Boldrini T., Schiano Lomoriello A., Del Corno F., Lingiardi V., Salcuni S., *Psychotherapy during COVID-19: how the clinical practice of Italian psychotherapists changed during the pandemic*, „Frontiers in Psychology” 2020, nr 11.
10. Buchanan T., Smith J., *Using the internet for psychological research: Personality testing on the World-Wide Web*, „British Journal of Psychology” 1999, nr 90.
11. Chuey A., Asaba M., Bridgers S., Carrillo B., Dietz G., Garcia T. i wsp., *Moderated online data-collection for developmental research: methods and replications*, „Frontiers in Psychology” 2021, nr 12.
12. Connolly S.L., Miller C.J., Lindsay J.A., Bauer M.S., *A systematic review of providers’ attitudes toward telemental health via videoconferencing*, „Clinical Psychology: Science and Practice” 2020, t. 27, nr 2.
13. Corley M., Scheepers, C., *Syntactic priming in English sentence production: Categorical and latency evidence from an internet-based study*, „Psychonomic Bulletin Review” 2002, nr 9.
14. DeLuca J.S., Andorko N.D., Chibani D., Jay S.Y., Rakhshan Rouhakhtar P.J., Petti E. i wsp., *Telepsychotherapy with youth at clinical high risk for psychosis: Clinical issues and best practices during the COVID-19 pandemic*, „Journal of Psychotherapy Integration” 2020, nr 30(2).
15. Dennis C., Grigoriadis S., Zupancic J., Kiss A., Ravitz P., *Telephone based nurse-delivered interpersonal psychotherapy for postpartum depression: nationwide randomised controlled trial*, „British Journal of Psychiatry” 2020, nr 216.
16. Dodds S., Hess A.C., *Adapting research methodology during COVID-19: Lessons for transformative service research*, „Journal of Service Management” 2020, nr 21(2).
17. Duan L., Zhu G., *Psychological interventions for people affected by the COVID-19 epidemic*, „Lancet Psychiatry” 2020, nr 7.
18. DuPont C.M., Pressman S.D., Reed R.G. Manuck S.B., Marsland A.L., Gianaros P.J., *Does an online positive psychological intervention improve positive affect in young adults during the COVID-19 pandemic?*, „Affective Sciences” 2023, nr 4.
19. Fisher S., Guralnik T., Fonagy P., Zilcha-Mano S., *Let’s face it: video conferencing psychotherapy requires the extensive use of ostensive cues*, „Counselling and Psychology Quarterly” 2020, nr 34.
20. Gabrielli S., Rizzi S., Bassi G., Carbone S., Maimone R., Marchesoni M., Forti S., *Engagement and effectiveness of a healthy coping intervention via chatbot for university students during the COVID-19 pandemic: Mixed methods proof-of-concept study*, „JMIR mHealth and uHealth” 2021, nr 9(5).
21. Gosling S.D., Vazire, S. Srivastava, S. John, O.P., *Should we trust web-based studies? A comparative analysis of six preconceptions about internet questionnaires*, „American Psychologist” 2004, nr 59.
22. Gottlieb L., *Czy chcesz o tym porozmawiać? Terapia oczami terapeutki i jej terapeuty*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2020.
23. Gray L.M., Wong-Wyllie G., Rempel G.R., Cook K., *Expanding qualitative research interviewing strategies: Zoom video communications*, „The Qualitative Report” 2020, nr 25(5).
24. Holt-Lunstad J., *A pandemic of social isolation?*, „World Psychiatry” 2021, nr 20(1).
25. Humer E., Pieh C., Kuska M., Barke A., Doering B.K., Gossmann K. i wsp., *Provision of psychotherapy during the COVID-19 pandemic among Czech, German and Slovak psychotherapists*, „International Journal of Environmental Research and Public Health” 2020, nr 17(13).

26. Inskipp F., *Podstawowe umiejętności*, [w:] *Psychoterapia i poradnictwo, tom 1*, red. C. Feltham, I. Horton, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 2013.
27. Joinson A.N., *Knowing me, knowing you: Reciprocal selfdisclosure in internet-based surveys*, „Cyberpsychology and Behaviour” 2001, nr 4.
28. Joinson A.N., *Social desirability, anonymity and internet-based questionnaires*, „Behaviour Research Methods, Instruments and Computers” 1999, nr 31.
29. Keen S., Lomeli-Rodriguez M., Joffe H., *From challenge to opportunity: Virtual qualitative research during COVID-19 and beyond*, „International Journal of Qualitative Methods” 2022, nr 21.
30. Kleiboer A., Smit J., Bosmans J., Ruwaard J., Andersson G., Topooco N. i wsp., *European COMPARative Effectiveness research on blended Depression treatment versus treatment-as-usual (E-COMPARED): study protocol for a randomized controlled, non-inferiority trial in eight European countries*, „Trials”, nr 17.
31. Kleiven G.S., Hjeltnes A., Råbu M., Moltu C., *Opening up: Clients' inner struggles in the initial phase of therapy*, „Frontiers in Psychology” 2020, nr 11.
32. Liao P., Hsieh J., *Does Internet-based survey have more stable and unbiased results than paper-and-pencil survey?*, „Open Journal of Social Sciences” 2017, nr 5.
33. Lobe B., Morgan D., Hoffman K.A., *Qualitative data collection in an era of social distancing*, „International Journal of Qualitative Methods” 2020, nr 19.
34. Luo C., Sanger N., Singhal N., Patrick K., Shams I., Shahid H. i wsp., *A comparison of electronically-delivered and face to face cognitive behavioural therapies in depressive disorders: A systematic review and meta-analysis*, „E Clinical Medicine” 2020, nr 24.
35. Månsson K.N.T., Skagius R.E., Gervind E., Dahlin M., Andersson G., *Development and initial evaluation of an Internet-based support system for face-to-face cognitive behavior therapy: a proof of concept study*, „Journal of Medical Internet Research” 2013, nr 15.
36. Mohr D.C., Riper H., Schueller S.M., *A solution-focused research approach to achieve an implementable revolution in digital mental health*, „JAMA Psychiatry” 2018, nr 75.
37. Morgan A., Davies C., Olabi Y., Hope-Stone L., Cherry M.G., Fisher P., *Therapists' experiences of remote working during the COVID-19 pandemic*, „Frontiers in Psychology” 2022, nr 13.
38. Morrison J., *Wstępny wywiad diagnostyczny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2016.
39. Murgatroyd S., *Poradnictwo i pomoc*, Zysk i S-ka, Kraków 2000.
40. Paluchowski W.J., Tarnowska M., Filipiak M., Zalewski B., *Standardy diagnozy psychologicznej*, [w:] *Diagnoza psychologiczna. Kompetencje i standardy. Wybrane zagadnienia*, red. M. Filipiak, W.J. Paluchowski, B. Zalewski, M. Tarnowska, Pracownia Testów Psychologicznych, Warszawa 2015.
41. Pelling N., *The use of email and the Internet in counselling and psychological service: What practitioners need to know*, „Counselling, Psychotherapy, and Health” 2009, nr 5.
42. Pierce B.S., Perrin P.B., McDonald S.D., *Demographic, organizational, and clinical practice predictors of U.S. psychologists' use of telepsychology*, „Professional Psychology: Research and Practice” 2020, nr 51.
43. Poletti B., Tagini S., Brugnera A., Parolin L., Ferrucci R., Compare A., Silani V., *Telepsychotherapy: a leaflet for psychotherapists in the age of COVID-19. A review of the evidence*, „Counselling and Psychology Quaterly” 2021, nr 34(3–4).
44. Probst T., Stippel P., Pieh C., *Changes in provision of psychotherapy in the early weeks of the COVID-19 lockdown in Austria*, „International Journal on Environmental Research and Public Health” 2020, nr 17.
45. Rooney B., *Conducting online research*, [w:] *An introduction to cyberpsychology*, red. I. Connolly, M. Palmer, H. Barton, G. Kirwan, Routledge/Taylor & Francis Group, London 2016.

46. Rosenfeld D.L., Balcetis E., Bastian B., Berkman E.T., Bosson J.K., Brannon T.N. i wsp., *Psychological science in the wake of COVID-19: Social, methodological, and metascientific considerations*, „Perspectives on Psychological Science” 2022, nr 17(2).
47. Shamsuddin A., Sheikh A., Keers R.N., *Conducting research using online workshops during COVID-19: Lessons for and beyond the pandemic*, „International Journal of Qualitative Methods” 2021, nr 20.
48. Shulman M., John M., Kane J.M., *Home-based outpatient telepsychiatry to improve adherence with treatment appointments: a pilot study*, „Psychiatry Services” 2017, nr 68.
49. Singh S., Sagar R., *Online psychotherapy during the COVID-19 pandemic: The good, the bad, and the ugly*, „Indian Journal of Psychological Medicine” 2022, nr 44.
50. Sipes J.B., Mullan B., Roberts L.D., *Ethical considerations when using online research methods to study sensitive topics*, „Translational Issues in Psychological Science” 2020, nr 6(3).
51. Słysz A., *Refleksje nad diagnozą psychologiczną. Pytania i odpowiedzi*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2014.
52. Smith M.A., Leigh B., *Virtual subjects: Using the internet as an alternative source of subjects and research environment*, „Behaviour, Research Methods, Instruments and Computers” 1997, nr 29.
53. Sprecher S., Treger S., Wondra J.D., Hilaire N., Wallpe K., *Taking turns: reciprocal self-disclosure promotes liking in initial interactions*, „Journal of Experimental Social Psychology” 2013, nr 49.
54. Trzebińska E., *Przygotowanie do rozpoczęcia psychoterapii*, [w:] *Psychoterapia. Teoria. Podręcznik akademicki*, red. L. Grzesiuk, Eneteia, Warszawa 2005.
55. Tsuji S., Amso D., Cusack R., Kirkham N., Oakes L.M., *Editorial: Empirical research at a distance: New methods for developmental science*, „Frontiers in Psychology” 2022, nr 13.
56. Van Daele T., Karekla M., Kassianos A.P., Compare A., *Recommendations for policy and practice of telepsychotherapy and e-mental health in Europe and beyond*, „Journal of Psychotherapy Integration” 2020, nr 30.
57. Vis C., Mol M., Kleiboer A., Bührmann L., Finch T., Smit J., Riper H., *Improving implementation of eMental health for mood disorders in routine practice: systematic review of barriers and facilitating factors*, „JMIR Mental Health” 2018, nr 5(1).
58. Whaibeh E., Mahmoud H., Naal H., *Telemental health in the context of a pandemic: The COVID-19 experience*, „Current Treatment Options in Psychiatry” 2020, nr 7(2).
59. Wind T.R., Rijkeboer M., Andersson G., Riper H., *The COVID-19 pandemic: The 'black swan' for mental health care and a turning point for e-health*, „Internet Interventions” 2020, nr 20.
60. Witty M.C., Adomaitis R., *Carl Rogers and client-centered counseling*, [w:] *Counseling theory: Guiding reflective practice*, red. R.D. Parsons, N. Zhang, Sage Publications, Thousand Oaks 2014.
61. Wright J.H., Caudill R., *Remote treatment delivery in response to the COVID-19 pandemic*, „Psychotherapy and Psychosomatics” 2020, nr 89.
62. Zhou X., Snoswell C.L., Harding L.E., Bambling M., Edirippulige S., Bai X., Smith A.C., *The role of telehealth in reducing the mental health burden from COVID-19*, „Telemedicine Journal on Environment and Health” 2020, nr 26.

Netografia

1. British Psychological Society, *Adaptations to psychological practice: Continuing guidance during Covid-19 pandemic*, 2021, <https://cms.bps.org.uk/sites/default/files/2022-06/Adaptations%20to%20psychological%20practice%20-%20interim%20guidance%20during%20Covid-19.pdf> [dostęp: 31.10.2023].

2. British Psychological Society, *Covid-19 public health road map: Accessing appropriate healthcare*, 2022, <https://cms.bps.org.uk/sites/default/files/2022-08/Covid-19%20public%20health%20road%20map%20-%20Accessing%20appropriate%20healthcare.pdf> [dostęp: 31.10.2023].
3. United Nations Executive Summary, *Policy brief: COVID-19 and the need for action on mental health*, 2020, https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/un_policy_brief-covid_and_mental_health_final.pdf [dostęp: 31.10.2023].

dr Małgorzata Żmigrodzka

Lotnicza Akademia Wojskowa w Dęblinie

ORCID: 0000-0003-3896-0819

Jacek Głowacki

Lotnicza Akademia Wojskowa w Dęblinie

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 29–43

ANALIZA PRZYDATNOŚCI I BEZPIECZEŃSTWA ZASTOSOWANIA ZDALNEJ PRACY WIEŻY KONTROLI LOTÓW

ANALYSIS OF THE SUITABILITY AND SAFETY OF REMOTE TOWER OPERATIONS

STRESZCZENIE

Zdalne wieże kontroli lotów umożliwiają sprawowanie kontroli ruchu lotniczego w danym porcie z innego miejsca, oddalonego nawet o kilkaset kilometrów, z wykorzystaniem zaawansowanych cyfrowych środków transmisji obrazu i dźwięku. Systemy wideokonferencyjne stanowią ważną technologię wykorzystywaną w zdalnej pracy wieży kontroli lotów. Zainteresowanie operacjami na zdalnych wieżach jest coraz większe, z uwagi na przewidywaną efektywność zarówno w zakresie kosztów, jak i realizacji operacji, a także ochrony środowiska. Celem artykułu jest przedstawienie koncepcji zdalnej pracy wieży kontroli lotów. Proces badawczy obejmował zidentyfikowanie czynników mogących mieć wpływ na redukcje personelu lotniczego w realizacji nadzoru ruchu statków powietrznych za pośrednictwem wież zdalnych. Analiza SWOT jako metoda badawcza w naukach o bezpieczeństwie posłużyła do określenia korzyści, wyzwań i zagrożeń związanych ze zdalnym nadzorem operacji lotniczych. Autorzy odnieśli się do materiałów publikowanych i konkretnych zastosowań w portach lotniczych. We wnioskach końcowych została podkreślona zasadność rozwoju koncepcji zdalnych wież, jak również potrzeba podjęcia dalszych badań w tym zakresie.

SŁOWA KLUCZOWE: kontrola ruchu lotniczego, zdalne wieże, bezpieczeństwo, port lotniczy, cyfrowe środki transmisji, operacje lotnicze.

ABSTRACT

Remote air traffic control towers make it possible to control air traffic at a given airport from another place, even several hundred kilometers away – using ad-

vanced digital means of image and sound transmission. Videoconferencing systems are an important technology used in the remote operation of the air traffic control tower. The interest in remote tower operations is growing, due to the expected efficiency, both in terms of cost and execution of operations, as well as environmental protection. The aim of the article is to present the concept of remote operation of the air traffic control tower. The research process included the identification of factors that may have an impact on the reduction of aviation personnel in the implementation of aircraft traffic supervision via remote towers. SWOT analysis as a research method in safety sciences was used to determine the benefits, challenges and threats related to the remote supervision of air operations. The authors referred to published materials and specific applications at airports. The final conclusions emphasized the legitimacy of the development of the concept of remote towers as well as the need to undertake further research in this area.

KEY WORDS: air traffic control, remote towers, safety, airport, digital communication, air operations.

WSTĘP

Koncepcja zdalnej pracy wieży kontroli lotów polega na tym, że kontrolerzy lotów nie muszą być fizycznie obecni w wieży, aby prowadzić ruch lotniczy. Zamiast tego mogą pracować z oddalonego centrum kontroli ruchu lotniczego, wykorzystując nowoczesne technologie informatyczne, takie jak systemy wideokonferencyjne, transmisja w czasie rzeczywistym oraz sztuczna inteligencja. Temat ten jest bardzo aktualny i ważny, ponieważ praca zdalna w wieżach kontroli lotów może przynieść wiele korzyści, takich jak zwiększenie bezpieczeństwa, zmniejszenie kosztów operacyjnych oraz poprawa jakości pracy. Jednak jak każda nowa koncepcja wiąże się również z pewnymi wyzwaniami i zagrożeniami, takimi jak konieczność zapewnienia odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa i ochrony danych, a także dostosowanie kultury organizacyjnej i sposobu zarządzania do pracy wirtualnej. Celem artykułu jest przedstawienie koncepcji zdalnej pracy wieży kontroli lotów, a także określenie, jakie będą korzyści, wyzwania i zagrożenia związane z takim nadzorem operacji lotniczych. Problem badawczy dotyczy zarówno bezpieczeństwa operacji zdalnych, jak i kwestii etycznych związanych z potencjalnymi zagrożeniami. W artykule zastosowano metodę analizy i syntezy zebranego materiału – nielicznych publikacji zwartych, przepisów prawnych oraz podręczników wykorzystywanych w pracy kontrolera ruchu lotniczego. Studium przypadków związanych z koncepcją zdalnej pracy wieży kontroli lotów wniosło wartość dodatnią w empirycznym podejściu do problemu badawczego.

1. REGULACJE PRAWNE DOTYCZĄCE PRACY KONTROLI RUCHU LOTNICZEGO

Regulacje prawne dotyczące pracy kontroli ruchu lotniczego są niezwykle ważne dla zapewnienia bezpieczeństwa ruchu lotniczego. Kontrolerzy lotów muszą przestrzegać określonych procedur i standardów, aby zapobiegać niebezpiecznym sytuacjom w powietrzu. W Polsce regulacje dotyczące pracy kontroli ruchu lotniczego zawarte są w ustawie Prawo lotnicze¹ oraz w rozporządzeniach wykonawczych² i innych rozporządzeniach mówiących między innymi o wymogach, jakie powinny spełniać wieże kontroli lotów i służby informacji lotniczej. W przepisach tych określone są wymagania, jakie musi spełniać personel kontroli ruchu lotniczego, które dotyczą m.in. poziomu wykształcenia, doświadczenia, zdolności psychofizycznych oraz znajomości języka angielskiego. Ponadto ustalono także wymagania odnośnie zarówno szkoleń, które musi ukończyć personel, i egzaminów, które musi zdać przed objęciem stanowiska kontrolera ruchu lotniczego, jak i odnawiania uprawnień³. W Polsce obowiązują także przepisy unijne oraz międzynarodowe, które mają na celu harmonizację regulacji prawnych w zakresie lotnictwa cywilnego: załącznik 11 do konwencji o międzynarodowym lotnictwie cywilnym⁴, który zawiera wytyczne dla służb ruchu lotniczego, jak również przepisy ustalone przez EASA (European Union Aviation Safety Agency) dotyczące kontroli ruchu lotniczego⁵.

W kontekście zdalnej pracy w wieży kontroli lotów istotne są przepisy rozporządzenia Komisji (UE) 2017/373 z dnia 1 marca 2017 r. w sprawie wspólnotowych wymagań dotyczących wykonywania zawodu kontrolera ruchu lotniczego⁶. Rozporządzenie to określa m.in. wymagania w zakresie szkolenia i przygotowania do pracy kontrolera ruchu lotniczego, a także zasady nadzoru nad pracą kontrolerów i sposoby egzekwowania przestrzegania przepisów prawnych. Pandemia COVID-19 spowodowała rewolucję w zakresie sposobu realizacji obowiązku pracy. Wielu pracowników zmu-

1 Ustawa z dnia 3 lipca 2002 r. – Prawo lotnicze, Dz.U. 2023 poz. 2110.

2 M.in. Rozporządzenie Ministra Infrastruktury i Budownictwa z dnia 19 maja 2017 r. w sprawie licencji i świadectw kwalifikacji personelu służb ruchu lotniczego, Dz.U. 2017 poz. 1115 (zm. 2.01.2023).

3 Ibidem.

4 Konwencja o międzynarodowym lotnictwie cywilnym, podpisana w Chicago 7 grudnia 1944 r. – Konwencja chicagowska, Dz.U. 1959 nr 35 poz. 212 z późn. zm.; *Załącznik 11 do Konwencji o międzynarodowym lotnictwie cywilnym. Służby ruchu lotniczego*, https://www.ulc.gov.pl/_download/prawo/prawo_miedzynarodowe/Zalacznik_11_Sluzby_ruchu_lotniczego.pdf [dostęp: 12.05.2023].

5 Bogusz D., Szwęch P., *Wybrane regulacje i programy ochrony portów lotniczych*, „Studia Społeczne” 2022, nr 2, s. 130.

6 Rozporządzenie Wykonawcze Komisji (UE) 2017/373 z dnia 1 marca 2017 r. ustanawiające wspólne wymogi dotyczące instytucji zapewniających zarządzanie ruchem lotniczym/służby żeglugi powietrznej i inne funkcje sieciowe zarządzania ruchem lotniczym oraz nadzoru nad nimi, uchylające rozporządzenie (WE) nr 482/2008, rozporządzenia wykonawcze (UE) nr 1034/2011, (UE) nr 1035/2011 i (UE) 2016/1377 oraz zmieniające rozporządzenie (UE) nr 677/2011, Dz.U. UE L 62/1 z 8.3.2017.

szonych było do pracy zdalnej, aby uniknąć ryzyka zakażenia się wirusem. Ten nagły wzrost zainteresowania pracą zdalną spowodował zmiany w podejściu do pracy i organizacji biznesowej. Według badań przeprowadzonych przez firmę McKinsey, pandemia COVID-19 doprowadziła do znacznego wzrostu pracy zdalnej. W Stanach Zjednoczonych, liczba pracowników pracujących zdalnie wzrosła z 5% do 41% w ciągu roku. W Europie, liczba pracowników zdalnych wzrosła z 7% do 51%⁷. Praca zdalna oferuje wiele korzyści zarówno dla pracowników, jak i pracodawców. Dla pracowników, praca zdalna może oznaczać większą elastyczność, możliwość pracy z dowolnego miejsca na świecie, oszczędność czasu i pieniędzy na dojazdy do pracy oraz lepsze zarządzanie pracą i życiem prywatnym. Dla pracodawców, praca zdalna może oznaczać oszczędność na kosztach wynajmu biur, zmniejszenie kosztów związanych z dojazdami pracowników do pracy, większą efektywność i wydajność, a także większe zadowolenie i zaangażowanie pracowników. Dlatego też wiele firm planuje kontynuować praktykę pracy zdalnej.

2. MIĘDZYNARODOWE I KRAJOWE ORGANIZACJE ODPOWIEDZIALNE ZA PRACĘ KONTROLI RUCHU LOTNICZEGO

Istnieją dwie główne międzynarodowe organizacje odpowiedzialne za pracę kontroli ruchu lotniczego: Międzynarodowa Organizacja Lotnictwa Cywilnego (ICAO) i Europejska Organizacja Bezpieczeństwa Żeglugi Powietrznej (Eurocontrol).

ICAO (International Civil Aviation Organization) jest specjalizowaną agencją ONZ odpowiedzialną za rozwijanie i promowanie standardów oraz praktyk w dziedzinie lotnictwa cywilnego na całym świecie, w tym również w dziedzinie kontroli ruchu lotniczego⁸. Eurocontrol jest natomiast organizacją międzyrządową, z siedzibą w Brukseli, która odpowiada za koordynowanie ruchu lotniczego w Europie. Eurocontrol dostarcza usługi zarządzania ruchem lotniczym dla 41 państw europejskich, a także dla innych państw pozaeuropejskich. Organizacja ta odpowiada za koordynowanie przestrzeni powietrznej w Europie, zapewnienie bezpieczeństwa lotów oraz ułatwienie przepływu ruchu lotniczego⁹. W Polsce za kontrolę ruchu lotniczego odpowiedzialna jest Polska Agencja Żeglugi Powietrznej (PAŻP), czyli Polish Air Navigation Services Agency (PANSA). PAŻP zajmuje się zapewnieniem bezpieczeństwa i efektywności ruchu lotniczego w przestrzeni powietrznej nad Polską. Agencja koordynuje pracę kierowników ruchu lotniczego oraz zapewnia szkolenia dla personelu lotniczego i kierowników ruchu lotniczego¹⁰.

7 McKinsey & Company, *What's next for remote work: An analysis of 2,000 tasks, 800 jobs, and nine countries*, <https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/whats-next-for-remote-work-an-analysis-of-2000-tasks-800-jobs-and-nine-countries> [dostęp 5.05.2023].

8 ICAO, *About ICAO*, <https://www.icao.int/about-icao/Pages/default.aspx> [dostęp: 5.05.2023].

9 Eurocontrol, *About us*, <https://www.eurocontrol.int/about-us> [dostęp 5.05.2023].

10 PAŻP, *O nas*, <https://www.pansa.pl/o-nas/> [dostęp: 5.05.2023].

3. HISTORIA I ROZWÓJ KONCEPCJI ZDALNEJ PRACY W WIEŻY KONTROLI LOTÓW

Zdalna praca w wieży kontroli lotów to koncepcja, która polega na tym, że kontrolerzy lotów pracujący w wieży nie muszą być fizycznie obecni w budynku wieży, aby nadzorować ruch lotniczy i kierować samolotami. Zamiast tego wykorzystują nowoczesne technologie, takie jak systemy wideokonferencyjne, transmisję w czasie rzeczywistym, sztuczną inteligencję oraz systemy monitoringu. Zdalna praca w wieży kontroli lotów zaczęła się pojawiać na rynku w ostatniej dekadzie i cieszy się coraz większą popularnością. Jest to spowodowane przede wszystkim wzrostem zapotrzebowania na kontrolę ruchu lotniczego oraz potrzebą zwiększenia efektywności i poprawy bezpieczeństwa lotów. Zdalna praca w wieży kontroli lotów pozwala na obsługę większej liczby lotów oraz zwiększenie elastyczności w planowaniu pracy kontrolerów lotów. W zależności od konfiguracji systemu zdalnej pracy kontrolerzy mogą pracować zdalnie – w centrum kontroli ruchu lotniczego lub w oddalonej od lotniska wieży kontroli lotów. Systemy zdalnej pracy pozwalają na realizację wszystkich zadań typowych dla pracy w tradycyjnej wieży kontroli lotów, takich jak nadzór nad lotami, udzielanie instrukcji pilotom oraz koordynacja ruchu lotniczego na terenie lotniska. Ważnym elementem zdalnej pracy w wieży kontroli lotów jest zapewnienie odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa i ochrony danych. W związku z tym przed wdrożeniem tej koncepcji konieczne jest przeprowadzenie szczegółowych analiz i ocen ryzyka oraz zastosowanie odpowiednich zabezpieczeń¹¹.

POCZĄTKI I PIERWSZE PRÓBY ZDALNEGO STEROWANIA RUCHEM LOTNICZYM

W 1974 roku w Japonii przeprowadzono eksperyment w zakresie zastosowania zdalnej kontroli ruchu lotniczego, który był jednym z pierwszych tego typu prób na świecie. Eksperyment polegał na zdalnym sterowaniu ruchem lotniczym na lotnisku w Osace, zlokalizowanym około 500 kilometrów od centrum kontroli lotów w Tokio. Centrum kontroli lotów w Tokio zostało wyposażone w nowoczesne systemy telekomunikacyjne, a także w kamerę umieszczoną na maszcie na lotnisku w Osace, która przekazywała obraz do centrum kontroli lotów. Dzięki temu kontrolerzy mogli widzieć, co dzieje się na pasach startowych i na niebie nad lotniskiem w Osace. Eksperyment w Japonii został uznany za rewolucyjny w dziedzinie kontroli ruchu lotniczego, ponieważ potwierdzono, że systemy teletransmisyjne pozwalają na skuteczne i bezpieczne zdalne sterowanie ruchem lotniczym¹². Dalszy rozwój zdalnego sterowania ruchem lotniczym przypadł na lata 90. XX wieku, gdy pojawiły się bar-

11 K. Ogonowski, D. Bogusz, *Wpływ nowoczesnych technik stosowanych w lotnictwie na bezpieczeństwo narodowe*, [w:] *Lotnictwo nowej generacji – strategie, technologie, rozwiązania*, książka abstraktów, (proszę podać dokładną nazwę konferencji z miejscem i datą) Lotnicza Akademia Wojskowa, Dęblin 2019, s. 19.

12 12th Air Navigation Conference, ICAO Headquarters, Montreal, Kanada, 19–30 listopada 2012, s. 5–7 (nie wiadomo, co to jest dokładnie za źródło – książka streszczeń z tej konferencji? – należy podać dokładne źródło).

dziej dopracowane systemy teletransmisyjne umożliwiające zdalne przekazywanie sygnałów z radionawigacji oraz z kamer i mikrofonów zlokalizowanych na lotnisku. Próby zdalnego sterowania ruchem lotniczym miały miejsce na mniejszych lotniskach, gdzie nie było potrzeby utrzymywania wieży kontroli lotów z pełnym wyposażeniem. Obecnie zdalnie sterowane wieże są coraz bardziej popularne, co wynika m.in. z niższych kosztów ich utrzymania w porównaniu do wież tradycyjnych, ale również z możliwości przeprowadzania działań w sytuacjach kryzysowych i zapewnienia ciągłości działania w razie awarii¹³.

TECHNOLOGICZNE ZMIANY SPRZYJAJĄCE ROZWOJOWI ZDALNEJ PRACY

W ostatnich latach dokonały się znaczące postępy w dziedzinie technologii, które umożliwiają rozwój zdalnej pracy w wielu dziedzinach, w tym również w kontroli ruchu lotniczego. Opracowano wiele nowych technologii i rozwiązań, aby umożliwić kontrolerom lotów pracę w trybie zdalnym, z odległych centrów kontroli ruchu lotniczego. Najważniejsze technologiczne zmiany, które sprzyjają rozwojowi zdalnej pracy w wieży kontroli lotów to m.in.:

- „automatyzacja procesów i procedur kontroli ruchu lotniczego może znacznie zmniejszyć potrzebę fizycznej obecności kontrolera w wieży. Wysoko zaawansowane systemy komputerowe mogą przetwarzać duże ilości danych i sygnałów, co umożliwia pracę kontrolera z dowolnego miejsca;
- cyfryzacja: zdjęcia satelitarne, inteligentne kamery i systemy rozpoznawania obrazów są coraz bardziej precyzyjne i dokładne, co umożliwia zdalną kontrolę ruchu lotniczego;
- rozwój systemów telekomunikacyjnych: rozwój sieci internetowej i systemów komunikacji umożliwia przesyłanie informacji w czasie rzeczywistym oraz zdalną współpracę;
- rozwój technologii dronów: technologie dronów i autonomicznych systemów przemysłowych są już stosowane w niektórych systemach kontroli ruchu lotniczego;
- wdrożenie systemów 5G: wprowadzenie technologii 5G może znacznie poprawić jakość i szybkość transmisji danych, co umożliwi zdalną pracę kontrolerów”¹⁴.

Technologiczne zmiany spowodowały, że kontrolerzy mogą pracować z dowolnego miejsca, korzystając z zaawansowanych systemów komputerowych, precyzyjnych kamer, transmisji danych w czasie rzeczywistym i innych narzędzi. Rozwój zdalnej pracy w kontroli ruchu lotniczego otwiera nowe możliwości efektywnego zarządzania ruchem lotniczym i zwiększa elastyczność pracy kontrolerów.

13 LfV [Szwedzka Agencja Ruchu Lotniczego – przyp. aut.], *About us*, <https://lfv.se/en/about-us/this-is-lfv/our-history> [dostęp: 5.05.2023].

14 Eurocontrol, *The future of air traffic management: exploring new opportunities*, 2021, s. 6–9, należy podać stronę internetową i datę dostępu

PRZYKŁADY PORTÓW LOTNICZYCH, W KTÓRYCH ZASTOSOWANO ZDALNĄ PRACĘ W WIEŻY KONTROLI LOTÓW

Zdalna praca w wieży kontroli lotów jest stosunkowo nową koncepcją, została opracowana w ciągu ostatnich kilku lat. Wiele krajów zaczyna wprowadzać zdalne centra kontroli ruchu lotniczego w różnych regionach i na różnych lotniskach, aby zoptymalizować ich funkcjonowanie i zwiększyć bezpieczeństwo lotów. Przykłady zastosowania zdalnej pracy w wieży kontroli lotów:

1. W Szwecji pierwszy zdalny system kontroli lotów został uruchomiony w 2015 roku na lotnisku Örnköldsvik. Obecnie system ten jest stosowany również na innych lotniskach w kraju, takich jak Sundsvall i Linköping. Zdalne centra kontroli ruchu lotniczego w Szwecji pozwalają kontrolerom pracować z jednego centrum, obsługując wiele lotnisk z jednego miejsca¹⁵.
2. Norwegia jest kolejnym krajem, który wprowadził zdalną pracę w wieży kontroli lotów. W 2017 roku uruchomiono pierwszy system zdalnego sterowania ruchem lotniczym na lotnisku Røros. Obecnie w Norwegii działa sześć zdalnych centrów kontroli ruchu lotniczego, które obsługują 15 lotnisk w całym kraju¹⁶.
3. W Niemczech pierwszy system zdalnej kontroli ruchu lotniczego został wprowadzony na lotnisku Saarbrücken w 2017 roku. Obecnie działa tam zdalne centrum kontroli ruchu lotniczego, które obsługuje również lotniska w Erfurcie i Düsseldorfie. Planuje się uruchomienie kolejnych centrów w innych regionach Niemiec¹⁷.
4. W Stanach Zjednoczonych zdalne centra kontroli ruchu lotniczego są stosowane od kilku lat. Pierwszy system zdalnej kontroli ruchu lotniczego został wprowadzony na lotnisku Leesburg Executive w Wirginii w 2015 roku. Obecnie w USA działa kilka zdalnych centrów kontroli ruchu lotniczego¹⁸.
5. Włochy mają wieżę zdalnie sterowaną na lotnisku w Varese.
6. W Hiszpanii działa zdalna wieża kontroli lotów na lotnisku w León.
7. Węgry – hiszpańska firma Indra pracuje nad tym, aby w 2024 lotnisko w Budapeszcie było stołecznym lotniskiem w Europie, gdzie ruchem lotniczym będą w pełni zarządzać kontrolerzy znajdujący się poza jego obszarem. Platforma technologiczna ma integrować obraz 4K z identyfikacją samolotów i zarządzaniem ruchem na lotnisku¹⁹.

15 LfV, *Remote Tower Services*, <https://www.lfv.se/en/services/airport-services/remote-tower-services> [dostęp: 6.05.2023].

16 *Avinor opens new remote towers centre in Bodø*, Norway, <https://www.airport-technology.com/news/avinor-remote-towers-centre/> [dostęp: 6.05.2023].

17 *Expansion of the DFS Remote Tower Control Centre: DFS controls traffic at Erfurt Airport from Leipzig*, <https://www.dfs.de/homepage/en/media/press/2022/28-04-2022-expansion-of-the-dfs-remote-tower-control-centre/> [dostęp: 6.05.2023].

18 *W USA ruszą testy zdalnej wieży kontroli lotów*, Dlapilota.pl, <https://dlapilota.pl/wiadomosci/awweb/w-usa-rusza-testy-zdalnej-wiezy-kontroli-lotow> [dostęp: 6.05.2023].

19

Niewątpliwie zdalna praca w wieży kontroli lotów przynosi wiele korzyści, takich jak optymalizacja funkcjonowania lotnisk, zwiększenie bezpieczeństwa lotów i elastyczność pracy kontrolerów. Jest to rozwijająca się dziedzina, która wykorzystuje nowoczesne technologie w celu doskonalenia zarządzania ruchem lotniczym i zapewnienia wysokiej jakości usług dla podróżnych. Można założyć, że będzie przybywać lotnisk wykorzystujących koncepcję zdalnej wieży.

4. ANALIZA SWOT A ZASTOSOWANIE ZDALNEJ WIEŻY KONTROLI LOTÓW

Zastosowanie zdalnej wieży kontroli lotów może przynieść wiele korzyści, takich jak zwiększenie bezpieczeństwa, obniżenie kosztów eksploatacji, a także elastyczność w obsłudze różnych lotnisk. Jednak wdrożenie takiego systemu wymaga dokładnej analizy ryzyka oraz zapewnienia niezawodnej infrastruktury informatycznej. Ponadto podejmując decyzję o uruchomieniu zdalnych centrów kontroli lotów, należy wziąć pod uwagę czynnik społeczny – obawę ludzi o utratę miejsc pracy oraz o niższą jakość usług lotniczych²⁰. Analiza SWOT (ang. *strengths, weaknesses, opportunities, threats*) to metoda służąca do identyfikacji mocnych i słabych stron, szans i zagrożeń związanych z podejmowaną decyzją. W toku badań przeprowadzono analizę SWOT odnośnie zastosowania pracy w zdalnej wieży kontroli lotów. Wyniki przedstawiono poniżej.

Mocne strony:

- Możliwość pracy z dowolnego miejsca, na przykład z biura zdalnego centrum kontroli ruchu lotniczego lub z domu, co zwiększa elastyczność pracy i poprawia zadowolenie pracowników. Dzięki temu możliwe jest utrzymanie ciągłości pracy nawet w przypadku trudnych warunków atmosferycznych lub awarii systemów w wieży²¹.
- Zwiększenie bezpieczeństwa w ruchu lotniczym dzięki lepszej koordynacji pracy kontrolerów i większej ilości informacji; dodatkowo kontrolerzy mają dostęp do zaawansowanych systemów i technologii, które pozwalają na lepszą kontrolę lotów. Systemy te umożliwiają wykrywanie potencjalnych zagrożeń i szybsze reagowanie na sytuacje kryzysowe.
- Oszczędność kosztów związanych z utrzymaniem i budową tradycyjnych wież kontroli lotów. Zdalna praca w wieży kontroli lotów pozwala na zmniejszenie kosztów związanych z utrzymaniem tradycyjnych wież, które wymagają wysokich kosztów utrzymania, remontów i modernizacji. Zdalne centra kontroli ruchu lotniczego są zazwyczaj tańsze w utrzymaniu i wymagają mniejszej liczby pracowników.

20 EASA, *Raport: Remote Tower Services for Air Traffic Control*, 2018, s. 5–6, należy podać stronę internetową i datę dostępu

21 Ibidem.

- Elastyczność w organizacji pracy. Zdalna praca w wieży kontroli lotów umożliwia większą elastyczność w organizacji pracy. Kontrolerzy mogą pracować na różnych zmianach, a systemy zdalne umożliwiają szybkie przekazywanie informacji między pracownikami. Dzięki temu możliwe jest szybsze i bardziej efektywne reagowanie na zmieniające się warunki lotnicze [9].

Słabe strony:

- Brak bezpośredniego kontaktu z pilotami oraz pasażerami, co może powodować trudności w komunikacji i rozwiązywaniu problemów. Jedną z największych wad zdalnej pracy w wieży kontroli lotów jest brak bezpośredniego kontaktu z pilotami. Kontrolerzy muszą polegać na informacjach przekazywanych przez systemy monitorowania i łączność radiową, co może prowadzić do trudności w odczytywaniu intencji pilotów i rozumienia sytuacji na pokładzie samolotu.
- Problemy z łącznością i awarie systemów, które mogą negatywnie wpłynąć na jakość kontroli ruchu lotniczego. Zdalna praca w wieży kontroli lotów wymaga niezawodnej i szybkiej łączności radiowej oraz stabilnego systemu monitorowania. Awarie systemów mogą prowadzić do utraty kontaktu z pilotami, co może zwiększyć ryzyko wypadków lotniczych. Ponadto problemy z łącznością i awarie systemów mogą prowadzić do spowolnienia pracy kontrolerów i utrudnić szybkie reagowanie na sytuacje kryzysowe.

Szanse:

- Rozwój nowych technologii i narzędzi umożliwiających bardziej efektywną i bezpieczną pracę kontrolerów ruchu lotniczego spowodowany wzrostem zapotrzebowania na kontrolę ruchu lotniczego związanego z rosnącym ruchem lotniczym na świecie.

Zagrożenia:

- Konieczność zapewnienia odpowiedniej infrastruktury i szkolenia personelu, zdalna praca w wieży kontroli lotów wymaga odpowiednio zaawansowanych systemów monitorowania, radiowych i informatycznych. Ponadto personel pracujący w zdalnej wieży kontrolnej musi mieć odpowiednie kwalifikacje i szkolenia, aby umiejętnie korzystać z nowoczesnej technologii i efektywnie zarządzać ruchem lotniczym. Wyszkolenie ludzi oraz zapewnienie odpowiedniego sprzętu może być czasochłonne i kosztowne.
- Potencjalne trudności w akceptacji zdalnej kontroli ruchu lotniczego przez branżę lotniczą i społeczeństwo²².

22 D. Kügler, *Analysis of Critical Situations at Remote Tower Operated Airports*, Instytut Lotnictwa (nazwę należy podać w oryginalnej wersji językowej), Brunswick 2012, s. 44–5. warto podać stronę internetową, żeby czytelnicy, w razie potrzeby, mogli się zapoznać z tą publikacją.

Analiza SWOT wykazała, że zdalna praca w wieży kontroli lotów ma duży potencjał, ale wymaga starannego zarządzania i inwestycji w odpowiednie zasoby, aby osiągnąć sukces i zwiększyć efektywność oraz bezpieczeństwo ruchu lotniczego. Technologiczne zmiany ostatnich lat w dziedzinie kontroli ruchu lotniczego umożliwiają coraz szersze zastosowanie zdalnego sterowania ruchem lotniczym. Rozwój technologii pozwala na monitorowanie i kontrolowanie ruchu lotniczego z dowolnego miejsca na świecie, co wprowadza wiele korzyści, takich jak zwiększenie bezpieczeństwa i wydajności, redukcja kosztów oraz możliwość łatwiejszego dostosowywania pracy do potrzeb rynku.

5. AUTOMATYZACJA I SZTUCZNA INTELIGENCJA W WIEŻY KONTROLI LOTÓW

Jednym z przykładów zastosowania sztucznej inteligencji w wieży kontroli lotów jest projekt SESAR (Single European Sky ATM Research)²³, który jest inicjatywą Unii Europejskiej mającą na celu poprawę wydajności i bezpieczeństwa w ruchu lotniczym²⁴. W ramach projektu SESAR zastosowano wiele rozwiązań opartych na sztucznej inteligencji, takich jak systemy wspomaganie, które ułatwiają kontrolerom lotów podejmowanie szybkich i trafnych decyzji²⁵. Kolejnym przykładem zastosowania sztucznej inteligencji jest system DARTeC (Digital Aviation Research and Technology Centre), wprowadzony w Wielkiej Brytanii²⁶. DARTeC to centrum badawcze, które skupia się na rozwijaniu zaawansowanych technologii stosowanych w ruchu lotniczym, takich jak sztuczna inteligencja, robotyka i Internet rzeczy. DARTeC współpracuje z wieżą kontroli lotów w Swanwick w celu opracowania i testowania nowych rozwiązań opartych na sztucznej inteligencji, takich jak systemy automatycznego rozpoznawania obrazów i systemy automatycznego wykrywania incydentów w ruchu lotniczym²⁷. Wszystkie te narzędzia i systemy umożliwiają coraz większe zastosowanie zdalnej pracy kontrolerów ruchu lotniczego, co pozwala na skuteczniejsze i bardziej wydajne zarządzanie ruchem lotniczym. Jednocześnie rozwój technologii wymaga odpowiednich szkoleń i dostosowania procedur, co pozwoli na zachowanie wysokiego poziomu bezpieczeństwa lotów.

23 European Commission, *Welcome to the SESAR project*, https://transport.ec.europa.eu/transport-modes/air/welcome-sesar-project_en [dostęp: 8.05.2023].

24 T.M. Markiewicz, *Zarządzanie ruchem lotniczym i służby żeglugi powietrznej w prawie Unii Europejskiej – wybrane zagadnienia*, „internetowy Kwartalnik Antymonopolowy i Regulacyjny” 2017, nr 2(6).

25 SESAR Joint Undertaking, *Controlling multiple airports from one control center*, <https://www.sesarju.eu/news/controlling-multiple-airports-one-control-centre> [dostęp: 8.05.2023].

26 Cranfield University, *Digital Aviation Research and Technology Centre (DARTeC)*, <https://www.cranfield.ac.uk/centres/digital-aviation-research-and-technology-centre> [dostęp: 9.05.2023].

27 Ibidem.

6. STAN OBECNY WIEŻ KONTROLI LOTÓW W POLSCE

Stan obecny wież kontroli lotów w Polsce charakteryzuje się stosunkowo niską innowacyjnością i ograniczonym wykorzystaniem nowoczesnych technologii w porównaniu do innych krajów. Według raportu *Polish Air Navigation Services Agency: Market Shares, Strategies and Forecasts* wieże kontroli lotów w Polsce wciąż wykorzystują wiele tradycyjnych rozwiązań, a ich modernizacja i wprowadzenie nowoczesnych technologii postępuje powoli²⁸. W Polsce działa obecnie 15 wież kontroli lotów zlokalizowanych na największych lotniskach w kraju, m.in. na Lotnisku Chopina w Warszawie, w Porcie Lotniczym im. Jana Pawła II w Krakowie-Balicach czy Porcie Lotniczym Wrocław-Strachowice. Szereg z tych wież zostało wybudowanych wiele lat temu i wymaga modernizacji. W ostatnich latach polskie władze lotnicze podjęły działania mające na celu zwiększenie efektywności i bezpieczeństwa działania wież kontroli lotów. W 2017 roku wdrożono system zarządzania ruchem lotniczym dla całego kraju, który ma na celu usprawnienie i ujednoczenie kierowania ruchem lotniczym na wszystkich polskich lotniskach. System ten ma umożliwić bardziej efektywne wykorzystanie przestrzeni powietrznej oraz zwiększyć bezpieczeństwo ruchu lotniczego. Obecnie prowadzone są prace nad Systemem iTEC, który „będzie najnowocześniejszym systemem ATM, wprowadzi szereg funkcjonalności wypełniających założenia SES, takich jak 4DTrajectory, Trajectory Based Operation, Flight Object i Interoperability. Projekt znajduje się obecnie w połowie etapu wdrożenia systemu zgodnego ze standardem SES dla ośrodka zapasowego w OKRL Poznań. Wdrożenie systemu iTEC do pracy operacyjnej w nowym ośrodku w rejonie warszawskim będzie realizowane w II etapie projektu”²⁹. ciąż jednak wiele wież kontroli lotów w Polsce pracuje w trybie tradycyjnym, bez wykorzystania nowoczesnych technologii, takich jak sztuczna inteligencja, analiza danych czy automatyzacja. Wprowadzenie koncepcji zdalnej pracy w wieży kontroli lotów na polskich lotniskach byłoby krokiem w kierunku modernizacji i poprawy efektywności.

PRZYKŁADY ZASTOSOWANIA ZDALNEJ PRACY W WIEŻY KONTROLI LOTÓW W POLSCE

W Polsce, podobnie jak w wielu krajach na świecie, koncepcja zdalnej pracy w wieży kontroli lotów jest stosunkowo nową i wciąż rozwijającą się ideą. Do niedawna wieże kontroli lotów były zazwyczaj budowane na lotniskach, gdzie kontrolerzy mieli bezpośredni kontakt z pilotami i ruchem lotniczym. Jednak rozwój technologii oraz wzrost kosztów budowy i utrzymania tradycyjnych wież kontroli lotów sprawiły, że koncepcja zdalnej pracy w wieży kontroli lotów stała się coraz bardziej popularna.

28 PANSA, *Polish Air Navigation Services Agency: Market Shares, Strategies and Forecasts*, 2022 (w bibliografii jest 2020), do uzupełnienia strona internetowa i data dostępu

29 PANSA, *Kolejny sukces zespołu projektowego iTEC – odbiór dokumentacji systemu P_21/iTEC*, https://www.pansa.pl/kolejny-sukces-zespołu-projektowego-itec-odbior-dokumentacji-systemu-p_21-itec/ [dostęp: 9.05.2023].

Obecnie nie funkcjonuje żadna wieża kontrolna działająca w pełni w trybie zdalnym. Jednak w 2020 roku rozpoczęto testy systemu zdalnego nadzoru ruchu lotniczego na Lotnisku Chopina w Warszawie. Testy te miały na celu ocenę skuteczności i wydajności systemu zdalnego nadzoru ruchu lotniczego oraz porównanie go z tradycyjnymi wieżami kontroli lotów. System ten został zainstalowany przez polskie przedsiębiorstwo Euvic wraz z kanadyjską firmą Searidge Technologies³⁰. Podsumowując, stan obecny wież kontroli lotów w Polsce wskazuje na stopniowe wprowadzanie koncepcji zdalnej pracy, ale wciąż jest to proces rozwijający się.

PERSPEKTYWY ROZWOJU ZDALNEJ PRACY W WIEŻY KONTROLI LOTÓW W POLSCE

Zdaniem ekspertów perspektywy rozwoju zdalnej pracy w wieży kontroli lotów w Polsce są obiecujące. Według artykułu opublikowanego na portalu Rynek-lotniczy.pl rozwój technologii umożliwiających zdalny nadzór ruchu lotniczego oraz korzyści ekonomiczne i operacyjne związane z takim rozwiązaniem skłaniają władze lotnisk i przewoźników do inwestowania w takie rozwiązania. Jednym z przykładów jest projekt budowy wieży kontrolnej na lotnisku w Gdańsku, która ma działać w trybie zdalnym³¹. Jednym z najważniejszych kroków, jakie należy podjąć, jest wprowadzenie przepisów i norm prawnych regulujących pracę zdalną w wieży kontroli lotów. W 2020 roku polski rząd przyjął ustawę o pracownikach zdalnych, która reguluje m.in. prawa i obowiązki pracowników oraz pracodawców w zakresie pracy zdalnej. Jednak biorąc pod uwagę charakter działalności wież kontroli lotów, w której podstawową rolę odgrywa bezpieczeństwo, konieczne jest opracowanie szczegółowych wytycznych i standardów, które pozwolą na wprowadzenie zdalnej pracy w sposób bezpieczny i efektywny³².

PODSUMOWANIE

Przeprowadzona analiza SWOT koncepcji zdalnej pracy w wieży kontroli lotów pozwoliła na sformułowanie kilku wniosków, które mają znaczenie dla dalszego rozwoju tej technologii w Polsce i na świecie. Zdalna praca w wieży kontroli lotów to no-

30 Ryneklotniczy.pl, *PAŻP i Lotnisko Chopina wyróżnione za system A-CDM*, <https://www.rynek-lotniczy.pl/wiadomosci/pazp-i-lotnisko-chopina-wyrozni-one-za-system-acdm-11828.html> [dostęp: 10.05.2023].

31 Ryneklotniczy.pl, (tytuł do uzupełnienia), <https://www.rynek-lotniczy.pl/wieze-kontroli-lotow-a-praca-zdalna-czy-to-mozliwe/> link nie działa – do poprawienia [dostęp: 9.05.2023].

32 PARP – Sektorowa Rada ds. Kompetencji (Przemysł lotniczo-kosmiczny), *Analiza możliwości implementacji koncepcji zdalnych wież na polskich lotniskach z uwzględnieniem czynnika ludzkiego, poziomu przygotowania kompetencyjnego obecnych służb kontroli ruchu lotniczego, wykorzystania adekwatnych technologii, utrzymania odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa, jak również określenia warunków prawnych, ekonomicznych oraz zbadania poziomu akceptacji pasażerów i załóg statków powietrznych względem wykorzystania w/w koncepcji*, 2022, s. 63–110, <http://rada-przemyslu-lot-kos.pl/resources/2022/08/analiza-mozliwosci-implementacji-koncepcji-zdalnych-wiezy.pdf> [dostęp: 5.05.2023].

wczesne podejście, którego potencjał leży w poprawie efektywności i bezpieczeństwa zarządzania ruchem lotniczym. Zastosowanie nowych technologii, takich jak systemy zarządzania ruchem lotniczym, zaawansowane systemy obserwacji i analizy danych czy sztuczna inteligencja, może pozwolić na dokładniejsze monitorowanie ruchu lotniczego i podejmowanie decyzji w czasie rzeczywistym. Wdrożenie zdalnej pracy w wieży kontroli lotów wymaga opracowania szczegółowych standardów i procedur, które pozwolą na zapewnienie bezpieczeństwa i skuteczności w pracy kontrolerów lotów. Konieczne jest także odpowiednie szkolenie i przygotowanie personelu do pracy w systemie zdalnym. Na podstawie przeprowadzonej analizy można stwierdzić, że w Polsce ta koncepcja jest realna i ma szansę na rozwój w przyszłości. Jednocześnie na tym etapie procesu konieczne jest analizowanie wyników i dostosowywanie rozwiązań do polskich realiów. Zarówno analiza SWOT, jak i wybranych przykładów, pozwoliły na dostarczenie informacji, które mogą być wykorzystane do dalszych badań, dyskusji i podejmowania decyzji dotyczących implementacji zdalnych systemów kontroli lotów.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

1. Bogusz D., Szwęch P., *Wybrane regulacje i programy ochrony portów lotniczych*, „Studia Społeczne” 2022, nr 2, s. 130.
2. Kügler D., *Analysis of Critical Situations at Remote Tower Operated Airports*, Instytut Lotnictwa, Brunswick 2012, s. 44–45.
3. Markiewicz T.M., *Zarządzanie ruchem lotniczym i służby żeglugi powietrznej w prawie Unii Europejskiej – wybrane zagadnienia*, „internetowy Kwartalnik Antymonopolowy i Regulacyjny” 2017, nr 2(6).
4. Ogonowski K., Bogusz D., *Wpływ nowoczesnych technik stosowanych w lotnictwie na bezpieczeństwo narodowe*, [w:] *Lotnictwo nowej generacji – strategie, technologie, rozwiązania*, książka abstraktów, (proszę podać dokładną nazwę konferencji z miejscem i datą) Lotnicza Akademia Wojskowa, Dęblin 2019, s. 19.
5. Sektorowa Rada ds. Kompetencji (Przemysł lotniczo-kosmiczny), *Analiza możliwości implementacji koncepcji zdalnych wież na polskich lotniskach z uwzględnieniem czynnika ludzkiego, poziomu przygotowania kompetencyjnego obecnych służb kontroli ruchu lotniczego, wykorzystania adekwatnych technologii, utrzymania odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa, jak również określenia warunków prawnych, ekonomicznych oraz zbadania poziomu akceptacji pasażerów i załóg statków powietrznych względem wykorzystania w/w koncepcji*, 2022, <http://rada-przemyslu-lot-kos.pl/resources/2022/08/analiza-mozliwosci-implementacji-koncepcji-zdalnych-wiez.pdf> [dostęp: 5.05.2023].

Źródła prawa

1. Konwencja o międzynarodowym lotnictwie cywilnym, podpisana w Chicago 7 grudnia 1944 r. – Konwencja chicagowska, Dz.U. 1959 nr 35 poz. 212 z późn. zm.
2. Rozporządzenie Ministra Infrastruktury i Budownictwa z dnia 19 maja 2017 r. w sprawie licencji i świadectw kwalifikacji personelu służb ruchu lotniczego, Dz.U. 2017 poz. 1115 (zm. 2.01.2023).

3. Rozporządzenie Ministra Transportu Budownictwa i Gospodarki Morskiej z dnia 14 maja 2013 r. w sprawie sposobu wyznaczania instytucji zapewniających służby żeglugi powietrznej, Dz.U. 2013 poz. 608.
4. Rozporządzenie Wykonawcze Komisji (UE) 2017/373 z dnia 1 marca 2017 r. ustanawiające wspólne wymogi dotyczące instytucji zapewniających zarządzanie ruchem lotniczym/służby żeglugi powietrznej i inne funkcje sieciowe zarządzania ruchem lotniczym oraz nadzoru nad nimi, uchylające rozporządzenie (WE) nr 482/2008, rozporządzenia wykonawcze (UE) nr 1034/2011, (UE) nr 1035/2011 i (UE) 2016/1377 oraz zmieniające rozporządzenie (UE) nr 677/2011, Dz.U. L 62/1 z 8.3.2017.
5. Ustawa z dnia 3 lipca 2002 r. – Prawo lotnicze, Dz.U. 2002 poz. 2110.
6. Ustawa z dnia 8 grudnia 2006 r. o Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej, Dz.U. 2006 nr 249 poz.1829.
7. *Załącznik 11 do Konwencji o międzynarodowym lotnictwie cywilnym. Służby ruchu lotniczego*, https://www.ulc.gov.pl/_download/prawo/prawo_miedzynarodowe/Zalacznik_11_Sluzby_ruchu_lotniczego.pdf [dostęp: 12.05.2023].

Netografia

1. 12th Air Navigation Conference, ICAO Headquarters, Montreal, Kanada, 19–30 listopada 2012, s. 5–7.
2. *Avinor opens new remote towers centre in Bodø, Norway*, <https://www.airport-technology.com/news/avinor-remote-towers-centre/> [dostęp: 6.05.2023].
3. Cranfield University, *Digital Aviation Research and Technology Centre (DARTeC)*, <https://www.cranfield.ac.uk/centres/digital-aviation-research-and-technology-centre> [dostęp: 9.05.2023].
4. EASA, *Guidance material on remote aerodrome air traffic services*, nr 3, 30.03.2023, s. 41–2, <https://skybrary.aero/bookshelf/guidance-material-remote-aerodrome-air-traffic-services> [dostęp: 6.05.2023].
5. EASA, *Remote Tower Services for Air Traffic Control*, 2018, s. 5–6.
6. European Commission, *Welcome to the SESAR project*, https://transport.ec.europa.eu/transport-modes/air/welcome-sesar-project_en [dostęp: 8.05.2023].
7. *Expansion of the DFS Remote Tower Control Centre: DFS controls traffic at Erfurt Airport from Leipzig*, <https://www.dfs.de/homepage/en/media/press/2022/28-04-2022-expansion-of-the-dfs-remote-tower-control-centre/> [dostęp: 6.05.2023].
8. Eurocontrol, *About us*, <https://www.eurocontrol.int/about-us> [dostęp: 5.05.2023].
9. Eurocontrol, *The future of air traffic management: exploring new opportunities*, 2021, s. 6–9.
10. Federal Aviation Administration, *About FAA*, <https://www.faa.gov/about> [5.05.2023].
11. ICAO, *About ICAO*, <https://www.icao.int/about-icao/Pages/default.aspx> [dostęp: 5.05.2023].
12. LFV, *About us*, <https://lfv.se/en/about-us/this-is-lfv/our-history> [dostęp: 5.05.2023].
13. LFV, *Remote Tower Services*, <https://www.lfv.se/en/services/airport-services/remote-tower-services> [dostęp: 6.05.2023].
14. McKinsey & Company, *What's next for remote work: An analysis of 2,000 tasks, 800 jobs, and nine countries*, <https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/whats-next-for-remote-work-an-analysis-of-2000-tasks-800-jobs-and-nine-countries> [dostęp: 5.05.2023].
15. PANSA, *Kolejny sukces zespołu projektowego iTEC – odbiór dokumentacji systemu P_21/iTEC*, https://www.pansa.pl/kolejny-sukces-zespołu-projektowego-itec-odbior-dokumentacji-systemu-p_21-itec/ [dostęp: 9.05.2023].

16. PANSNA, *Polish Air Navigation Services Agency: Market Shares, Strategies and Forecasts*, Warszawa 2020
17. PARP – Sektorowa Rada ds. Kompetencji (Przemysł lotniczo-kosmiczny), *Analiza możliwości implementacji koncepcji zdalnych wież na polskich lotniskach z uwzględnieniem czynnika ludzkiego, poziomu przygotowania kompetencyjnego obecnych służb kontroli ruchu lotniczego, wykorzystania adekwatnych technologii, utrzymania odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa, jak również określenia warunków prawnych, ekonomicznych oraz zbadania poziomu akceptacji pasażerów i załóg statków powietrznych względem wykorzystania w/w koncepcji*, 2022, s. 63–110, <http://rada-przemyslu-lot-kos.pl/resources/2022/08/analiza-mozliwosci-implementacji-koncepcji-zdalnych-wiez.pdf> [dostęp: 5.05.2023].
18. PAŻP, *O nas*, <https://www.pansa.pl/o-nas/> [dostęp: 5.05.2023].
19. Ryneklotniczy.pl, *PAŻP i Lotnisko Chopina wyróżnione za system A-CDM*, <https://www.ryneklotniczy.pl/wiadomosci/pazp-i-lotnisko-chopina-wyrozni-one-za-system-acdm-11828.html> [dostęp: 10.05.2023].
20. Ryneklotniczy.pl, <https://www.rynek-lotniczy.pl/wieze-kontroli-lotow-a-praca-zdalna-czy-to-mozliwe/> [dostęp: 9.05.2023].
21. SAAB, *How does a remote tower system work?*, 2015, <https://www.saab.com/newsroom/stories/2015/december/how-does-a-remote-tower-system-work> [dostęp: 8.05.2023].
22. SESAR Joint Undertaking, *Controlling multiple airports from one control center*, <https://www.sesarju.eu/news/controlling-multiple-airports-one-control-centre> [dostęp: 8.05.2023].
23. *The Remote Tower: The future of air traffic control*, <https://www.birkle-it.com/the-remote-tower-the-future-of-air-traffic-control/?lang=en> [dostęp: 8.05.2023].
24. Van Beek S.D., *Remote Towers: A Better Future for America's Small Airports*, Reason Foundation, 2017, https://reason.org/wp-content/uploads/files/air_traffic_control_remote_towers.pdf [dostęp: 5.05.2023].
25. *W USA ruszą testy zdalnej wieży kontroli lotów* Dlapilota.pl, <https://dlapilota.pl/wiadomosci/avweb/w-usa-rusza-testy-zdalnej-wiezy-kontroli-lotow> [dostęp: 6.05.2023].

płk dr hab. Dariusz Bogusz

Lotnicza Akademia Wojskowa

ORCID: 0000-0001-7755-0949

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 45–58

SZKOLENIE PERSONELU LOTNICZEGO W LATACH 1918–1920

TRAINING OF AVIATION PERSONNEL IN 1918–1920

STRESZCZENIE

Lotnictwo wojskowe miało swój udział w walkach o utrzymanie świeżo odzyskanej niepodległości w roku 1918, a działania lotnictwa bojowego na frontach wojen z Ukrainą i z bolszewikami zdecydowały o losach Polski i Europy. Artykuł opisuje początki organizacji szkolenia lotniczego w Polsce. W odpowiedzi na duże zapotrzebowanie kadrowe i pojawiające się zagrożenia dla państwa polskiego budowa szkolnictwa lotniczego odbywała się dynamicznie. Sytuacja polityczno-wojskowa znalazła odbicie w kształtującym się systemie szkolenia lotniczego. Celem artykułu jest identyfikacja szkolenia lotniczego w początkach lotnictwa wojskowego w Polsce oraz jego roli w konflikcie z bolszewikami. Artykuł podejmuje próbę odpowiedzi na pytanie, które jest jednocześnie problemem badawczym: w jakim stopniu szkolnictwo lotnicze przyczyniło się do zwycięstwa w wojnach toczonych przez Polskę w latach 1918–1920? Autor stawia hipotezę, że szkolenie kadr lotniczych było pomocne w szybkim budowaniu wojsk lotniczych i umożliwiło skuteczną obronę granic i niepodległości w wojnie z bolszewikami. Było jednym z elementów, które stanowiło o przetrwaniu II Rzeczypospolitej, oraz fundamentem wartości i tradycji lotniczych kultywowanych przez pilotów wojskowych do dziś. Do rozwiązania problemu badawczego zastosowano metody teoretyczne: analizę, syntezę i uogólnianie.

SŁOWA KLUCZOWE: szkolenie lotnicze, personel lotniczy, lotnictwo wojskowe.

ABSTRACT

Military aviation participated in the struggle to maintain the newly regained independence in 1918, and the actions of combat aviation on the fronts of the wars with Ukraine and the Bolsheviks decided the fate of Poland and Europe. The article describes the

beginnings of the organization of aviation training in Poland. In response to the high demand for personnel and emerging threats to the Polish state, the construction of aviation education was dynamic. The political and military situation was reflected in the emerging aviation training system. The aim of the article is to identify aviation training in the beginnings of military aviation in Poland and its role in the conflict with the Bolsheviks. The article attempts to answer the question to what extent aviation education contributed to the victory in the wars fought by Poland in the years 1918–1920? The author hypothesizes that the training of air personnel was helpful in quickly building up the Polish Air Force and enabled the effective defense of borders and independence in the war with the Bolsheviks. It was one of the elements that determined the survival of the Second Polish Republic and the foundation of aviation values and traditions cultivated by military pilots up to this day. Theoretical methods were used to solve the research problem: analysis, synthesis and generalization.

KEY WORDS: aviation training, aviation personnel, military aviation.

WSTĘP

Okres obejmujący lata 1918–1920, następujący po nieprawdopodobnym splocie wydarzeń politycznych, uważany jest przez Polaków za przełomowy w kontekście odzyskania niepodległości i budowy własnego państwa. Takie same niecodzienne okoliczności towarzyszyły tworzeniu się lotnictwa wojskowego i szkół lotniczych. Tuż po odzyskaniu niepodległości zaczęto budować siły zbrojne i zupełnie nowy rodzaj broni – lotnictwo wojskowe. Pierwsze inicjatywy tworzenia lotnictwa pochodziły od polskich lotników służących w armiach zaborczych, a nie od władz centralnych, ponieważ państwo polskie formalnie nie istniało. W tych warunkach rozpoczął się proces tworzenia polskiego lotnictwa wojskowego. Polskie szkolnictwo lotnicze kształtowało się jednocześnie z rozwojem lotnictwa wojskowego. Pierwsze decyzje organizacyjne dotyczące szkolnictwa lotniczego podjęto w latach 1918–1919, a na system szkolenia pilotów miała wpływ skomplikowana sytuacja polityczno-militarna po latach zaborów.

Lotnictwo wojskowe w Polsce powstało tak jak inne formacje w latach 1918–1919 z Polaków lotników służących w armiach zaborczych i legionistów¹. Doświadczenia I wojny światowej otworzyły przed polskim lotnictwem wojskowym szerokie horyzonty rozwoju. Początkowo cały wysiłek wojska kierowany był na wyszkolenie pilotów, uważanych za fundament lotnictwa. W początkowym okresie szkolenie lotnicze było zdecentralizowane, prowadzone w różnych ośrodkach, według różnych programów szkolenia. Powołano m.in. Wojskową Szkołę Lotniczą w Warszawie, Szkołę

1 A. Wojtyga, *Lotnictwo wojskowe. Popularny podręcznik omawiający zadania lotnictwa wojskowego*, Zarząd Główny LOPP, Warszawa 1939, s. 15.

Lotniczą w Ławicy pod Poznaniem oraz I Szkołę Pilotów w Krakowie². W 1919 roku w strukturach Armii Polskiej we Francji utworzono Francuską Szkołę Pilotów, która wraz z tzw. błękitną armią gen. Józefa Hallera wróciła do Polski.

Nauka pilotażu dzieliła się na dwa kursy – wstępny i wyższy. Kurs wstępny odbywał się w Krakowie i polegał na szkoleniu kandydatów na płatowcach dwusterowych o silnikach małej mocy do 100 KM, natomiast kurs wyższy, realizowany w Warszawie, obejmował loty na płatowcach różnych typów i większej mocy, akrobacje i przeloty. Z chwilą przybycia armii gen. Hallera pilotów zaczęto szkolić według modelu francuskiego. Utworzono trzy rodzaje szkół: początkową, przejściową i wyższą. Po kilku miesiącach prób Inspektorat Wojsk Lotniczych postawił na system dwójkowy, obejmujący szkołę niższą i wyższą³.

Lotnictwo wojskowe miało swój udział w walkach o utrzymanie świeżo odzyskanej niepodległości. Bez dopływu wyszkolonego personelu lotniczego do powstającego lotnictwa wojskowego nie można było mówić o skutecznym działaniu lotnictwa bojowego na frontach wojen z Ukrainą i z bolszewikami, które decydowały o losach Polski i Europy. Artykuł opisuje początki organizacji szkolenia lotniczego w Polsce. W odpowiedzi na duże zapotrzebowanie kadrowe i pojawiające się zagrożenia dla państwa polskiego budowa szkolnictwa lotniczego odbywała się dynamicznie. Sytuacja polityczno-wojskowa znalazła odbicie w kształtującym się systemie szkolenia lotniczego.

Autor próbuje odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu szkolnictwo lotnicze przyczyniło się do zwycięstwa w wojnach toczonych przez Polskę w latach 1918–1920. Wydaje się, że szkolenie kadr lotniczych było pomocne w szybkim budowaniu wojsk lotniczych i umożliwiło skuteczną obronę granic i niepodległości w wojnie z bolszewikami. Było jednym z elementów, które stanowiły o przetrwaniu II Rzeczypospolitej, oraz fundamentem wartości i tradycji lotniczych kulturowanych przez pilotów wojskowych do dziś.

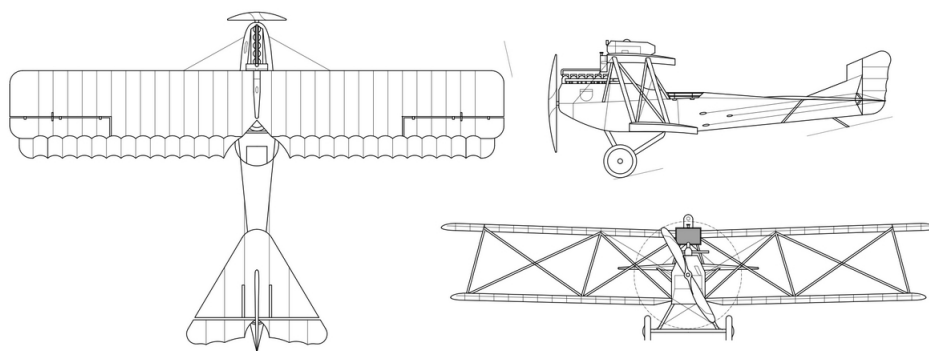
1. POCZĄTKI SZKOLENIA LOTNICZEGO

Organizację lotniczych szkół wojskowych rozpoczęto zaraz po odzyskaniu niepodległości. Sekcja Żeglugi Napowietrznej, utworzona w Ministerstwie Spraw Wojskowych, miała za zadanie zorganizować przeszkolenie na samoloty produkcji niemieckiej pilotów zgłaszających się w Warszawie do służby. Dotyczyło to tych, którzy wywodzili się z rosyjskich sił powietrznych, a więc praktycznie wszystkich będących do dyspozycji w Warszawie. Posiadali oni umiejętności i nawyki wykształcone podczas latania

2 R. Olszewski, T. Graca, *Wyższa Szkoła Oficerska Sił Powietrznych kontynuatorka 70-letniego dorobku*, [w:] *70 lat „Szkoły Orłąt” w Dęblinie*, „Biuletyn Wyższej Szkoły Oficerskiej Sił Powietrznych” 1997, nr 3, s. 6.

3 *Album 10-lecia Lotnictwa Polskiego*, Wydawnictwo „Lotnik”, Poznań 1930, s. 112.

na samolotach produkcji francuskiej bądź rosyjskiej i w ogóle nie znali właściwości i obsługi maszyn niemieckich czy austriackich. Na rozkaz Szefa Sztabu Generalnego z dnia 20 listopada 1918 roku do Warszawy przekazano cztery szkolne samoloty typu Hansa-Brandenburg⁴ (rysunek 1) wraz z instruktorami i obsługą. W tym samym dniu – 20 listopada – odbył się pierwszy lot samolotu oznaczonego polskimi znakami rozpoznawczymi nad Warszawą, co miało szeroki oddźwięk w społeczeństwie i było opisywane w prasie. Jednak już następnego dnia zaczęła się seria wypadków. Ministerstwo Spraw Wojskowych natychmiast powołało komisję do zbadania przyczyn i ustalenia okoliczności wypadków i zdarzeń lotniczych na lotnisku mokotowskim. Ustalenia potwierdziły, że piloci wywodzący się z armii rosyjskiej nie znali samolotów produkcji niemieckiej i nie posiadali umiejętności oraz utrwalonych nawyków latania na tego typu maszynach. Następstwem ustaleń komisji było wydanie zarządzenie powołującego Komisję Kwalifikacyjną Lotniczą i wezwanie instruktorów z byłej armii austriackiej w celu jak najszybszego przyuczenia pilotów na płatowce typu niemieckiego⁵.

Rysunek 1. Hansa-Brandenburg C-I, rysunek w rzutach

Źródło: Kaboldy, Hansa-Brandenburg C-I (na licencji CC BY-SA 3.0), https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Brandenburg_Cl.svg [dostęp: 4.06.2023].

Szef Sztabu Generalnego wydał rozkaz nr 66 z 20 grudnia 1918 roku w sprawie organizacji Wojsk Lotniczych, w którym nakazywał zorganizowanie w Warszawie Wojskowej Szkoły Lotniczej. Zgodnie z założeniem podstawowym jej działaniem miało być profesjonalne przygotowanie nowych kadr dla lotnictwa w dwóch odrębnych profilach: pilota i mechanika obsługi naziemnej samolotów. W miarę potrzeb w szkole mogły być także organizowane okresowe kursy doskonalenia oficerów. Nie szkolono w niej obserwatorów lotniczych⁶.

4 Hansa-Brandenburg C.I jest pierwszym samolotem, na którym polskie lotnictwo wykonało pierwszy lot bojowy.

5 H. Mordawski, *Polskie lotnictwo wojskowe 1918–1920. Narodziny i walka*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2009, s. 43.

6 Ibidem, s. 54.

WOJSKOWA SZKOŁA LOTNICZA W WARSZAWIE

Niedługo po ogłoszeniu rozkazu sekcja szkoleniowa Komisji Kwalifikacyjnej Lotniczej została przekształcona w załączek Wojskowej Szkoły Lotniczej w Warszawie. Pierwszym komendantem szkoły został kpt. pil. Jan Tarnawa-Malczewski. Dysponował on nielicznym parkiem stale psujących się samolotów (czterema szkolnymi Hansa-Brandenburgami, dwoma Albatrosami D III, dwoma Rumplerami C I, jednym Albatrosem C III) oraz kilkoma instruktorami⁷.

Szkoła pozostała w załączku do końca swojego istnienia, tj. do końca kwietnia 1919 roku. Do tego czasu nie udało się uruchomić w niej żadnego kursu dla kandydatów na nowych pilotów. Do rozpoczęcia procesu ich szkolenia po prostu zabrakło wykładowców, samolotów i instruktorów, znacznie pilniejszym zadaniem nadal było bowiem przeszkolenie na samoloty produkcji niemieckiej już funkcjonujących w lotnictwie pilotów z byłej armii rosyjskiej. W rezultacie, w okresie kilku miesięcy istnienia szkoły, udało się w niej przeszkolić jedynie 43 takich pilotów⁸.

W Wojskowej Szkole Lotniczej w Warszawie udało się jednak zorganizować szkolenie personelu technicznego obsługi naziemnej lotnictwa: mechaników (brygadzi-
stów) i szefów mechaników eskadr (podoficerów zawodowych). Mechanicy-brygadziści osobiście dokonywali napraw głównych i przeglądów okresowych samolotów. Z kolei szefowie mechaników eskadr kierowali ich pracą i ją nadzorowali. Dla kandydatów na mechaników lotniczych organizowano specjalistyczne kursy trwające od 13 do 20 tygodni. Ukończyło je łącznie około 75 żołnierzy. Podczas kursu nauczano m.in.: matematyki, fizyki, znajomości i obsługi uzbrojenia lotniczego, konstrukcji i regulacji płatowców, budowy i eksploatacji silników, rysunku technicznego, meteorologii oraz terenoznawstwa. Przez dłuższy czas mechanikom nadawano stopnie: młodszy majster wojskowy, majster wojskowy i starszy majster wojskowy⁹.

Opóźnienie w procesie organizowania szkolnictwa lotniczego było ewidentne. Mi-
nęło sześć miesięcy od chwili odzyskania niepodległości, a naczelne władze lotnicze nie doprowadziły do wyszkolenia żadnego nowego pilota ani obserwatora. Formalne powołanie Wojskowej Szkoły Lotniczej w Warszawie niczego nie załatwiło w tej kwestii, choć trudno nie docenić wysiłków włożonych w przeszkolenie funkcjonujących już pilotów na sprzęt niemiecki oraz rozpoczęcie szkolenia personelu technicznego obsługi naziemnej. Inspektorat Wojsk Lotniczych podjął próby zorganizowania sprawnego systemu szkolnictwa lotniczego. Istniała potrzeba uzupełniania braków etatowych i bieżących strat osobowych w eskadrach już walczących na froncie oraz formowania kolejnych eskadr.

7 Ibidem.

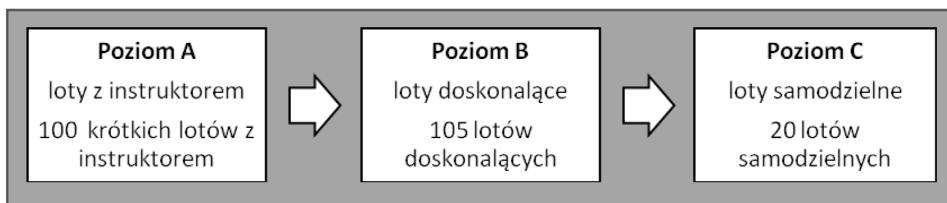
8 Ibidem.

9 Ibidem, s. 54–55.

I SZKOŁA PILOTÓW W KRAKOWIE I II SZKOŁA PILOTÓW W WARSZAWIE

Wojskowa Szkoła Lotnicza w Warszawie została przemianowana na II Szkołę Pilotów, a 11 maja 1919 roku Inspektorat Wojsk Lotniczych uruchomił I Szkołę Pilotów, która mieściła się na lotnisku w Rakowicach (Kraków); jej zadaniem miało być wyszkolenie kandydatów na pilotów wojskowych do poziomu podstawowego.

Dowódcą I Szkoły Pilotów w Krakowie został doświadczony szkoleniowiec – kpt. pil. Roman Florer. Proces szkolenia oparto na skróconych programach obowiązujących podczas wojny w lotnictwie austriackim. W ciągu 3-4 miesięcy kandydaci na pilotów realizowali szkolenie teoretyczne z wiedzy lotniczej i jednocześnie odbywali trening praktyczny z pilotażu podstawowego. W tym czasie wszyscy musieli odbyć również obowiązkową 2–3-tygodniową praktykę na stanowisku mechanika lotniczego. Szkolenie praktyczne rozpoczynali od nauki kołowania po murawie lotniska na specjalnie do tego celu przeznaczonym samolocie typu Morane Rouleur, który miał mniejszą powierzchnię nośną i silnik o słabej mocy (45 KM), co uniemożliwiało mu wzniesienie się w powietrze¹⁰. Następnie uczniowie przechodzili przez trzy poziomy szkolenia pilotażowego: A, B i C, z których każdy kończył się formalnym egzaminem. Na poziomie A kandydat na pilota wykonywał z instruktorem 100 krótkich lotów na samolocie ze zdublowanym systemem sterowania. Kończyło się to odbyciem kilku lotów samodzielnych na samolocie Caudron G III. Następnie uczeń przechodził na poziom szkolenia B, podczas którego wykonywał 105 lotów doskonalących (o różnym stopniu trudności), ale już na samolotach jednomiejscowych o małej mocy silnika (Nieuport 23). Po zakończeniu tego szkolenia uczeń rozpoczynał szkolenie pilotażowe na poziomie C. W ramach tego szkolenia na samolocie o większej mocy silnika (160–200 KM) wykonywał około 20 samodzielnych lotów na samolocie Nieuport 18 (rysunek 2)¹¹.

Rysunek 2. Poziomy szkolenia pilotażowego podstawowego w I Szkole Pilotów w Krakowie

Źródło: opracowanie własne.

10 M. Niestrawski, *Francuska Szkoła Pilotów 1919–1920*, <http://www.magnum-x.pl/arttykul/francuska-szkola-pilotow-19191920> [dostęp: 27.02.2020].

11 *Ku czci poległych lotników. Księga pamiątkowa*, praca zbiorowa pod red. mjr. dypl. pil. Mariana Romeyki, Wydawnictwo Komitetu Budowy Pomnika Ku Czci Poległych Lotników, Warszawa 1933, s. 98.

Zgodnie z przyjętym programem absolwenci szkoły krakowskiej powinni być kierowani na tzw. kurs wyższy do II Szkoły Pilotów w Warszawie. Tam w ciągu miesiąca mieli zostać przeszkoleni na odpowiednich typach samolotów bojowych. Szkoła warszawska oficjalnie rozpoczęła pracę 20 maja 1919 roku. Jej dowódcą mianowano dotychczasowego instruktora Wojskowej Szkoły Lotniczej, ppor. pil. Mieczysława Garstkę¹² – asa niemieckiego lotnictwa myśliwskiego¹³ z okresu I wojny światowej. W szkole pozostał jednak bardzo krótko. Jego wybitne umiejętności i zdolności pilota bojowego były bardziej potrzebne na froncie, dlatego został przeniesiony do Lwowa, do 6. eskadry. Zastąpił go ppor. pil. Stanisław Jakubowski¹⁴.

Ponieważ pierwszych absolwentów z Krakowa można było się spodziewać na przełomie sierpnia i września 1919 roku, w Warszawie tymczasem kontynuowano proces szkolenia obsługi samolotów produkcji niemieckiej pilotów wywodzących się z armii rosyjskiej, którzy nadal zgłaszali się do służby w polskim lotnictwie. Pierwszych nowo wyszkolonych pilotów w eskadrach liniowych można było się spodziewać dopiero jesienią 1919 roku.

Inspektorat Wojsk Lotniczych – ze względu na niedogodne warunki szkolenia pilotów w Warszawie – zaplanował przeniesienie II Szkoły Pilotów do Dębli. W związku z tym rozbudowano infrastrukturę dęblińskiego lotniska¹⁵. Do końca 1919 roku oraz wiosną 1920 roku na lotnisku w Dęblinie przeprowadzano remonty adaptacyjne istniejących budynków, a także zbudowano kilka baraków. Uruchomiono też warsztaty naprawcze sprzętu lotniczego oraz oddano do użytku kilka obiektów socjalnych, pomieszczenia koszarowe, wartownię. Wykonano podstawowe instalacje wodociągowe i elektryczne. Zbudowano sześć prowizorycznych hangarów. Rozpoczęto powiększanie, odwadnianie i wyrównywanie pola wzlotów¹⁶.

Początkowo zarówno w szkole krakowskiej, jak i warszawskiej szkolenie przebiegało bez większych zakłóceń, choć ciągle brakowało dobrych instruktorów, sprawnych samolotów i paliwa. Na szczęście w dniu 20 maja 1919 roku oddziały polskie walczące w Galicji Wschodniej przejęły kontrolę nad Borysławsko-Drohobyckim Zagłębem Naftowym i od tego czasu skończył się kryzys w zaopatrywaniu lotnictwa w paliwo.

12 Był to ten sam oficer, który 20 listopada 1918 roku wykonał nad Warszawą pierwszy lot samolotem oznakowanym polskimi barwami narodowymi.

13 As myśliwski – tytuł przyznawany pilotowi myśliwskiemu, który zestrzelił 5 lub więcej samolotów wroga podczas walki powietrznej.

14 H. Mordawski, op. cit., s. 54–55.

15 Lotnisko w Dęblinie założyli Rosjanie przed I wojną światową, a od jesieni 1915 roku do połowy 1918 wykorzystywali je Niemcy.

16 Cz. Gagajek, *Dęblin – trzy wcielenia. 70 lat „Szkoły Orłąt” w Dęblinie*, „Biuletyn Wyższej Szkoły Oficerskiej Sił Powietrznych” 1997, nr 3, s. 243.

2. FRANCUSKA SZKOŁA PILOTÓW

Bezpośrednio po przyjeździe do Polski lotnictwa błękitnej armii gen. Hallera Ministerstwo Spraw Wojskowych postanowiło skorzystać z doświadczenia i przygotowania fachowego przynajmniej części służących w nim Francuzów, przede wszystkim pilotów i obserwatorów. Takie same zamiary dotyczyły członków Sekcji Lotniczej Francuskiej Misji Wojskowej. Francuzi nie mogli brać bezpośredniego udziału w walce zbrojnej, jednak nic nie stało na przeszkodzie, aby zatrudnić ich jako żołnierzy kontraktowych na stanowiskach tzw. doradców technicznych w polskim lotnictwie: w instytucjach, dowództwach różnych szczebli oraz w szkolnictwie. Na takie rozwiązanie francuskie Ministerstwo Wojny wyraziło zgodę, jednak pod warunkiem, że nie będą oni podlegać rozkazom polskich przełożonych. W rezultacie już 17 maja 1919 roku ukazał się rozkaz nr 145 Naczelnego Dowództwa WP, w którym określono zasady służby kontraktowej francuskich oficerów w polskim lotnictwie. Na podstawie rozkazu ppłk François de Vergnette, szef Sekcji Lotniczej Francuskiej Misji Wojskowej (liczyła ona 13 oficerów) natychmiast został doradcą w Oddziale III B (Lotnictwo) Sztabu Generalnego. Za jego przykładem poszli inni. W rezultacie w latach 1919–1920 w lotnictwie polskim – w charakterze doradców technicznych lub instruktorów – w dowództwach, szkołach i różnych instytucjach wojskowych służyło łącznie ponad 40 francuskich oficerów lotników. Pochodzili z Sekcji Lotniczej Francuskiej Misji Wojskowej, z eskadr armii gen. Hallera i Francuskiej Szkoły Pilotów. Do tego należy jeszcze dodać liczną grupę tzw. aplikantów (stopień odpowiadający naszemu sierżantowi podchorążemu) oraz całą rzeszę podoficerów francuskich. Trudno przecenić ich wkład w rozbudowę lotnictwa polskiego¹⁷.

Duże znaczenie miało przejęcie przez Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego zwierzchnictwa nad błękitną armią. Ze względu na brak traktatu pokojowego z Niemcami było to niemożliwe. Proces ten przyspieszono przez polonizację personelu we francuskich eskadrach, czyli zastąpienie Francuzów Polakami. Z Sekcją Lotniczą Francuskiej Misji Wojskowej polski Inspektorat Wojsk Lotniczych uzgodnił, że proces polonizacji eskadr zostanie przeprowadzony stopniowo, w trzech etapach. W pierwszym: na stanowisku dowódcy każdej eskadry obok Francuza miał pojawić się jego polski odpowiednik, dubler, który jednak nie miałby prawa wydawania rozkazów. Dla polskiego lotnika byłyby to okres intensywnej nauki i praktyki dowódczej. W drugim etapie dublerzy mieli zostać już formalnymi dowódcami eskadr. Jednak wówczas miano im przydzielić pomocników – francuskich doradców technicznych (oficerów kontraktowych). W trzecim etapie eskadry powinny mieć w 100 proc. personel polski, zarówno latający, jak i techniczny. Te same ustalenia dotyczyły również wymiany personelu w ruchomym parku lotniczym oraz we Francuskiej Szkole Pilo-

17 Ibidem, s. 102.

tów¹⁸. Było to ogromnie ważne w obliczu trwającego i ciągle rozwijającego się konfliktu polsko-sowieckiego. Zrealizowanie planu ostatecznego zakończenia procesu polonizacji francuskich jednostek lotniczych wymagało jednak wiele czasu. W polskim lotnictwie brakowało wówczas nie tylko personelu latającego (w tym bardzo potrzebnych instruktorów pilotażu), lecz także mechaników wszystkich specjalności. W tej sytuacji postawiono na szybki rozwój szkolenia lotniczego. Przede wszystkim liczone na efektywność Francuskiej Szkoły Pilotów, ale postanowiono także zatrudnić część francuskich pilotów z eskadr liniowych jako instruktorów w polskich ośrodkach szkoleniowych.

Jeszcze w maju 1919 roku kilkoma francuskimi pilotami-instruktorami oraz pewną liczbą samolotów szkolnych i bojowych wzmocnił personel Stacji Lotniczej Ławica. W rezultacie w połowie 1919 roku udało się tam uruchomić tzw. Francuską Szkołę Transformacji. Rozpoczęła ona prowadzenie kursów szkolących polskich pilotów na francuskich samolotach myśliwskich. Pilotów myśliwskich potrafiących latać na samolotach produkcji francuskiej potrzebowano nie tylko do zakończenia procesu polonizacji personelu w eskadrze SPA 162, oczekiwano bowiem szybkiej dostawy zakupionych maszyn typu SPAD 7C1¹⁹.

Francuska Szkoła Pilotów przybyła do Warszawy pod dowództwem pilota mjr. Maugera de Varennes, znanego dowódcy z czasów I wojny światowej. Ponieważ ochotników do służby w lotnictwie nie brakowało, bardzo szybko, bo już na przełomie maja i czerwca 1919 roku, zorganizowano dwie grupy szkoleniowe dla kandydatów na pilotów i mechaników lotniczych (kolejny nabór planowano na wrzesień tego samego roku). W dniu 3 czerwca już pod kierownictwem nowego dowódcy – mjr. Pierre'a de Bernis – szkoła rozpoczęła zajęcia. Szefem pilotażu był mjr Robert de Chivré. Przełożonym polskiego personelu szkoły został kpt. pil. Zygmunt Baranowski.

Przed skierowaniem do Polski Francuską Szkołę Pilotów wyposażono w dodatkowe, ponadetatowy sprzęt. W rezultacie posiadała łącznie aż 55 samolotów szkolnych różnych typów: Caudron G III (20), Nieuport 23 (20), Nieuport 18 (10) oraz Morane Rouleur (5). Ponadto przywiozła ze sobą dużą ilość części zapasowych do samolotów, instrumentów pokładowych, pomocy dydaktycznych, ekwipunku lotniczego itd. Co równie ważne, dysponowała wyjątkowo doświadczonym personelem instruktorskim²⁰.

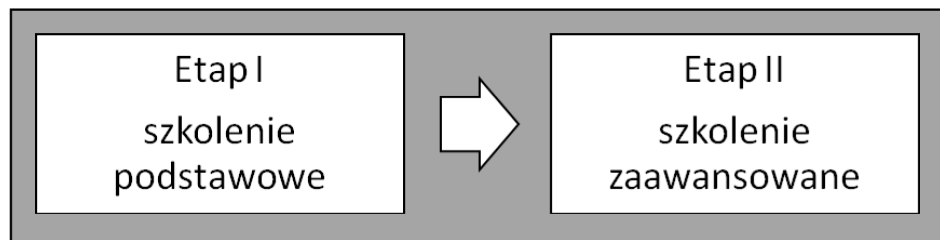
Proces szkolenia kandydatów na pilotów był podzielony na dwa etapy: podstawowy i zaawansowany (rysunek 3). Czas nauki zależał od indywidualnych predyspozycji szkolonego i trwał od 4 do 6 miesięcy. W tym okresie uczeń wykonywał średnio

18 H. Mordawski, op. cit., s. 102–103.

19 Ibidem, s. 103.

20 Ibidem, s. 104.

267 lotów programowych, spędzając w powietrzu łącznie ok. 43 godzin. W podstawowym etapie szkolenia uczeń brał udział w wykładach, na których zyskiwał sporą dążę wiedzy lotniczej, oraz przechodził kurs podstawowego pilotażu na samolocie typu Caudron G III (z podwójnym układem sterowania).

Rysunek 3. Etapy szkolenia lotniczego w latach 1918–1920

Źródło: opracowanie własne.

Podstawowe szkolenie pilotażowe Francuzi prowadzili także w samych eskadrach błękitnej armii. Niestety w jego trakcie uszkodzono wiele egzemplarzy cennego sprzętu bojowego.

NIŻSZA SZKOŁA PILOTÓW W KRAKOWIE

We wrześniu 1919 roku II Szkołę Pilotów w Warszawie musiano zlikwidować. Moment był wyjątkowo niekorzystny, ponieważ właśnie w tym czasie mieli w niej rozpocząć miesięczne przeszkolenie na samolotach bojowych pierwsi absolwenci z Krakowa. Niestety w wyniku przypadkowego pożaru zniszczeniu uległa część hangarów i samolotów szkoły. Z uwagi na fakt, że inwestycje prowadzone na lotnisku w Dęblinie nie były jeszcze zakończone, praktycznie cały personel i ocalałą część sprzętu z konieczności przerwano wówczas do Krakowa, gdzie Inspektorat Wojsk Lotniczych zorganizował Niższą Szkołę Pilotów. Jej dowódcą został kpt. pil. Roman Florer, a jego pomocnikiem – ppor. pil. Stanisław Jakubowski z Warszawy. W nowej szkole nadal realizowano austriacki program szkolenia podstawowego z czasów I wojny światowej. Dodatkowo musiano przeszkolić w niej na samoloty bojowe tych absolwentów, którzy już mieli być wysłani do Warszawy. Infrastruktura istniejąca na lotnisku w Rakowicach nie była jednak przygotowana na przyjęcie i zapewnienie normalnego funkcjonowania tak dużego ośrodka szkoleniowego. W rezultacie bardzo pogorszyły się tam warunki bytowania i szkolenia. Zmusiło to Inspektorat Wojsk Lotniczych do szybkiej budowy na tym lotnisku szeregu obiektów o charakterze tymczasowym.

Zadaniem Niższej Szkoły Pilotów w Krakowie było wyszkolenie uczniów jedynie do poziomu samodzielnego latania na samolotach szkolnych i tzw. przejściowych. Aby uzyskać certyfikat pilota, jej absolwenci musieli jeszcze przejść, podobnie jak absol-

wenci Francuskiej Szkoły Pilotów, przeszkolenie na samolotach bojowych. W Niższej Szkole Pilotów od maja 1919 do grudnia 1920 roku podstawowe przeszkolenie lotnicze ukończyło 84 ochotników.

Eskadry na froncie oprócz niedoboru pilotów szczególnie mocno odczuwały brak oficerów obserwatorów lotniczych. Możliwość rozwiązania tego problemu – w postaci zorganizowania centralnego szkolenia nowych kadr obserwatorów – pojawiła się dopiero po przybyciu do Polski Francuskiej Szkoły Lotników. Po krótkich przygotowaniach i uzgodnieniach z Francuską Misją Wojskową, w dniu 1 sierpnia 1919 roku na lotnisku mokotowskim rozpoczęła działalność Oficerska Szkoła Obserwatorów Lotniczych, której dowódcą został Polak – por. obs. Wiktor Szandorowski. Zdecydowaną większość wykładowców i instruktorów stanowili jednak Francuzi z Misji Wojskowej lub Francuskiej Szkoły Pilotów. Francuzi dostarczyli również wszystkich potrzebnych pomocy dydaktycznych.

Nauka w szkole przebiegała w niezwykle trudnych warunkach lokalowych. W dodatku realizację programu szkolenia zdecydowanie hamował brak własnej eskadry treningowej. Dlatego por. Szandorowski musiał bez przerwy zabiegać w II Szkole Pilotów o użyczenie samolotów. Trwało to ponad miesiąc – do pożaru, w którym spłonęła część sprzętu II Szkoły Pilotów. To, co udało się uratować, trafiło do Krakowa. Dlatego w końcu września 1919 roku, już po zakończeniu wojny polsko-ukraińskiej, wycofano z frontu – z lotniska we Włodzimierzu Wołyńskim – francuską eskadrę wywiadowczą SAL 581 i na stałe przydzielono ją jako treningową do Oficerskiej Szkoły Obserwatorów Lotniczych. Dodatkowo w październiku 1919 roku z Mińska Litewskiego skierowano do szkoły część personelu i sprzętu 4. eskadry pod dowództwem por. pil. Artura Jurkiewicza²¹.

Program nauczania obserwatorów obejmował takie przedmioty jak: orientacja z powietrza (nawigacja), prowadzenie rozpoznania wzrokowego i fotograficznego, radiotelegrafia, znajomość broni lotniczej, strzelanie z broni pokładowej, bombardowanie, współpraca z artylerią i piechotą. Mimo pewnych niedoskonałości w realizacji procesu szkolenia, wynikających przede wszystkim z braków materiałowych, kursy prowadzone w Oficerskiej Szkole Obserwatorów Lotniczych miały duże znaczenie. Przede wszystkim zdecydowanie zwiększyły liczbę fachowo przygotowanych obserwatorów w eskadrach i doprowadziły do unifikacji metod ich pracy bojowej, obowiązującego rozkazodawstwa i sprawozdawczości.

Pierwszy kurs trwał niespełna dwa miesiące, ponieważ zdecydowana większość jego uczestników posiadała pewne doświadczenie, ponieważ już wcześniej latała w charakterze obserwatorów w eskadrach liniowych na froncie. Ukończyło go 16 oficerów. Drugi kurs zorganizowano po kilkutygodniowej przerwie, kiedy intensywność dzia-

21 Ibidem, s. 106.

łań bojowych na froncie znacznie spadła. Rozpoczął się 27 października 1919 roku i trwał ponad 3 miesiące. Ukończyło go 29 oficerów, których natychmiast skierowano na front.

Ponieważ obserwatorów wciąż brakowało, poufnym rozkazem Naczelnego Dowództwa WP z 28 października 1919 roku zezwolono na ich uzupełnianie „na własną rękę”, tj. przez werbowanie oficerów z innych rodzajów broni wprost do eskadr.

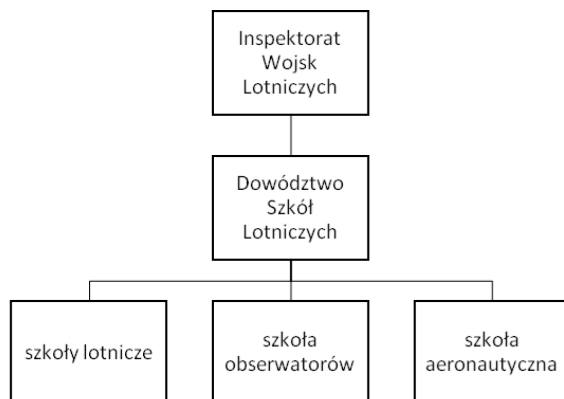
Pod koniec roku 1919 w Polsce istniało sześć szkół lotniczych kształcących personel lotniczy (rysunek 4). Tworzone były na potrzeby jednostek bojowych i nie były w stanie przygotować i wyszkolić jednolitego korpusu lotniczego.

Rysunek 4. Szkoły lotnicze funkcjonujące w Polsce w połowie 1919 roku

Źródło: opracowanie własne.

Na początku 1920 roku ujednolicono szkolenie lotnicze. W dniu 25 lutego 1920 roku powołano Dowództwo Szkół Lotniczych podlegające Inspektoratowi Wojsk Lotniczych, które miało sprawować fachowe kierownictwo nad szkoleniem kadr lotniczych (rysunek 5).

Rysunek 5. Organizacja szkół lotniczych w Polsce przed zakończeniem wojny w 1920 roku

Źródło: opracowanie własne.

W tym samym roku przeprowadzono kolejną reorganizację i dyslokację szkół związaną z zakończeniem wojny z bolszewikami i przejściem lotnictwa na pokojowe tory rozwoju. Utworzono Szkołę Pilotów w Bydgoszczy (poprzez połączenie I Szkoły Pilotów w Krakowie z Francuską Szkołą Pilotów w Warszawie). Oficerską Szkołą Obserwatorów Lotniczych przeniesiono do Torunia, a rozwiązano Oficerską Szkołę Aeronautyczną w Poznaniu. W latach 1918–1920 szkolnictwo lotnicze było zróżnicowane, a podstawowymi problemami były wpływy oraz doświadczenie lotników wyniesione z armii zaborczych. Działania w zakresie ujednoczenia programów szkolenia i metod nauczania, a także zwiększenia wyposażenia w sprzęt lotniczy przyniosły efekt dopiero po 1920 roku²².

PODSUMOWANIE

Po odzyskaniu niepodległości Polska nie posiadała rezerwy kadrowej lotnictwa wojkowego. Dodatkowo wielkie trudności w przygotowaniu nowych kadr i przeszkoleniu personelu pochodzącego z byłych zaborów powodował brak sprzętu lotniczego czy nawet paliwa. W obliczu zagrożenia wojennego i trwającego konfliktu intensyfikowano szkolenie lotnicze, przyjmowano kandydatów do lotnictwa wojkowego bez szczegółowego sprawdzania zdolności lotniczych. Na organizację i strukturę systemu szkolenia lotniczego wpływała skomplikowana sytuacja polityczno-militarna, w zależności od której zmieniały się zasady naboru do szkół lotniczych, oraz fakt, że obowiązywały skrócone programy szkolenia z racji toczącej się wojny. W tym czasie nie uniknięto błędów.

Trudne początki szkolenia lotniczego w Polsce były spowodowane dynamicznie zmieniającą się sytuacją polityczno-wojskową, która odcisnęła swój wpływ na systemie szkolenia lotniczego. Struktury szkolnictwa lotniczego i dyslokacja szkół kształcących i szkolących pilotów wojskowych były szybko i elastycznie zmieniane w reakcji na zagrożenia i zapotrzebowanie kadrowe.

Lotnictwo wojskowe odegrało dużą rolę, zapewniło siłom polskim przewagę w powietrzu i przewagę informacyjną, co zadecydowało o zwycięstwie w wojnie o niepodległość i o zachowaniu suwerenności. Szkolnictwo lotnicze broniącej niepodległości II Rzeczypospolitej w znacznym stopniu przyczyniło się do zwycięstwa w wojnach toczonych przez Polskę w latach 1918–1920. Szkolenie kadr lotniczych odegrało znaczącą rolę w szybkim budowaniu wojsk lotniczych, dzięki czemu możliwa była skuteczna obrona granic i niepodległości w wojnie z bolszewikami.

22 J. Celek, *Wyższa Oficerska Szkoła Lotnicza im. Janka Krasickiego*, Wydawnictwo MON, Warszawa 1979, s. 27.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

1. *Album 10-lecia Lotnictwa Polskiego*, Wydawnictwo „Lotnik”, Poznań 1930.
2. Celek J., *Wyższa Oficerska Szkoła Lotnicza im. Janka Krasickiego*, Wydawnictwo MON, Warszawa 1979.
3. Gagajek Cz., *Dęblin – trzy wcielenia. 70 lat „Szkoły Orłąt” w Dęblinie*, „Biuletyn Wyższej Szkoły Oficerskiej Sił Powietrznych” 1997, nr 3.
4. *Ku czci poległych lotników. Księga pamiątkowa*, praca zbiorowa pod red. mjr. dypl. pil. Mariana Romeyki, Wydawnictwo Komitetu Budowy Pomnika Ku Czci Poległych Lotników, Warszawa 1933.
5. Mordawski H., *Polskie lotnictwo wojskowe 1918–1920. Narodziny i walka*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2009.
6. Niewęgłowska A., Wyszczelski L., *Szkołnictwo wojskowe kadry zawodowej w Polsce do 1939 roku*, Napoleon V, Oświęcim 2014.
7. Olszewski R., Graca T., *Wyższa Szkoła Oficerska Sił Powietrznych kontynuatorka 70-letniego dorobku*, [w:] *70 lat „Szkoły Orłąt” w Dęblinie*, „Biuletyn Wyższej Szkoły Oficerskiej Sił Powietrznych” 1997, nr 3.
8. Wojtyga A., *Lotnictwo wojskowe. Popularny podręcznik omawiający zadania lotnictwa wojskowego*, Zarząd Główny LOPP, Warszawa 1939.

Netografia

1. Kaboldy, *Hansa-Brandenburg C-I* (na licencji CC BY-SA 3.0), https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Brandenburg_CI.svg [dostęp: 4.06.2023].
2. Niestrawski M., *Francuska Szkoła Pilotów 1919–1920*, <http://www.magnum-x.pl/artykul/francuska-szkola-pilotow-19191920> [dostęp: 27.02.2020].

Aleksandra Prus

Akademia Sztuki Wojennej w Warszawie

ORCID: 0009-0004-7230-2769

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str.59–86

DIAGNOZA PRZEBIEGU PIERWSZEJ EDYCJI SZKOLENIA OBRONNEGO DLA ADMINISTRACJI PUBLICZNEJ W NOWEJ FORMULE

*EVALUATION PROCESS THE FIRST EDITION OF DEFENCE
TRAINING FOR PUBLIC ADMINISTRATION IN A NEW FORMULA*

STRESZCZENIE

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie oceny wyników oraz dokonanie próby ewaluacji szkolenia obronnego kadr administracji publicznej, prowadzonego w ramach kursów obronnych (KO) i wyższych kursów obronnych (WKO) w Akademii Sztuki Wojennej (ASzWoj) przez Szkołę Administracji Obronnej (SAO) podczas pierwszej jego edycji w nowej formule. Chcąc osiągnąć założony cel, autorka niniejszej publikacji w pierwszej kolejności skupiła się na wyjaśnieniu kwestii podstaw prawnych organizowania szkolenia obronnego kadr administracji publicznej w Polsce w nowej formule. Następnie zaprezentowała organizację i przebieg przedmiotowego szkolenia w ramach KO i WKO, jego ocenę i ewaluację, a w dalszej kolejności przedstawiła wnioski i rekomendacje do realizacji kolejnych edycji tej formy szkolenia obronnego. Problem badawczy sformułowano następująco: Jak ewaluacja szkolenia obronnego dla administracji publicznej wpływa na jej funkcjonowanie? Na potrzeby publikacji zastosowano metody teoretyczne i empiryczne. Spośród metod teoretycznych wykorzystano analizę i syntezę oraz porównanie i wnioskowanie. Dokonano przeglądu literatury oraz podstaw prawnych z zakresu szkoleń obronnych. W trakcie badań empirycznych do stworzenia tabeli i wykresów posłużono się metodą statystyczną. Podczas badań empirycznych dokonano oceny wyników ankiet respondentów z kursów obronnych i wyższych kursów obronnych.

SŁOWA KLUCZOWE: szkolenie obronne, administracja publiczna, kursy obronne, wyższe kursy obronne.

ABSTRACT

This article aims to present the evaluation of the results and an attempt to evaluate the defense training of public administration staff, conducted as part of the defense courses (KO) and advanced defense courses (WKO) at the War Studies University (ASzWoj) by the School of Defense Administration (SAO) during first editing in the new formula. In order to achieve the assumed goal, the author of this publication first focused on explaining the issue of the legal basis for organizing defense training for public administration personnel in Poland in a new formula, then on the organization and course of the said training under KO and WKO, assessment and evaluation, and then on the presentation of conclusions and recommendations for the implementation of subsequent editions of this form of defense training. The research problem was formulated: How does the evaluation of defense training for public administration affect its functioning? Theoretical and empirical methods were used for this publication. The theoretical methods used analysis and synthesis as well as comparison and inference. Available literature and legal bases in the field of defense training were analyzed. During empirical studies, the statistical method was used to create the table and charts. During empirical research, the results of respondents' surveys from defense courses and higher defense rates were assessed.

KEY WORDS: defense training, public administration staff, defense courses, advanced defense courses.

WSTĘP

Szkolenie obronne administracji publicznej w Polsce ma na celu przygotowanie urzędników i pracowników tego sektora do działań związanych z zapewnieniem bezpieczeństwa państwa oraz jego obywateli w przypadku zagrożeń wewnętrznych i zewnętrznych. Szkolenia dla administracji publicznej z zakresu obronności są prowadzone w Polsce od 1994 roku. Konieczność regularnego organizowania szkoleń obronnych odnosi się do administracji rządowej i samorządowej, ponadto wynika z obowiązujących źródeł prawa, m.in.: ustawy o obronie Ojczyzny¹, rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie szkolenia obronnego², ustawy o urzędzie Ministra Obrony Narodowej³, jak również rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie gotowości obronnej państwa⁴ czy kontroli wykonywania zadań obron-

1 Ustawa z dnia 11 marca 2022 r. o obronie Ojczyzny, Dz.U. 2022 poz. 655 z późn. zm.

2 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 listopada 2021 r. w sprawie szkolenia obronnego, Dz.U. 2021 poz. 2259.

3 Ustawa z dnia 14 grudnia 1995 r. o urzędzie Ministra Obrony Narodowej, Dz.U. 1996 nr 10 poz. 56.

4 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21 września 2004 r. w sprawie gotowości obronnej państwa, Dz.U. 2004 nr 219 poz. 2218.

nych⁵. Wspomniane szkolenia na szczeblu administracyjnym są zbiorem celowych i systematycznych działań ukierunkowanych na poszerzanie obszaru wiedzy, który w przyszłości pozwoli pracownikom na właściwe realizowanie obowiązków służbowych związanych z obronnością państwa⁶. W ramach wyżej wymienionych szkoleń prowadzone są zajęcia z takich dziedzin jak: bezpieczeństwo narodowe, obrona cywilna i przeciwlotnicza, ochrona informacji niejawnych i infrastruktury krytycznej, zarządzanie kryzysowe oraz przepisy prawne dotyczące obronności. Przedmiotowe szkolenie obronne, oprócz doskonalenia funkcjonowania urzędników w ramach określonych procedur, ma dodatkowo uczyć racjonalnego działania w sytuacji zmian stanów gotowości obronnej państwa, a ponadto ukształtować obywatelskie postawy proobronne. Z tego powodu do uczestnictwa w szkoleniu obronnym przeznaczonym dla administracji publicznej powinny być wyznaczane osoby, które zajmują stanowiska kierownicze, kierownicy podległych im i nadzorowanych przez nich jednostek organizacyjnych, a także pracownicy wspomnianych jednostek, którzy są zatrudnieni na stanowiskach związanych z obronnością lub zajmują się wykonywaniem zadań obronnych⁷.

W artykule skoncentrowano się na przedstawieniu przebiegu i realizacji szkolenia obronnego dla sektora administracji publicznej zgodnie z nową podstawą prawną realizowania szkoleń i kursów obronnych, jaką jest Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 listopada 2021 r. w sprawie szkolenia obronnego, które uchyliło obowiązujące dotychczas Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8 października 2015.

W obecnych czasach zagrożenia dla bezpieczeństwa narodowego i obronności stają się coraz bardziej złożone i dynamiczne, a co za tym idzie, wymagane jest stałe podnoszenie kwalifikacji i dostosowywanie się do nowej sytuacji. W związku ze zmianami w regulacjach prawnych konieczne jest modyfikowanie przebiegu szkoleń obronnych i aktualizowanie materiałów dydaktycznych. W tym kontekście szkolenia obronne dla administracji publicznej stanowią istotny element budowania zdolności obronnych państwa i zabezpieczenia jego interesów. W Polsce wspomniane szkolenia są prowadzone w sposób systematyczny i skoordynowany, dzięki czemu możliwe jest efektywne wykorzystanie zasobów, a szkolenie pracowników administracji jest spójne i zgodne z założeniami polityki bezpieczeństwa narodowego i obronności. Stałe doskonalenie kadr administracji publicznej wynika z ciągłego zwiększania się odpowiedzialności w sprawach dotyczących zarówno pokojowego, jak i obronnego przygotowania do działania w przypadku, gdy zaistnieje zagrożenie

5 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 stycznia 2023 r. w sprawie kontroli realizacji zadań obronnych, Dz.U. 2023 poz. 253.

6 W. Kitler, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w świetle współczesnych wyzwań teorii i praktyki problemu*, „Wiedza Obronna” 2023, nr 282(1), s. 120.

7 *Szkolenie obronne administracji publicznej*, <https://ppobronne.pl/szkolenie-obronne-administracji-publicznej/> [dostęp: 10.06.2023].

bezpieczeństwa kraju. Osoby, którzy zajmują stanowiska w administracji publicznej, oraz właściciele podmiotów gospodarczych powinni opanować umiejętności organizacji i kierowania bezpieczeństwem podległych im organów i podmiotów⁸.

1. PRZEGLĄD PODSTAW PRAWNYCH I LITERATURY

Problematyka szkolenia obronnego w Polsce jest uregulowana w przepisach rangi ustawy oraz w aktach wykonawczych, jak również w zarządzeniach, decyzjach i wytycznych właściwych organów administracji rządowej. Podstawą prawną szkolenia obronnego w państwie jest ustawa o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej⁹ oraz wydane na jej podstawie rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie szkolenia obronnego¹⁰. Przedmiotowe rozporządzenie określa: organizację szkolenia obronnego w państwie, podmioty podlegające wspomnianemu szkoleniu, zadania oraz właściwość organów w zakresie planowania i realizacji szkolenia obronnego w państwie¹¹.

Podstawą prowadzenia kursów obronnych (KO) i wyższych kursów obronnych (WKO) jest art. 27 ust. 2 pkt 8 ustawy o obronie Ojczyzny¹², rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie szkolenia obronnego¹³, decyzja Ministra Obrony Narodowej w sprawie zlecenia Akademii Sztuki Wojennej organizacji i prowadzenia w 2023 r. i 2024 r. szkolenia obronnego w formie kursów obronnych i wyższych kursów obronnych¹⁴.

Zgodnie z Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 17 listopada 2021 r. szkolenie obronne dzielą się na:

- kursy obronne, które są prowadzone w formie zajęć teoretycznych;
- wyższe kursy obronne, które obejmują zajęcia teoretyczne i praktyczne;
- ćwiczenia obronne, które prowadzi się w formie zajęć praktycznych.

Kursy obronne i wyższe kursy obronne są prowadzone w cyklu rocznym w uczelni wojskowej, która jest jednostką organizacyjną nadzorowaną przez Ministra Obrony Narodowej. Wspomniane kursy są planowane i organizowane również przez wyżej wymienionego Ministra. Minister Obrony Narodowej określa w umowie z właściwą

8 D. Nowak, *Funkcjonowanie i organizacja Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Prawo wojskowe*, red. W. Kitler, D. Nowak, M. Stepnowska, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2017, s. 361.

9 Ustawa z dnia 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1967 nr 44 poz. 220.

10 Rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie szkolenia obronnego, op. cit.

11 M. Kulickowski, L. Sawicki, *Pozamilitarne przygotowania obronne w Polsce*, Wydawnictwo Akademii Sztuki Wojennej, Warszawa 2020, s. 164.

12 Ustawa o obronie Ojczyzny, op. cit.

13 Rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie szkolenia obronnego, op. cit.

14 Decyzja Ministra Obrony Narodowej Nr 364/DSiPO z dnia 2 grudnia 2022 r. w sprawie zlecenia Akademii Sztuki Wojennej organizacji i prowadzenia w 2023 r. i 2024 r. szkolenia obronnego w formie kursów obronnych i wyższych kursów obronnych.

uczelnia wojskową sposób i formę prowadzenia kursów, w tym podział na grupy szkoleniowe oraz tematy dostosowane do zakresu przedmiotowego kursów i roli ich uczestników w systemie obronnym. Kursami obronnymi są objęte osoby kierujące wykonywaniem zadań obronnych w jednostkach organizacyjnych administracji publicznej, jednostkach organizacyjnych tworzonych przez organy samorządu terytorialnego oraz w przedsiębiorstwach realizujących zadania obronne. Wyższymi kursami obronnymi są objęci ministrowie, sekretarze stanu, podsekretarze stanu i dyrektorzy generalni oraz osoby pełniące funkcje w centralnych organach administracji rządowej i ich zastępcy, a ponadto kierownicy jednostek organizacyjnych obsługujących Prezesa Rady Ministrów, wojewodowie i wicewojewodowie, jak również marszałkowie i wicemarszałkowie województw, starostowie, prezydenci miast oraz ich zastępcy. Wyższe kursy obronne mają za zadanie zapoznanie uczestników z zagadnieniami strategicznymi w zakresie bezpieczeństwa państwa i funkcjonowania systemu obronnego; gwarantują dodatkowo nabycie umiejętności praktycznych związanych z realizacją zadań obronnych, które wynikają ze zobowiązań sojusznicznych¹⁵.

2. ORGANIZACJA I PRZEBIEG SZKOLENIA OBRONNEGO

Szkolenie obronne w postaci KO i WKO w 2022 roku rozpoczęto w marcu 2022 roku w mieszanej formule – łączącej zajęcia edukacyjne stacjonarne z nauką na platformie e-learningowej. KO oraz część teoretyczna WKO realizowane były w formie asynchronicznego e-learningu na platformie szkolenie obronne, natomiast stacjonarnie przeprowadzono zajęcia praktyczne w formie: studiów przypadków, warsztatów, konwersatoriów oraz gier decyzyjnych.

W 2022 roku jednostką organizacyjną ASzWoj odpowiedzialną za realizację szkolenia obronnego była Szkoła Administracji Obronnej (SAO). SAO bezpośrednio podlega Rektorowi-Komendantowi Akademii. Z jego ramienia za nadzór merytoryczny nad SAO odpowiadał prorektor ds. dydaktycznych. Finansowanie funkcjonowania SAO w 2022 roku odbywało się w ramach przyznanej przez Ministerstwo Obrony Narodowej dotacji celowej. Do głównych zadań SAO w tym okresie należało:

- weryfikowanie zgłoszeń i kwalifikowanie osób do udziału w części teoretycznej (e-learningowej) KO i WKO;
- tworzenie kont osobom zakwalifikowanym do udziału w części teoretycznej (e-learningowej) KO i WKO, a także kont do zakładki ćwiczenia obronne;
- zarządzanie realizacją KO i WKO oraz ustanawianie warunków ich ukończenia zgodnie z decyzją koordynatora szkolenia z Departamentu Strategii i Planowania Obronnego MON;
- zapewnienie wsparcia informatycznego dla uczestników kursów obronnych użytkujących platformę e-learningową, w tym obsługa ich zgłoszeń dotyczących

15 Rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie szkolenia obronnego, op. cit.

stwierdzonych nieprawidłowości, problemów z zalogowaniem, problemów technicznych etc.;

- organizowanie i koordynowanie realizacji szkoleń części praktycznej WKO zaplanowanych w 2022 roku;
- aktualizowanie i implementowanie materiałów dydaktycznych na platformie e-learningowej szkolenie obronne;
- gromadzenie oraz archiwizowanie materiałów i danych na potrzeby aktualizowania baz danych KO i WKO.

Realizując powyższe zadania, do dnia 13 listopada 2022 roku przyjęto 5475 zgłoszeń, dla których założono 5178 aktywnych kont do szkolenia na platformie e-learningowej szkolenie obronne. Wszystkim uczestnikom KO i części teoretycznej WKO umożliwiono udział w szkoleniu fakultatywnym z zakresu zagrożeń w cyberprze-strzeni i prewencji terrorystyczna udostępnionym przez Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego.

Na potrzeby niniejszej publikacji przyjęto dane z dnia 14 grudnia 2022 roku, które zostały ujęte w opracowanym przez kierownika SAO *Sprawozdaniu z realizacji kursów obronnych i wyższych kursów obronnych w 2022 roku*.

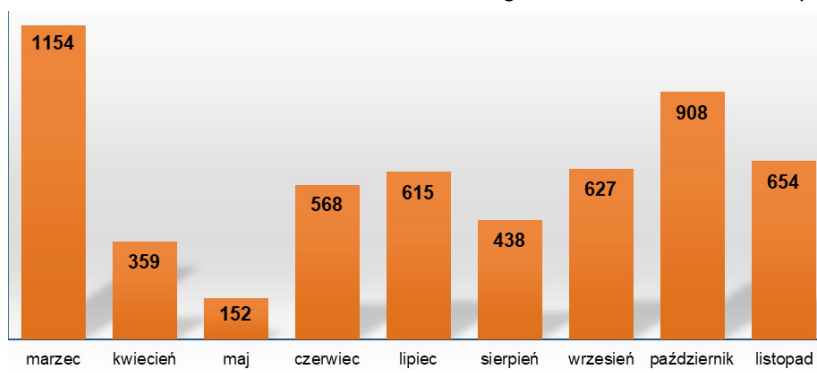
W ramach części teoretycznej, zawartej na stronie e-learningowej szkolenie obronne, omówiono łącznie 17 zagadnień szkoleniowych, a w nich znalazło się 105 tematów, w tym 17 studiów przypadków. Wśród głównych zagadnień szkoleniowych, wspólnych dla KO i WKO, znalazły się następujące tematy: zagrożenia bezpieczeństwa narodowego, Polska w międzynarodowych strukturach bezpieczeństwa, regulacje prawne bezpieczeństwa narodowego i obronności, organizacja i funkcjonowanie systemu obronnego państwa i jego elementów, państwo w stanach nadzwyczajnych, siły zbrojne i współpraca cywilno-wojskowa, pozamilitarne przygotowania obronne, realizacja zadań na rzecz wojsk sojusznicznych, współpraca z organizacjami pozarządowymi i partnerami społecznymi, ochrona ludności, system zarządzania kryzysowego, ochrona obiektów szczególnie ważnych, zagrożenia asymetryczne, zadania obronne przedsiębiorców, jak również urząd w działaniu.

3. OCENA I EWALUACJA PIERWSZEJ EDYCJI SZKOLENIA OBRONNEGO W NOWEJ FORMULE

Jedną z zasadniczych funkcji administracji publicznej jest zapewnienie obywatelom podstawowych warunków bezpieczeństwa, m.in. przed potencjalnymi i realnymi zagrożeniami związanymi z siłami natury i działalnością człowieka w czasie pokoju, kryzysu i wojny. Zadania w tym zakresie są realizowane w ramach systemu bezpieczeństwa narodowego oraz funkcjonującego w nim podsystemu obronnego państwa, m.in. poprzez realizację szeregu przedsięwzięć pozamilitarnych, określonych w wie-

lu przepisach prawa, a w szczególności zadań operacyjnych, które będą wykonywane przez organy kierowania i podległe im jednostki organizacyjne administracji publicznej wszystkich szczebli. Zagrożenia militarne są nadal realne, ponieważ wynikają z natury człowieka i nieuchronnych konfliktów interesów. Podstawowym sposobem zapobiegania wojnie są przygotowania obronne, a m.in. prowadzenie szkoleń obronnych oraz ich systematyczne udoskonalanie¹⁶.

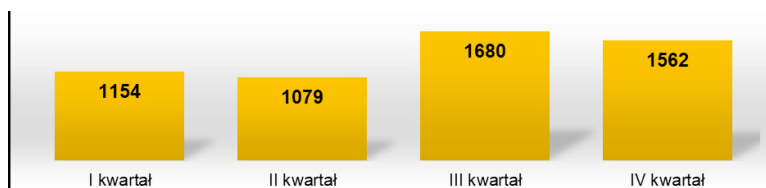
W 2022 roku do udziału w szkoleniu zgłosiło się 5475 osoby (odnotowano średnio 595 zgłoszeń na miesiąc). Na platformie szkoleniowej utworzono konta 5178 osobom (tworzono średnio 560 kont w ciągu miesiąca). Wystawiono 4030 zaświadczeń o ukończeniu KO (wystawiano średnio 380 zaświadczeń w ciągu miesiąca). Dodatkowo w trakcie trwania szkoleń ponad 3 tys. uczestników zgłosiło potrzebę wsparcia informatycznego podczas odbywania kursów obronnych na platformie e-learningowej. Poniższe wykresy obrazują liczbę zgłoszeń do udziału w kursach obronnych w roku 2022 w trakcie trwania szkolenia obronnego w Akademii Sztuki Wojennej.

Rysunek 1. Liczba zgłoszeń w poszczególnych miesiącach 2022 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Szkoła Administracji Obronnej, *Sprawozdanie z realizacji kursów obronnych i wyższych kursów obronnych w 2022 roku*, [dalej: sprawozdanie SAO za 2022 rok – przyp. red.].

Jak wynika z rysunku 1, zgłoszenia w poszczególnych miesiącach 2022 roku rozkładały się równomiernie, mniejszą liczbę zgłoszeń odnotowano jedynie w kwietniu i maju.

Rysunek 2. Liczby zgłoszeń w poszczególnych kwartałach 2022 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie sprawozdania SAO za 2022 rok.

16 Dynak R., *Przygotowania obronne administracji publicznej w Polsce*, „Wiedza Obronna” 2019, nr 269 (4), s. 29.

Z danych przedstawionych na rysunku 2 wynika, że więcej zgłoszeń odnotowano w trzecim i czwartym kwartale 2022 roku.

Rysunek 3. Liczby zgłoszeń w poszczególnych półroczach 2022 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie sprawozdania SAO za 2022 rok.

Z powyższego wykresu można odczytać, że drugie półrocze 2022 roku było bardziej zadowolające pod względem liczby zgłoszeń na szkolenia obronne – w porównaniu do I półrocza wpłynęło prawie tysiąc zgłoszeń więcej.

KURSY OBRONNE

Do dnia 13 listopada 2022 roku przyjęto 5120 zgłoszeń do udziału w kursie obronnym, dla których założono 5071 aktywnych kont na platformie e-learningowej szkolenie obronne. Do dnia 14 grudnia 2022 roku wydano 4030 zaświadczeń ukończenia KO. Spośród 4030 uczestników KO, którzy ukończyli szkolenie, tylko 64 osoby reprezentowały pierwszą grupę szkoleniową (burmistrzowie i wójtowie oraz ich zastępcy), aż 3412 osób reprezentowało drugą grupę szkoleniową (osoby zajmujące kierownicze stanowiska u przedsiębiorców wykonujących zadania obronne, a także wyznaczeni przez nich pracownicy) i 554 osoby reprezentowały trzecią grupę szkoleniową (pracownicy urzędów oraz jednostek organizacyjnych kierowanych przez ministrów, osoby pełniące funkcje w centralnych organach administracji rządowej, wojewodów, marszałków, starostów, wójtów, burmistrzów i prezydentów miast, osoby pełniące funkcje organów rządowej administracji zespolonej i niespolonej – podległych Prezesowi RM lub przez niego nadzorowanych, podległych ministrom lub przez nich nadzorowanych, obsługujących Prezesa Rady Ministrów).

Do dnia 18 grudnia 2022 roku, tj. do dnia zamknięcia platformy szkolenie obronne, biorąc pod uwagę liczbę 255 wciąż aktywnych kont, przedmiotowe szkolenie w 2022 roku ukończyło 4285 osób. W związku z tym, w odniesieniu do liczby wszystkich kont uprawniających do udziału w szkoleniu KO w 2022 roku oraz liczby przewidywanych do wydania zaświadczeń ukończenia KO, należy stwierdzić, że poziom ukończenia szkolenia w ramach KO kształtował się na poziomie 85%.

Tabela 1. Staż pracy i forma zatrudnienia uczestników kursów obronnych w 2022 roku z podziałem na grupy szkoleniowe

Wyszczególnienie	Grupa I	Grupa II	Grupa III	Σ
Staż pracy				
do 1 roku	13	438	57	508 (13%)
1–3 lata	10	629	104	743 (18%)
3–5 lat	10	400	64	474 (12%)
powyżej 5 lat	29	1795	308	2132 (53%)
nie podano	2	150	21	173 (4%)
Forma zatrudnienia				
umowa o pracę	44	2185	393	2622 (65%)
umowa cywilno-prawna	1	40	18	59 (2%)
funkcja nieetatowa	14	979	117	1110 (27%)
nie podano	5	208	26	239 (6%)
Σ	64 (2%)	3412 (85%)	554 (13%)	4030

Źródło: opracowanie własne na podstawie sprawozdania SAO za 2022 rok.

Zaprezentowane w tabeli 1 dane pozwalają na sformułowanie następujących wniosków:

- frekwencja w I grupie szkoleniowej na poziomie 64 osób, biorąc pod uwagę np. dane Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) dotyczące m.in. liczby miast w Polsce¹⁷, świadczy o bardzo małym zainteresowaniu problematyką obronności bądź brakiem wystarczającej wiedzy o tej formie szkolenia w urzędach miejskich i gminnych;
- zadowalający jest fakt, że szkolenie obronne cieszyło się bardzo dużym zainteresowaniem wśród osób zajmujących kierownicze stanowiska w przedsiębiorstwach wykonujących zadania obronne na rzecz państwa (II grupa szkoleniowa);
- biorąc pod uwagę lata pracy uczestników szkolenia, ponad połowa z nich posiada staż pracy ponad 5 lat, ok. 1/3 szkolonych zadania związane z obronnością realizuje nieetatowo, jako dodatkowe zadania w ramach normalnych obowiązków służbowych.

WYŻSZE KURSY OBRONNE

W terminie wyznaczonym przez głównego krajowego koordynatora szkolenia obronnego (DSiPOMON)¹⁸, tj. do dnia 18 marca 2022 roku, przyjmowano zgłoszenia kandydatów do udziału w WKO za pośrednictwem arkusza zgłoszeniowego zamieszczonego na

17 Zgodnie z danymi GUS na dzień 14.12.2022 r. w Polsce są 944 miasta, <https://svs.stat.gov.pl/> [dostęp: 14.06.2023].

18 DSiPO MON – Departament Strategii i Planowania Obronnego Ministerstwa Obrony Narodowej.

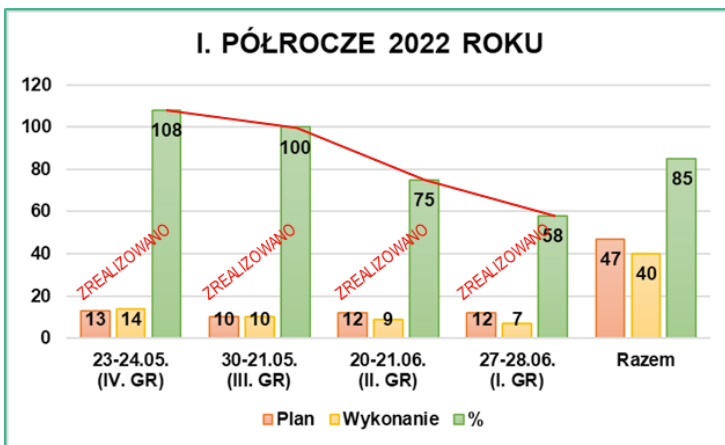
stronie MON (<https://formularz-ko-wko.wp.mil.pl/>). W tym okresie arkusze zgłoszeniowe do udziału w WKO złożyło łącznie 355 osób, spośród których krajowy koordynator szkolenia obronnego zakwalifikował 100 osób do udziału w części praktycznej WKO w podziale na cztery grupy szkoleniowe.

Podczas dwudniowych bardzo intensywnych zajęć praktycznych kursanci brali udział w wielu przedsięwzięciach, m.in. studiach przypadków, warsztatach, konwersatoriach i grach obronnych. Pierwszego dnia szkolenia, podczas studiów przypadków – przeprowadzonych przez ekspertów Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych, Ośrodka Studiów Wschodnich oraz Akademii Wojsk Lądowych – uczestnicy zapoznali się z realiami prowadzenia współczesnych operacji militarnych, w tym z oceną aktualnie trwających działań militarnych w Ukrainie, a także zmianami, jakie zaszły w strategiach wojennych pierwszych dekad XXI wieku oraz wyzwaniem, jakie stoją przed Polską w trzeciej dekadzie XXI wieku w obliczu zmian w zewnętrznym środowisku bezpieczeństwa naszego kraju. Dalsza część szkolenia obejmowała warsztaty, podczas których przedstawiciele Akademickiego Centrum Komunikacji Strategicznej ASzWoj oraz Ekspertkiego Centrum Szkolenia Cyberbezpieczeństwa zapoznawali uczestników z realiami i konsekwencjami prowadzenia nowoczesnych operacji informacyjnych, przede wszystkim w cyberprzestrzeni, zwłaszcza w obliczu agresji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę, a mogących wpływać na kształtowanie środowiska bezpieczeństwa Polski. W drugim dniu zajęć praktycznych odbywały się konwersatorium i gra obronna na temat zagadnień związanych z przygotowaniem obronnym administracji publicznej w Polsce. W czasie debaty prowadzonej podczas konwersatorium moderatorami dyskusji byli przedstawiciele środowiska akademickiego reprezentowanego przez wykładowców z Wydziału Bezpieczeństwa Narodowego (WBN) ASzWoj, Sił Zbrojnych RP oraz zaproszeni przedstawiciele wybranych urzędów wojewódzkich, którzy na co dzień zajmowali się przygotowaniem obronnymi państwa. Według autorki publikacji taka forma prowadzenia konwersatorium stanowiła doskonałe forum, podczas którego uczestnicy mieli doskonałą okazję do wymiany poglądów na temat wyzwań, jakie stoją przed administracją publiczną wobec dynamicznie zmieniających się uwarunkowań współczesnego środowiska bezpieczeństwa, a także szans i zagrożeń dla systemu bezpieczeństwa RP. Częścią praktycznej WKO była gra obronna podejmująca najważniejsze zagadnienia związane z funkcjonowaniem elementów kierowania obroną państwa w warunkach zewnętrznych zagrożeń, w tym wojny. W czasie gry pod kierunkiem nauczycieli akademickich z Wydziału Bezpieczeństwa Narodowego wypracujecie uczestnicy kursu mieli okazję na wypracowanie i wydawanie realnych decyzji oraz proponowanie praktycznych działań dla ćwiczącej instytucji w odniesieniu do konkretnych sytuacji wynikających ze scenariusza i założeń taktycznych do gry obronnej.

W okresie rozliczeniowym, tj. od 23 maja 2022 roku do 8 listopada 2022 Szkoła Administracji Obronnej ASzWoj zorganizowała osiem dwudniowych tur praktycznego

szkolenia dla uczestników WKO. Dla pierwszej grupy szkoleniowej (ministrowie, sekretarze stanu, podsekretarze stanu i dyrektorzy generalni w rozumieniu art. 25 ust. 1 ustawy o służbie cywilnej¹⁹, osoby pełniące funkcje centralnych organów administracji rządowej i ich zastępcy, posłowie i senatorowie) szkolenia odbyły się w dniach 27–28 czerwca 2022 roku i 19–20 września 2022; łącznie uczestniczyło w nich 18 osób. Dla drugiej grupy szkoleniowej (kierownicy jednostek organizacyjnych podległych Prezesowi Rady Ministrów i ministrom kierującym działaniami administracji rządowej lub przez nich nadzorowanych i ich zastępcy, kierownicy jednostek organizacyjnych obsługujących Prezesa Rady Ministrów) zajęcia zrealizowano w dniach 20–21 czerwca 2022 roku i 10–11 października 2022 – łącznie uczestniczyło w nich 21 osób. Trzecia grupa szkoleniowa (wojewodowie i wicewojewodowie, marszałkowie i wicemarszałkowie województw, starostowie, prezydenci miast oraz ich zastępcy) swoje zajęcia zrealizowała w dniach 30–31 maja 2022 roku i 17–18 października 2022 – łącznie uczestniczyło w nich 18 osób. Ostatnia w kolejności czwarta grupa szkoleniowa (dyrektorzy i kierownicy komórek organizacyjnych oraz ich zastępcy w urzędach obsługujących podmioty, o których mowa w § 7 ust. 1 pkt. 1–2 i 4–6 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 17 listopada 2021 r. w sprawie szkolenia obronnego oraz osoby pełniące funkcje organów rządowej administracji zespolonej i niezespolonej), szkolenia odbyła w dniach 23–24 maja 2022 roku i 7–8 listopada 2022 – łącznie uczestniczyło w nich 29 osób.

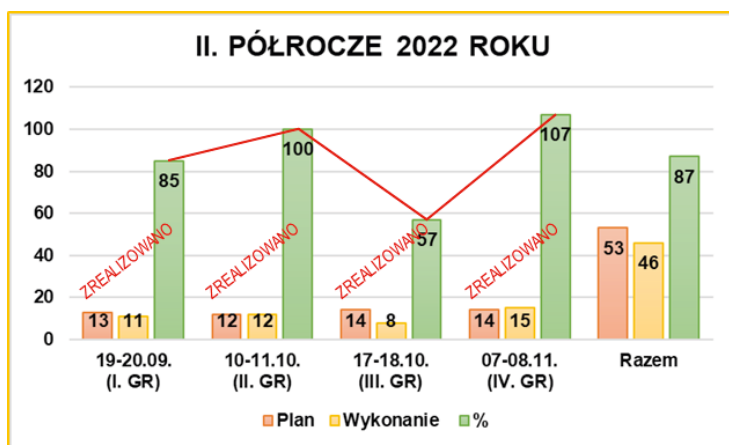
Na rysunkach 4 i 5 zaprezentowano wykresy ukazujące frekwencję oraz procent realizacji założonego przez organizatorów szkolenia poziomu uczestnictwa w pierwszym i drugim półroczu 2022 roku.

Rysunek 4. Uczestnicy wyższych kursów obronnych w pierwszym półroczu 2022 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie sprawozdania SAO za 2022 rok.

19 Ustawa z dnia 21 listopada 2008 r. o służbie cywilnej, Dz.U. 2020 poz. 265 i 285.

Rysunek 5. Uczestnicy wyższych kursów obronnych w drugim półroczu 2022 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie sprawozdania SAO za 2022 rok.

Łącznie w szkoleniu praktycznym WKO udział wzięło 86 osób²⁰ reprezentujących różne instytucje państwowe i samorządowe, począwszy od Kancelarii Prezesa Rady Ministrów, poprzez poszczególne ministerstwa i resorty, agencje, centra i biura, skończywszy na urzędach powiatowych i miejskich. Wyszczególnienie instytucji, których przedstawiciele wzięli udział w części praktycznej WKO, prezentuje tabela 2.

Tabela 2. Instytucje których przedstawiciele wzięli udział w części praktycznej WKO w 2022 roku

LP.	INSTYTUCJE	ILOŚĆ UCZESTNIKÓW
1.	KPRM	10
2.	MINISTERSTWA	11
3.	AGENCJE/URZĘDY/CENTRA/BIURA/INSPEKCJE	32
4.	SĄDY/PROKURATURA GENERALNA	3
5.	SKW	4
6.	CBA	3
7.	ABW	2
8.	URZĘDY MARSZAŁKOWSKIE	2
9.	URZĘDY WOJEWÓDZKIE	2
10.	URZĘDY MIEJSKIE	4
11.	STAROSTWA POWIATOWE	13
ŁĄCZNIE		86

Źródło: opracowanie własne na podstawie sprawozdania SAO za 2022 rok.

²⁰ Do udziału w szkoleniu obronnym w ramach części praktycznej WKO w toku trwania poszczególnych tur tego szkolenia koordynator szkolenia zakwalifikował łącznie 107 osób, jednak aż 21 osób z różnych przyczyn, najczęściej służbowych, zrezygnowało z udziału w części praktycznej kursu.

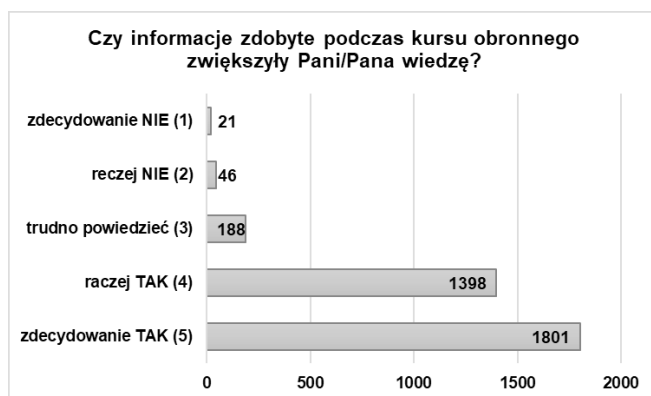
Podsumowując, należy stwierdzić, że wyższe kursy obronne w 2022 roku zostały zrealizowane w 80% w stosunku do ustalonego limitu szkoleniowego, co w ocenie autorki artykułu jest bardzo wysokim wynikiem.

4. OCENA I WNIOSKI Z ANALIZY ANKIET KO I WKO

Warunkiem ukończenia kursu obronnego na e-learningowej platformie szkoleniowej było między innymi wypełnienie anonimowej ankiety, której wyniki organizatorzy szkolenia wykorzystywali do bieżącej diagnozy potrzeb oraz oczekiwań danej grupy szkoleniowej. Analiza przedmiotowych ankiet pozwoliła organizatorom szkolenia na udoskonalenie systemu szkolenia obronnego, zwiększenie jego skuteczności oraz atrakcyjności dla uczestników kursów.

ANKIETY ANONIMOWE UCZESTNIKÓW KO

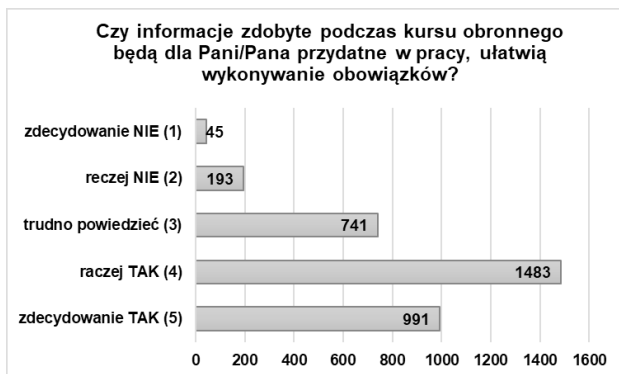
Po ukończeniu kursu obronnego w 2022 roku ankiety wypełniło łącznie 3454 respondentów. Na poniższych wykresach przedstawiono rozkład odpowiedzi respondentów na poszczególne pytania.

Rysunek 7. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy informacje zdobyte podczas kursu obronnego zwiększyły Pani/Pana wiedzę?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników KO w 2022 roku.

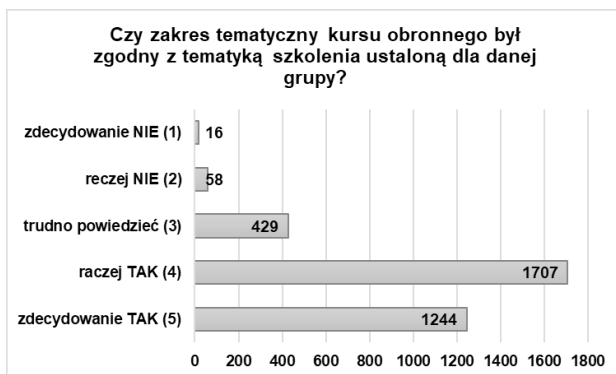
Jak wynika z badań, zdecydowana większość respondentów zadeklarowała, że informacje przyswojone w czasie trwania kursu obronnego zwiększyły ich dotychczasową wiedzę; tylko niewielki odsetek respondentów uznał przedstawioną wiedzę za mało przydatną (rysunek 7).

Rysunek 8. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy informacje zdobyte podczas kursu obronnego będą dla Pani/Pana przydatne w pracy, ułatwią wykonywanie obowiązków?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników KO w 2022 roku.

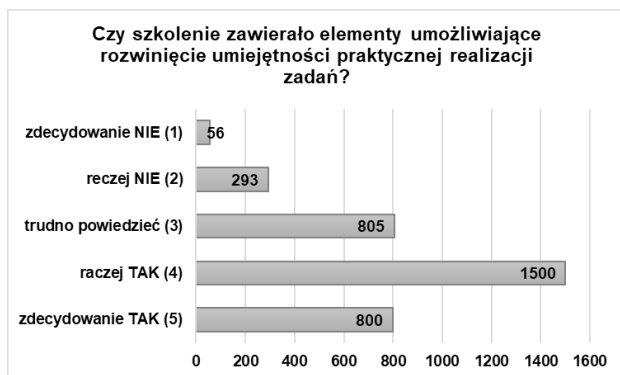
Na kolejne pytanie aż 1483 ankietowanych odpowiedziało „raczej tak”, a 991 – „zdecydowanie tak” (rysunek 8), tym samym respondenci potwierdzili, że informacje zdobyte na kursie obronnym ułatwią im codzienne wykonywanie obowiązków służbowych w pracy.

Rysunek 9. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy zakres tematyczny kursu obronnego był zgodny z tematyką szkolenia ustaloną dla danej grupy?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników KO w 2022 roku.

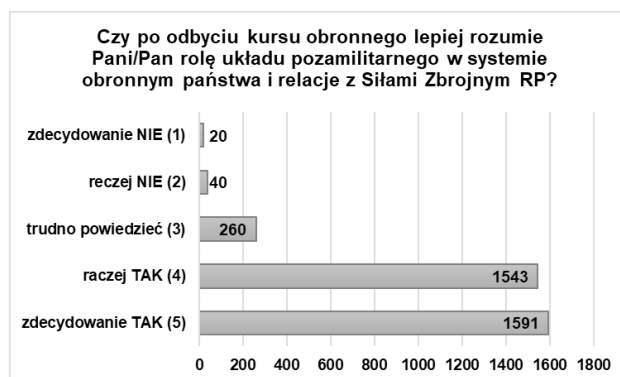
Z rozkładu odpowiedzi na rysunku 9 wynika, że tematyka kursu obronnego pokrywała się z zakresem materiału, który miała przyswoić każda z trzech grup szkoleniowych.

Rysunek 10. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy szkolenie zawierało elementy umożliwiające rozwinięcie umiejętności praktycznej realizacji zadań?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników KO w 2022 roku.

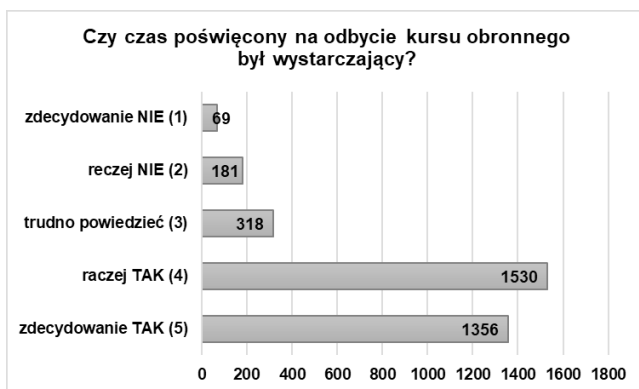
Ponadto z badań wynika, że szkolenie obronne zawierało elementy, które umożliwiają rozwinięcie umiejętności praktycznej w czasie realizacji zadań obronnych w przypadku zagrożenia bezpieczeństwa państwa (rysunek 10).

Rysunek 11. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy po odbyciu kursu obronnego lepiej rozumie Pani/Pan rolę układu pozamilitarnego w systemie obronnym państwa i relacje z Siłami Zbrojnym RP?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników KO w 2022 roku.

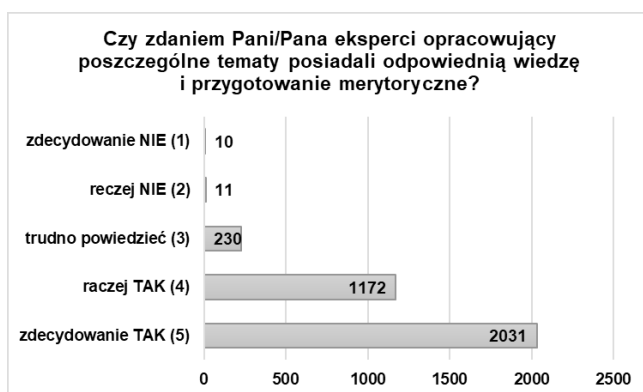
Ponad 40 proc. badanych, udzielając odpowiedzi „zdecydowanie tak” i „raczej tak”, zadeklarowało, że udział w szkoleniu obronnym pomógł im lepiej zrozumieć, jaką rolę pełni układ pozamilitarny w systemie obronnym państwa, a dodatkowo relacje tego układu z Siłami Zbrojnymi Rzeczypospolitej Polskiej.

Rysunek 12. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy czas poświęcony na odbycie kursu obronnego był wystarczający?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników KO w 2022 roku.

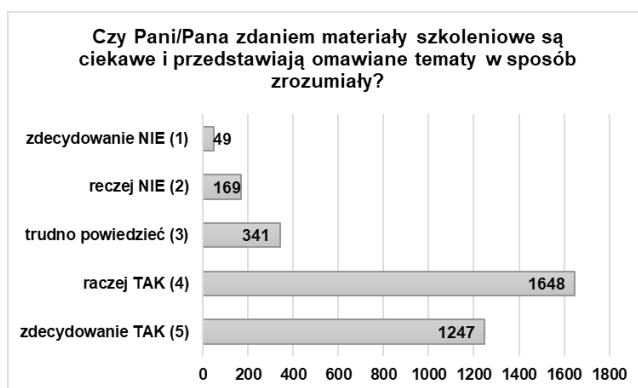
Z przeprowadzonych badań wynika, że czas na odbycie kursu obronnego był dla uczestników wystarczający, aby przyswoić przekazywaną w trakcie jego trwania wiedzę (rysunek 12).

Rysunek 13. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy zdaniem Pani/Pana eksperci opracowujący poszczególne tematy posiadali odpowiednią wiedzę i przygotowanie merytoryczne?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników KO w 2022 roku.

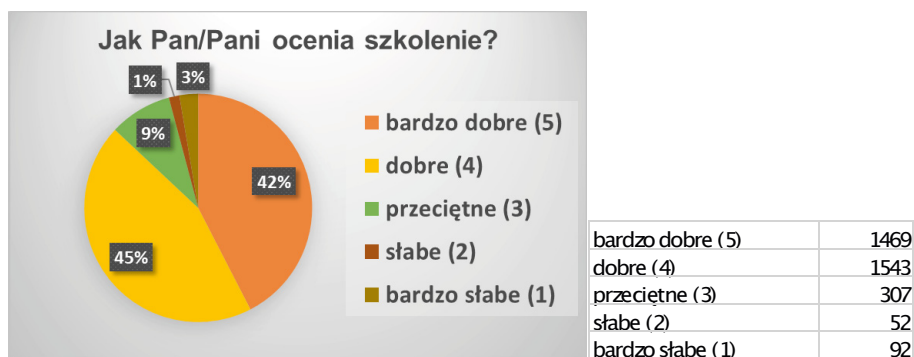
W tym badaniu respondenci pozytywnie ocenili grono ekspertów, którzy pracowali nad przygotowaniem tematyki szkoleń obronnych. Ankietowani potwierdzili, że eksperci dysponują odpowiednią wiedzą i przygotowaniem merytorycznym w tym kierunku (rysunek 13).

Rysunek 14. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy Pani/Pana zdaniem materiały szkoleniowe są ciekawe i przedstawiają omawiane tematy w sposób zrozumiały?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników KO w 2022 roku.

Udzielając odpowiedzi na pytanie, czy materiały zaprezentowane w kursie obrony były przekazane w sposób ciekawy i zrozumiały, ankietowanie wypowiedzieli się w sposób potwierdzający przejrzystość i efektywność poszczególnych elementów kursu obronnego (rysunek 14).

Rysunek 15. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Jak Pan/Pani ocenia szkolenie obronne?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników KO w 2022 roku.

Jak wynika z wykresu kołowego (rysunek 15), spośród 3454 respondentów aż 3012 osób (87%) pozytywnie ocenia szkolenie na platformie e-learningowej. Wśród mocnych stron szkolenia respondenci wymienili asynchroniczną formę szkolenia, która dawała możliwość odbycia kursu w dowolnym czasie i miejscu – w pracy i w domu. Podkreślano fakt, że wykład połączony z prezentacją jest najlepszą formą przeka-

zywania wiedzy podczas tego typu szkoleń. Do pozytywnych aspektów zaliczono możliwość wielokrotnego rozwiązywania testu przy braku ograniczeń czasowych. Uznano za bardzo dobre rozwiązanie podsumowywanie danego obszaru tematycznego konkretnym przykładem praktycznym w formie studium przypadku. Za dobrą stroną tej formy szkolenia uznano możliwość powrotu do określonych treści w każdej chwili, co pozwalało na utrwalenie wiedzy z poszczególnych tematów. Co więcej, respondenci podkreślili fakt bardzo przejrzystego i czytelnego przygotowania platformy e-learningowej, co powalało na bardzo proste zapoznanie się z materiałami szkoleniowymi. Atutem strony była doświadczona kadra (eksperti) z renomowanych uczelni, instytucji oraz urzędów administracji publicznej posiadająca bogatą wiedzę i doświadczenie zawodowe.

Natomiast do słabych stron tej formy szkolenia obornego respondenci zaliczyli między innymi zbyt dużą ilość materiału do przyswojenia oraz brak możliwości bezpośredniego kontaktu z wykładowcą i zadawania mu pytań w przypadku pojawienia się wąpliwości. Jako minus uznano też fakt, że prezentacje multimedialne na platformie szkoleniowej nie miały podkładu głosowego lektora (autora materiału). Zdaniem ankietowanych były to najmniej czytelne formy prowadzenia szkolenia, słabo oddające istotę danego tematu. Respondenci zwracali bardzo często uwagę na sporadycznie pojawiające się wykłady, które były odczytane przez prowadzących z wojskową intonacją, przez co były bardzo trudne do przyswojenia. Charakterystyczne dla tego typu szkoleń, na co zwrócili uwagę również respondenci, jest to, że mają one bardzo ogólny charakter, nieukierunkowany na poszczególne grupy uczestniczące w kursie.

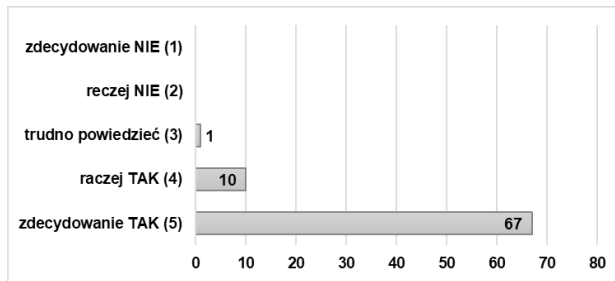
W podsumowaniu respondenci sugerowali odświeżenie formy niektórych prezentacji, a także zmianę formy przekazu wiedzy. W celu uatrakcyjnienia (ożywienia formy przekazu) ankietowani zaproponowali: szersze zastosowanie animacji komputerowych, szybkich quizów w trakcie wykładów, wplatanie filmów instruktażowych, a także innych bardziej interaktywnych form przekazu itp. Autorka publikacji jest zdania, że wychodząc naprzeciw oczekiwaniom uczestników szkolenia, należy ograniczyć zbyt obszerne treści teoretyczne i położyć większy nacisk na przykłady praktyczne (studia przypadku, filmy instruktażowe itd. Ponadto zajęcia w najważniejszych obszarach dotyczących obronności powinni przygotowywać i prowadzić eksperci, którzy daną tematyką zajmują się w praktyce na co dzień, a nie w teorii. W opinii autorki artykułu w programie i tematyce szkoleniowej kursów należy uwzględnić więcej różnych aspektów, zwłaszcza dotyczących realizacji praktycznych zadań na poziomie jednostki samorządu terytorialnego i przedsiębiorców realizujących zadania obronne. Co więcej, w związku z wejściem w życie nowej ustawy o obronie Ojczyzny²¹ powinien powstać blok tematyczny prezentujący zasadnicze

21 Ustawa o obronie Ojczyzny, op. cit.

różnice w zakresie realizacji zadań obronnych przez administrację publiczną wynikających z zapisów nowej i starej ustawy. Dodatkowo, z uwagi na bardzo szeroki wachlarz instytucji oraz bardzo ogólnych charakter szkolenia, należy umożliwić uczestnikom kursu obronnego fakultatywny samodzielny wybór interesujących ich tematów i zagadnień, tak aby sami mogli decydować o zakresie i tematyce przyswajanej przez siebie wiedzy podczas szkoleń obronnych.

ANKIETY ANONIMOWE UCZESTNIKÓW WKO

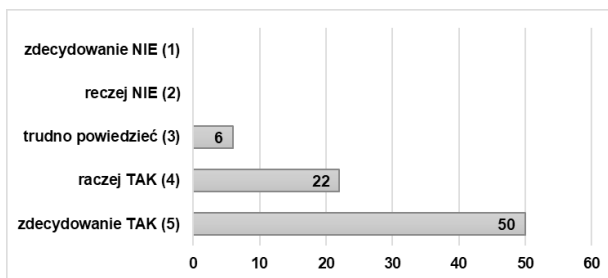
Obowiązek wypełniania anonimowych ankiet mieli również uczestnicy wyższych kursów obronnych. W 2022 roku w badaniu ankietowym po ukończeniu WKO wzięło udział 78 respondentów. Na kolejnych wykresach przedstawiono wyniki analizy wypełnionych przez nich ankiet.

Rysunek 16. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy informacje zdobyte podczas części praktycznej wyższych kursów obronnych zwiększyły Pani/Pana wiedzę specjalistyczną?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników WKO w 2022 roku.

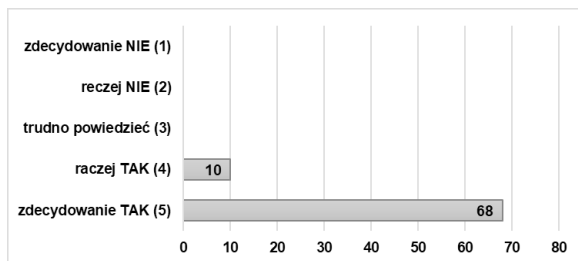
Większość uczestników – odpowiedź „zdecydowanie tak” (67 osób) i „raczej tak” (10 osób) – oceniła, że informacje zdobyte w ramach praktycznej części WKO zwiększyły ich wiedzę specjalistyczną (rysunek 16).

Rysunek 17. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy informacje zdobyte podczas części praktycznej wyższych kursów obronnych będą przydatne w Pani/Pana działalności służbowej?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników WKO w 2022 roku.

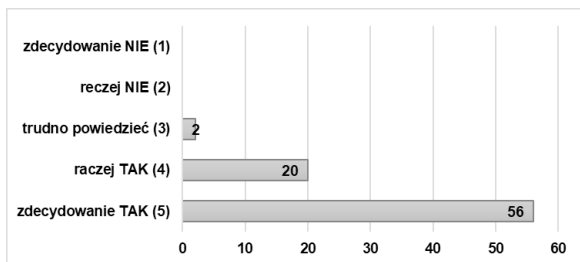
Zdecydowana większość respondentów oceniła, że zdobyte w ramach praktycznej części WKO informacje będą przydatne w ich dalszej działalności służbowej (rysunek 17).

Rysunek 18. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy zakres tematyczny części praktycznej wyższych kursów obronnych był zgodny z ustaloną tematyką?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników WKO w 2022 roku.

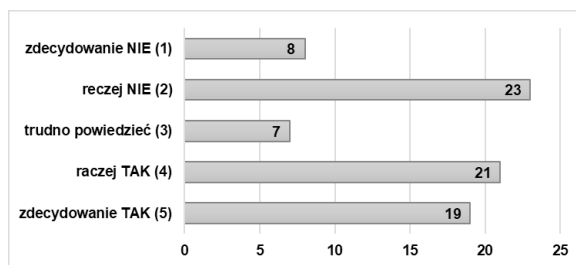
Z kolei aż 68 osób uznało, że zakres tematyczny części praktycznej wyższych kursów obronnych był zgodny z ustaloną przez organizatorów tematyką (rysunek 18).

Rysunek 19. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy część praktyczna wyższych kursów obronnych zawierała ćwiczenia/zadania zespołowe umożliwiające rozwinięcie umiejętności praktycznej realizacji zadań?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników WKO w 2022 roku.

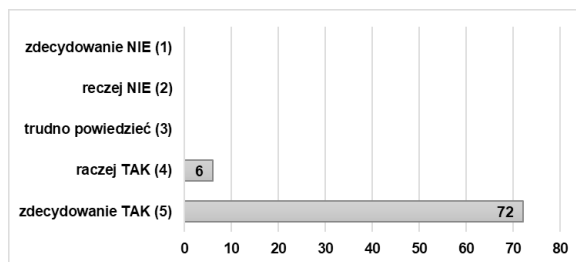
Z danych przedstawionych na rysunku 19 wynika, że 56 uczestników szkolenia oceniło, że część praktyczna wyższych kursów obronnych zawierała ćwiczenia i zadania zespołowe umożliwiające rozwinięcie umiejętności praktycznej realizacji zadań służbowych.

Rysunek 20. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy czas poświęcony na część praktyczną wyższych kursów obronnych był wystarczający?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników WKO w 2022 roku.

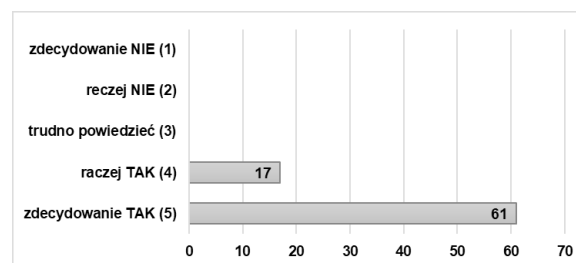
Dla 31 kursantów spośród 78 czas przewidziany na realizację części praktycznej wyższych kursów obronnych nie był wystarczający (rysunek 20).

Rysunek 21. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy prowadzący część praktyczną wyższych kursów obronnych posiadali odpowiednią wiedzę i przygotowanie merytoryczne?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników WKO w 2022 roku.

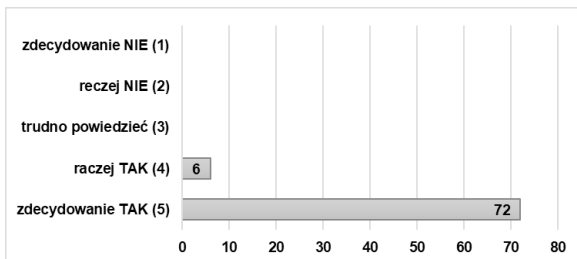
Z kolei aż 72 osoby oceniły, że prowadzący część praktyczną wyższych kursów obronnych posiadali odpowiednią wiedzę i przygotowanie merytoryczne (rysunek 21).

Rysunek 22. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy prowadzący część praktyczną wyższych kursów obronnych przekazywali informacje w zrozumiały i ciekawy sposób?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników WKO w 2022 roku.

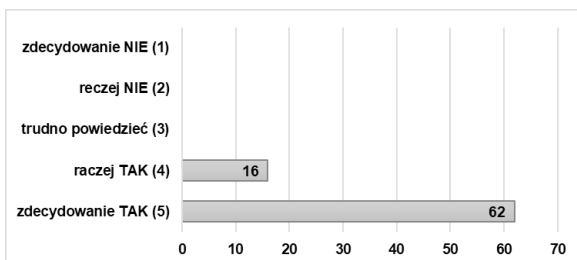
Z powyższego wykresu możemy wywnioskować, że aż 61 szkolonych uznało, że prowadzący część praktyczną wyższych kursów obronnych przekazywali informacje w zrozumiałym i ciekawym sposób.

Rysunek 23. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy prowadzący część praktyczną wyższych kursów obronnych odpowiadali na pytania i udzielali dodatkowych wyjaśnień?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników WKO w 2022 roku.

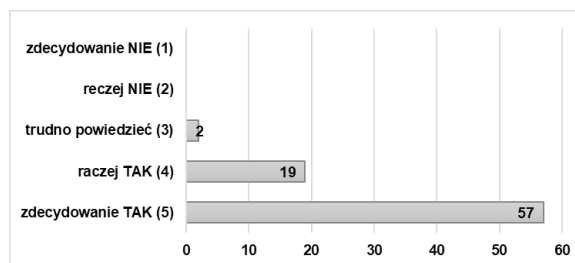
Aż 72 kursantów zdecydowanie uznało, że prowadzący część praktyczną wyższych kursów obronnych odpowiadali na zadawane im pytania i udzielali dodatkowych wyjaśnień związanych z przedstawionym zakresem materiału (rysunek 23).

Rysunek 24. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy prowadzący część praktyczną wyższych kursów obronnych mobilizowali uczestników do aktywnego udziału w zajęciach?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników WKO w 2022 roku.

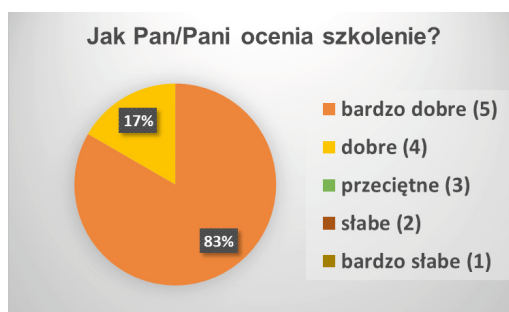
Wykres na rysunku 24 pokazuje, że 62 respondentów zdecydowanie uznało, że prowadzący część praktyczną wyższych kursów obronnych mobilizowali uczestników do aktywnego udziału w zajęciach.

Rysunek 25. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy zapewniony został łatwy dostęp do informacji dotyczącej części praktycznej wyższych kursów obronnych?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników WKO w 2022 roku.

Tutaj natomiast możemy odnotować, że 57 szkolonych osób uznało, że w czasie szkolenia zapewniono im łatwy dostęp do informacji dotyczącej części praktycznych wyższych kursów obronnych.

Rysunek 26. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Jak Pan/Pani ocenia szkolenie?

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ankietowego uczestników WKO w 2022 roku.

Podsumowując, uczestnicy części praktycznej WKO wystawili organizatorom szkolenia, tj. Akademii Sztuki Wojennej oraz prowadzącym zajęcia praktyczne, ocenę ogólną bardzo dobrą (średnia 4,83).

Ponadto ankiety wypełnione przez uczestników WKO dostarczyły informacji odnośnie merytorycznych treści, jakie według respondentów dodatkowo powinny zostać uwzględnione w części praktycznej wyższych kursów obronnych:

- przebieg cywilnego procesu planowania operacyjnego;
- obszary oraz zasady współpracy i koordynacji działań z organami władz centralnych;
- obszary współdziałania i koordynacji działań na linii siły zbrojne i inne służby, instytucje i organy państwa;

- wprowadzenie do głównych założeń ustawy o obronie Ojczyzny²²;
- zdarzenia i incydenty, które mogą mieć niekorzystny wpływ na cyberbezpieczeństwo, np. mogą sparaliżować lub zdeorganizować pracę danej instytucji;
- wprowadzenie do pakietu zajęć symulacji komputerowych w ramach wspomagania procesów wypracowania i podejmowania decyzji.

Ponadto w opinii autorki artykułu należałoby dostosować treści zajęć do aktualnej sytuacji międzynarodowej i geopolitycznej – w miejsce wykładów wprowadzić więcej konwersatoriów i praktycznych gier decyzyjnych i obronnych. Poświęcać także więcej czasu tematyce agresji Rosji na Ukrainę i płynących stąd zagrożeń dla Polski. Dodatkowo warto rozszerzyć wachlarz zagadnień z cyberbezpieczeństwa oraz dodać więcej paneli dyskusyjnych. Jak zauważyli uczestnicy WKO, korzystnym aspektem szkolenia obronnego byłyby zajęcia praktyczne połączone ze strzelaniem z broni strzeleckiej oraz zajęcia praktyczne poza Warszawą (poza uczelnią), np. na granicy z Białorusią. W ramach WKO powinny być przedstawiane przykłady konkretnych dokumentów strategicznych dotyczących bezpieczeństwa narodowego, jak również przykłady (studium przypadku) działania administracji publicznej w czasie kryzysu i wojny oraz przykłady współdziałania administracji i sił zbrojnych. W opinii wszystkich respondentów dwudniowe szkolenie w ramach WKO było stanowczo za krótkie, w zgodnej rekomendacji respondentów część praktyczna WKO powinna trwać minimum 3–4 dni. Według uczestników WKO mocną stroną kursu stanowiła wiedza, doświadczenie zawodowe, kompetencje i merytoryczne przygotowanie prowadzących zajęcia praktyczne, możliwość wymiany wiedzy i doświadczeń między kursantami oraz prowadzącymi zajęcia praktyczne, a także możliwość bezpośredniego kontaktu, dynamicznej, swobodnej i nieskrępowanej dyskusji oraz swobodnej wymiany poglądów. Doceniona została gra decyzyjna wraz z przedstawieniem funkcjonowania elementów kierowania obroną kraju. Kursanci ocenili, że organizacja szkolenia i poziom zabezpieczenia socjalno-bytowego były bardzo dobre. Z kolei za główny mankament szkolenia praktycznego respondenci uznali, jak już wspomniano wyżej, krótki czas jego trwania, co wiązało się z faktem, że zbyt dużą ilość materiału szkoleniowego trzeba było przyswoić w krótkim czasie.

Podsumowując, autorka publikacji jest zdania, że w celu polepszenia jakości kształcenia podczas części praktycznej Wyższych Kursów Obronnych należy rozważyć wdrożenie następujących rozwiązań:

1. Na potrzeby gry decyzyjnej (obronnej) każdorazowo, dla danej grupy szkoleniowej, wskazywać konkretne organy administracji publicznej, adekwatne do stanowisk służbowych osób uczestniczących w danej turze szkolenia, dla których przygotowywać realne scenariusze i założenia taktyczne.
2. Wydłużyć część praktyczną szkolenia WKO do minimum 3–4 dni szkoleniowych,

22 Ustawa o obronie Ojczyzny, op. cit.

- a zajęcia praktyczne realizować również w terenie, np. na granicy państwowej, w strzelnicy czy jednostce wojskowej (pokaz uzbrojenia i sprzętu wojskowego –UiSW).
3. Umożliwić uczestnikom kursu ~~dotatkowy~~ dodatkowy dostęp do platformy e-learningowej po zakończeniu szkolenia.
 4. Szkolenia w ramach WKO powtarzać cyklicznie – minimum raz na 2–3 lata.
 5. Na potrzeby WKO przygotować kompendium wiedzy (monografię) obejmujące całą tematykę poruszaną podczas części praktycznej.

WNIOSKI Z ORGANIZACJI I PROWADZENIA KO I WKO W 2022 ROKU

W 2022 roku głównym i jedynym w kraju ośrodkiem akademickim, któremu Ministerstwo Obrony Narodowej powierzyło realizację szkoleń obronnych w nowej formule, była Akademia Sztuki Wojennej w Warszawie. Bezpośrednim organizatorem szkolenia w imieniu Rektora-Komendanta ASzWoj była Szkoła Administracji Obronnej.

Za mocne strony szkolenia obronnego w nowej formule uznano:

- bardzo wysoki poziom merytoryczny wykładowców ASzWoj oraz ekspertów z innych uczelni, ośrodków i instytutów, którzy prowadzili zajęcia w ramach części praktycznej WKO oraz ekspertów zaproszonych przez DSiPO do przygotowania materiałów dydaktycznych na potrzeby platformy e-learningowej;
- posiadanie przez ASzWoj odpowiedniej infrastruktury teleinformatycznej oraz personelu, co pozwoliło na prawidłowe i bezproblemowe funkcjonowanie platformy e-learningowej szkolenie obronne, przeznaczonej specjalnie na potrzeby KO i WKO;
- posiadanie odrębnej komórki organizacyjnej (Szkoła Administracji Obronnej, SAO), której pracownicy zajmują się tylko i wyłącznie organizacją i zabezpieczeniem wszystkich przedsięwzięć związanych ze szkoleniem obronnym;
- bardzo dobre warunki infrastrukturalne Akademii, zapewniające nowoczesne standardy szkolenia oraz możliwości zastosowania nowatorskich form prowadzenia zajęć dydaktycznych podczas części praktycznej WKO;
- właściwa infrastruktura socjalno-bytowa ASzWoj zapewniająca wysoki poziom zakwaterowania i wyżywienia uczestników części praktycznej WKO;
- bardzo dobra lokalizacja obiektów ASzWoj umożliwiająca bezproblemowy dojazd z centrum Warszawy na zajęcia uczestnikom części praktycznej WKO oraz swobodny dostęp uczestników do budynku szkoleniowego, biblioteki, internatu i kasyna;
- bardzo dobra współpraca ASzWoj z Regionalnym Centrum Informatyki (RCI) Kraków, która zapewniła właściwe zabezpieczenie procesu kształcenia na odległość (szybka reakcja RCI na zgłaszane przez personel SAO awarie i błędy systemu i inne problemy), dzięki czemu działanie platformy e-learningowej szkolenie obronne było idealnie płynne;

- bardzo dobra współpraca z Dowództwem Komponentu Wojsk Obrony Cyberprzestrzeni w obszarze wdrożonego do realizacji portalu rekrutacyjnego na potrzeby KO i WKO;
- asynchroniczna forma szkolenia na platformie e-learningowej, która uczestnikom kursów umożliwia odbycie kursu w dowolnym czasie i miejscu (w pracy i w domu) oraz powrót do poszczególnych tematów i określonych treści w każdej chwili trwania kursu.

Podsumowując szkolenie obronne zrealizowane w 2022 roku po raz pierwszy w nowej formule przez Szkołę Administracji Obronnej ASzWoj, która jako pierwsza zorganizowała to szkolenie nie tylko w nowej formule, lecz także z całkowicie nową obsadą etatową, należy zauważyć, że dzięki zaangażowaniu i poświęceniu personelu SAO w bardzo krótkim czasie osiągnęła zdolność do realizacji całego wachlarza różnorodnych zadań związanych z przebiegiem kursów obronnych i wyższych kursów obronnych, w tym do organizacji i zabezpieczenia części praktycznej WKO – bardzo wysoko ocenionej, zarówno przez uczestników kursu, jak i przełożonych.

PODSUMOWANIE

Napodstawieni oszkoleniowczaprezentowanychwniniejszymartykulemożnapostawićtezę, że aby osiągnąć w 2023 roku i kolejnych latach zakładany przez gestora szkolenia obronnego efekt szkoleniowy oraz wysoki poziom uczestnictwa przedstawicieli administracji publicznej, przedmiotowe szkolenie – pod względem naukowym i dydaktycznym, a także pod kątem jego organizacji i funkcjonowania – powinno być kontynuowane w przyjętej dotychczas formule. Należy podkreślić, że gestor szkolenia, mając na uwadze dotychczasowy poziom realizacji szkolenia obronnego, tegoroczną misję jego organizacji i prowadzenia ponownie powierzył Akademii Sztuki Wojennej w Warszawie. Kontynuowany w 2023 roku model funkcjonowania systemu szkolenia obronnego będzie w dalszym ciągu realizowany w oparciu o Szkołę Administracji Obronnej w dotychczasowej strukturze²³.

Na potrzeby prowadzenia zajęć dydaktycznych części praktycznej WKO w 2023 roku z poziomu MON wystosowano zaproszenia do ekspertów oraz specjalistów reprezentujących inne uczelnie, ośrodki i fundację, think-tanki, centra eksperckie, a także administrację rządową i samorządową, posiadających określoną wiedzę na temat funkcjonowania najważniejszych instytucji państwa w warunkach obowiązywania nowej ustawy o obronie Ojczyzny²⁴, a zwłaszcza w warunkach za-

23 M. Kuliczkowski, *Dziedziny, zakres i zasady pozamilitarnych przygotowań obronnych w Polsce*, „Wiedza Obronna” 2021, nr 275(2), s. 30.

24 Ustawa o obronie Ojczyzny, op. cit.

grożenia i wojny. W kontekście rosyjskiej napaści na Ukrainę, która trwa od 2014 roku oraz pełnoskalowej inwazji rozpoczętej w lutym 2022 roku szkolenia obronne dla administracji publicznej w Polsce nabierają zupełnie innego wymiary i powinny stać się jednym z priorytetowych zadań realizowanych w obszarze szeroko rozumianej obronności państwa. W ocenie autorki niniejszego opracowania zintensyfikowanie tych szkoleń, a przede wszystkim nadanie im odpowiedniej rangi pozwoli na właściwe przygotowanie pracowników administracji publicznej do działań w warunkach zagrożeń wewnętrznych i zewnętrznych, a w szczególności umożliwi im nabycie umiejętności w zakresie planowania i koordynowania działań w sytuacjach bezpośredniego zagrożenia wybuchu konfliktu zbrojnego i wojny. W razie wystąpienia tego typu zagrożeń pracownicy administracji publicznej powinni być w stanie współpracować z wojskiem i pozostałymi służbami, tak aby skutecznie chronić państwo i jego obywateli. Zdaniem autorki publikacji, biorąc pod uwagę obecne warunki geopolityczne, w których znalazło się państwo polskie, należy zwiększyć wysiłki w zakresie szkoleń obronnych dla administracji publicznej, co może przyczynić się do zwiększenia poziomu ochrony bezpieczeństwa narodowego. Warto podkreślić, że system szkolenia obronnego należy traktować jako szczególnie ważny obszar obronności kraju, który zapewnia sprawną realizację zadań w ramach innych obszarów przygotowań obronnych państwa. Ponadto w odniesieniu do systemu szkolenia obronnego ważna jest również świadomość konieczności aktywnego udziału w przedsięwzięciach przygotowawczych do funkcjonowania w sytuacjach szczególnego zagrożenia państwa i w czasie wojny²⁵.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

1. Dynak R., *Przygotowania obronne administracji publicznej w Polsce*, „Wiedza Obronna” 2019, nr 269(4).
2. Kitler W., *Bezpieczeństwo wewnętrzne w świetle współczesnych wyzwań teorii i praktyki problemu*, „Wiedza Obronna” 2023, nr 282(1).
3. Kitler W., *Metodyka przygotowania i prowadzenia ćwiczeń podsystemu niemilitarnego w systemie obronnym RP*, Zarząd Główny Towarzystwa Wiedzy Obronnej, Warszawa 2019.
4. Kulickowski M., *Dziedziny, zakres i zasady pozamilitarnych przygotowań obronnych w Polsce*, „Wiedza Obronna” 2021, nr 275(2).
5. Kulickowski M., Sawicki L., *Pozamilitarne przygotowania obronne w Polsce*, Wydawnictwo Akademii Sztuki Wojennej, Warszawa 2020.
6. Nowak D., *Funkcjonowanie i organizacja Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Prawo wojskowe*, red. W. Kitler, D. Nowak, M. Stepnowska, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2017.

25 M. Wojciszko, *System szkolenia obronnego w państwie*, „Rocznik Bezpieczeństwa Morskiego” 2012, r. VI, s. 357–58.

7. Rewak D., *Sprawozdanie z działalności Szkoły Administracji Obronnej za 2022 rok*, Wyd. ASzWoj, Warszawa 2022,
8. Wojciszko M., *System szkolenia obronnego w państwie*, „Rocznik Bezpieczeństwa Morskiego” 2012, r. VI.

Źródła prawa

1. Decyzja Ministra Obrony Narodowej Nr 364/DSiPO z dnia 2 grudnia 2022 r. w sprawie zlecenia Akademii Sztuki Wojennej organizacji i prowadzenia w 2023 r. i 2024 r. szkolenia obronnego w formie kursów obronnych i wyższych kursów obronnych.
2. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 listopada 2021 r. w sprawie szkolenia obronnego, Dz.U. 2021 poz. 2259.
3. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 stycznia 2023 r. w sprawie kontroli realizacji zadań obronnych, Dz.U. 2023 poz. 253.
4. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21 września 2004 r. w sprawie gotowości obronnej państwa, Dz.U. 2004 nr 219 poz. 2218.
5. Ustawa z dnia 11 marca 2022 r. o obronie Ojczyzny, Dz.U. 2022 poz. 655 z późn. zm.
6. Ustawa z dnia 14 grudnia 1995 r. o urzędzie Ministra Obrony Narodowej, Dz.U. 1996 nr 10 poz. 56.
7. Ustawa z dnia 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1967 nr 44 poz. 220.
8. Ustawa z dnia 21 listopada 2008 r. o służbie cywilnej, Dz.U. 2020 poz. 265 i 285.

Netografia

1. Główny Urząd Statystyczny, <https://svs.stat.gov.pl/> [dostęp: 14.06.2023].
2. *Szkolenie obronne administracji publicznej*, <https://ppobronne.pl/szkolenie-obronne-administracji-publicznej/> [dostęp: 10.06.2023].

mgr Patrycja Dobek

Lotnicza Akademia Wojskowa

ORCID: 0000-0001-5356-7244

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 87–97

CYBERBEZPIECZEŃSTWO W LOTNICTWIE ORAZ W PORTACH LOTNICZYCH

CYBER SECURITY IN AVIATION AND AIRPORTS

STRESZCZENIE

Branża lotnicza obejmuje szerokie grono interesariuszy, w tym linie lotnicze, porty lotnicze i dostawców technologii. W transporcie, a w szczególności w lotnictwie, kwestia bezpieczeństwa życia jest kluczowa. Cyberatak może doprowadzić do katastrofy, jaką jest utrata życia wielu osób. Fakt ten może zniszczyć zaufanie do przewoźnika i do jego marki. Cyberbezpieczeństwo lotnictwa można uznać za podzbiór ogólnego cyberbezpieczeństwa, a zasadniczym wyróżnikiem tego podzbioru jest wspomniana wyżej możliwość utraty życia. Systemy lotnicze muszą obsługiwać zdarzenia w czasie rzeczywistym i wymagają bardzo wysokiej niezawodności. Wiele z tych systemów jest krytycznych dla bezpieczeństwa i wymaga niepodważalnej certyfikacji oraz rygorystycznych kontroli cyberbezpieczeństwa. Artykuł ten poświęcony jest cyberbezpieczeństwu w lotnictwie oraz w portach lotniczych. Przedmiotem niniejszego badania była złożoność wyzwań związanych z cyberbezpieczeństwem w lotnictwie i portach lotniczych. Głównym celem artykułu jest ukazanie aspektów teoretycznych cyberbezpieczeństwa oraz zidentyfikowanie zagrożeń cybernetycznych mających wpływ na bezpieczeństwo lotnictwa, w tym portów lotniczych. W niniejszym badaniu naukowym zastosowano metodę analizy literatury przedmiotu. Autorka posłużyła się także interpretacją oraz wnioskowaniem. Całość pracy podsumowano i uzupełniono szeregiem przypisów.

SŁOWA KLUCZOWE: bezpieczeństwo, bezpieczeństwo technologii informacyjnych, cyberbezpieczeństwo, cyberzagrożenia, cyberprzestrzeń, lotnictwo, port lotniczy, technologia, zagrożenia.

ABSTRACT

The aviation industry encompasses a wide range of stakeholders, including airlines, airports and technology providers. There is a key issue of life safety in transport, and

aviation in particular. A successful cyber-attack can result in the loss of many lives –resulting in a complete disaster in the first place. If that were not enough, it can also destroy trust and ultimately the brand. Aviation cyber security can be considered a subset of general cyber security with the nuance of the aforementioned possibility of loss of life. Aviation systems must handle real-time behaviour and require very high reliability. Many of these systems are safety-critical and require strong certification and rigorous cyber security controls. This article looks at cyber security in aviation and at airports. The subject of this study was the complexity of cyber security challenges in aviation and airports. The main objective of the article is to provide a theoretical overview of cyber security and to identify cyber threats affecting aviation and airport security. In this scientific study, the research literature analysis method was applied. The author also used interpretation and inference. The entire paper is summarised and supplemented by a series of footnotes.

KEY WORDS: security, information technology security, cyber security, cyber threats, cyber space, aviation, airport, technology, threats.

WSTĘP

Cyberbezpieczeństwo w lotnictwie i portach lotniczych jest kwestią krytyczną, ponieważ zabezpieczenie systemów informatycznych i danych jest kluczowe dla zapewnienia bezpieczeństwa podróży lotniczych i zapobiegania atakom terrorystycznym.

Przemysł lotniczy w coraz większym stopniu wykorzystuje rozwiązania IT/ICT (ang. *information technology/ information and communication technologies*) w całym łańcuchu dostaw. Ogólnie rzecz ujmując, w lotnictwie wszelkiego rodzaju systemy oraz sieci informatyczne mają zasadnicze znaczenie przede wszystkim dla: bezpieczeństwa lotów, nawigacji, zarządzania ruchem lotniczym, kontroli lotów oraz monitorowania i reagowania na zagrożenia. Cyberataki na te systemy mogą stanowić główne źródło zagrożeń względem bezpieczeństwa lotów i pasażerów.

W transporcie lotniczym bezpieczeństwo jest najważniejsze¹. W portach lotniczych systemy informatyczne mają podstawowe znaczenie w zarządzaniu ruchem pasażerskim, bagażem, ładunkiem, a także operacjami lotniczymi. Cyberataki mogą powodować m.in. różnego rodzaju problemy z obsługą pasażerów, opóźnienia, utratę danych, a także są w stanie zwiększać ryzyko zagrożeń terrorystycznych. Dlatego ważne jest, aby porty lotnicze i linie lotnicze inwestowały w odpowiednie środki, opracowywały nowe standardy i normy dla lotnictwa, wspierały wprowadzanie

1 D. Bogusz, *Nowe rozwiązania w transporcie lotniczym materiałów niebezpiecznych*, [w:] *Współczesne porty lotnicze*, red. D. Bogusz, Wydawnictwo Lotniczej Akademii Wojskowej, Dęblin 2022, s. 65–88.

nowych technik i technologii w lotnictwie cywilnym, a także procedury związane z zapewnieniem szeroko pojętego bezpieczeństwa, ze szczególnym uwzględnieniem zagrożeń cybernetycznych (cyberbezpieczeństwa)². Ponadto istotne są również regulacje takie związane z cyberbezpieczeństwem w lotnictwie i w portach lotniczych, których celem jest zapewnienie, aby wszystkie podmioty działające w sektorze lotniczym przestrzegały najlepszych praktyk w zakresie cyberbezpieczeństwa.

Aktywny rozwój społeczeństwa doprowadził przede wszystkim do wzrostu przestępczości w cyberprzestrzeni, tym samym cyberbezpieczeństwo stało się nierozłącznym aspektem związanym z funkcjonowaniem całej ludzkości. Natomiast obecny intensywny rozwój cyfryzacji jest nie tylko źródłem ogólnego postępu i podstawą innowacji, lecz także stwarza zagrożenia związane z rosnącymi zagrożeniami internetowymi.

Artykuł został poświęcony cyberbezpieczeństwu w lotnictwie oraz w portach lotniczych. Przedmiotem badań w niniejszej pracy była wieloaspektowość wyzwań związanych z cyberbezpieczeństwem w lotnictwie, w tym w portach lotniczych. Celem artykułu jest przede wszystkim przedstawienie aspektów teoretycznych cyberbezpieczeństwa oraz ukazanie zagrożeń cybernetycznych mających wpływ na bezpieczeństwo lotnictwa, a także portów lotniczych. W niniejszej pracy naukowej zastosowano metodę analizy literatury przedmiotu. Autorka zastosowała również interpretację i wnioskowanie. Całość pracy podsumowano i uzupełniono szeregiem przypisów.

Prezentowana problematyka ma aktualny charakter, a niniejsza praca ma za zadanie poszerzyć wiedzę czytelników oraz podnieść ich świadomość na temat cyberbezpieczeństwa w lotnictwie i portach lotniczych w kontekście potencjalnych zagrożeń z nim związanych. Obszar ten intensywnie się rozwija, dlatego też należy śledzić go na bieżąco.

1. ZARYS TEORETYCZNY CYBERBEZPIECZEŃSTWA

Cyberbezpieczeństwo odnosi się do praktyki ochrony systemów informacyjnych, sieci, a także danych przed nieautoryzowanym dostępem, kradzieżą, uszkodzeniem bądź innymi zagrożeniami cybernetycznymi. Wraz z rosnącym uzależnieniem od technologii w nowoczesnym świecie cyberbezpieczeństwo stało się istotnym problemem dla osób indywidualnych, społeczności, firm, rządów, jak również gałęzi transportu, jaką jest lotnictwo. „Na przestrzeni lat, wraz z ciągłym wzrostem zapotrzebowania na transport lotniczy, sektor lotnictwa cywilnego przeszedł kilka transformacji cyfrowych, których celem było wykorzystanie po-

2 D. Bogusz, *Wprowadzenie w problematykę bezpieczeństwa lotnictwa cywilnego*, [w:] *Bezpieczeństwo lotnictwa cywilnego*, red. K. Ogonowski, Wydawnictwo Lotniczej Akademii Wojskowej, Dęblin 2022, s. 10–11.

tegi technologii do zwiększenia wydajności i możliwości sektora. Pozwoliło to na utrzymanie szybkiego tempa wzrostu przy jednoczesnym zachowaniu bezpieczeństwa i ochrony. Jednak te postępy cyfrowe naraziły sektor na zagrożenia związane z bezpieczeństwem cybernetycznym dotyczące wszystkich zainteresowanych stron, w przypadku których udany atak cybernetyczny może mieć negatywny wpływ na finanse, reputację, ciągłość usług, a nawet na bezpieczeństwo i ochronę ludzi i obiektów³.

Zgodnie z ustawą z o krajowym systemie cyberbezpieczeństwa⁴ sam termin cyberbezpieczeństwo jest definiowany jako „odporność systemów informacyjnych na działania naruszające poufność, integralność, dostępność i autentyczność przetwarzanych danych lub związanych z nimi usług oferowanych przez te systemy”⁵.

Jak podaje (*MINI*)Słownik BBN, cyberbezpieczeństwo (bezpieczeństwo Rzeczypospolitej Polskiej w cyberprzestrzeni) to „transsektorowy obszar bezpieczeństwa, obejmujący proces zapewniania bezpiecznego funkcjonowania w cyberprzestrzeni państwa jako całości, jego elementów (struktur, osób fizycznych i osób prawnych, w tym przedsiębiorców i innych podmiotów nieposiadających osobowości prawnej oraz będących w ich dyspozycji systemów teleinformatycznych i zasobów informacyjnych)”⁶. Cyberbezpieczeństwo może być również definiowane jako swego rodzaju „praktyka ochrony krytycznych systemów i wrażliwych informacji przed atakami cyfrowymi. Znane również jako bezpieczeństwo technologii informacyjnych (IT), środki bezpieczeństwa cybernetycznego mają na celu zwalczanie zagrożeń dla systemów i aplikacji sieciowych, niezależnie od tego, czy zagrożenia te pochodzą z wewnątrz czy z zewnątrz organizacji”⁷.

Jak podaje Strategia Cyberbezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej, „każde znaczące zakłócenie funkcjonowania cyberprzestrzeni⁸, czy to o charakterze globalnym,

3 Tłumaczenie własne na podstawie: ICAO, *Aviation cybersecurity*, <https://www.icao.int/aviationcybersecurity/Pages/default.aspx> [dostęp: 15.02.2023].

4 Ustawa z dnia 5 lipca 2018 r. o krajowym systemie cyberbezpieczeństwa, Dz.U. 2018 poz. 1560.

5 Ibidem, s. 2.

6 Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, *Propozycje nowych terminów z dziedziny bezpieczeństwa*, <https://docplayer.pl/21264635-Mini-sloownik-bbn-propozycje-nowych-terminow-z-dziedziny-bezpieczenstwa.html> [dostęp: 15.02.2023].

7 Tłumaczenie własne na podstawie: *What is cybersecurity?*, <https://www.ibm.com/topics/cybersecurity> [dostęp: 15.02.2023].

8 Cyberprzestrzeń to przestrzeń przetwarzania i wymiany informacji tworzona przez systemy teleinformatyczne, określone w art. 3 pkt 3 Ustawy z dnia 17 lutego 2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne (Dz.U. 2019 poz. 700, 730, 848 i 1590), wraz z powiązaniem między nimi oraz relacjami z użytkownikami – zgodnie z art. 2 ust. 1b Ustawy z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 2017 poz. 1932).

czy lokalnym, będzie miało wpływ na bezpieczeństwo obrotu gospodarczego, poczucie bezpieczeństwa obywateli, sprawność funkcjonowania instytucji sektora publicznego, przebieg procesów produkcyjnych i usługowych, a w rezultacie na ogólnie pojmowane bezpieczeństwo narodowe⁹.

Najistotniejsze standardy IT w zakresie cyberbezpieczeństwa powinny być realizowane na podstawie następujących dokumentów i narzędzi¹⁰:

- NIST SP 800-115 – przewodnik techniczny do prowadzenia testów bezpieczeństwa¹¹;
- OSSTMM 3 – jest to recenzowany podręcznik służący do testowania i analizy zabezpieczeń¹²;
- ISSAF (Information Systems Security Assessment Framework) – to metodyka wspierana przez OISSG (Open Information Systems Security Group) w zakresie weryfikacji strategii bezpieczeństwa¹³;
- OWASP (Open Web Application Security Project) – to metodyka dotycząca prowadzenia testów penetracyjnych¹⁴;
- WASC (Web Application Security Consortium) – jest to opracowywanie oraz szerzenie norm bezpieczeństwa w Internecie¹⁵.

W miarę jak transformacja cyfrowa staje się dla wielu organizacji priorytetem, tradycyjne modele bezpieczeństwa oparte na granicach nie są już wystarczające, aby rozwiązać rosnące problemy związane z cyberbezpieczeństwem, które ze swej istoty istnieje ponad granicami. Ważne jest więc, aby poszczególne państwa współpracowały ze sobą w celu ustanowienia wspólnych przepisów i regulacji dotyczących bezpieczeństwa cybernetycznego. Bezpieczeństwo cybernetyczne i ochrona danych w Unii Europejskiej (UE) są regulowane na poziomie wspólnoty, a każde państwo członkowskie jest odpowiedzialne za wdrożenie odpowiednich przepisów i wyznaczenie krajowych organów wykonawczych w tym zakresie.

Celem zapewnienia właściwego poziomu cyberbezpieczeństwa należy stosować różne środki, jak np. wdrażanie silnych haseł, uwierzytelnianie wieloczynnikowe,

9 *Strategia Cyberbezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej na lata 2019–2024*, <https://www.gov.pl/web/cyfrizacja/strategia-cyberbezpieczenstwa-rzeczypospolitej-polskiej-na-lata-2019-2024> [dostęp: 15.02.2023].

10 P. Dobek, *Niemilitarne zagrożenia bezpieczeństwa*, praca licencjacka pod kierunkiem dr inż. M. Marciniuk, Lotnicza Akademia Wojskowa, Dęblin 2021, s. 53–54.

11 NIST – National Institute of Standards and Technology, zob. NIST, <https://www.nist.gov/privacy-framework/nist-sp-800-115> [dostęp: 15.02.2023].

12 *OSSTMM 3. The Open Source Security Testing Methodology Manual. Contemporary Security Testing and Analysis*, <https://www.isecom.org/OSSTMM.3.pdf> [dostęp: 15.02.2023].

13 Information System Security Assessment Framework (ISSAF), <https://www.futurelearn.com/info/courses/ethical-hacking-an-introduction/0/steps/71521> [dostęp: 15.02.2023].

14 OWASP, *About the OWASP Foundation*, <https://owasp.org/about> [dostęp: 15.02.2023].

15 WASC, *About Us*, <http://www.webappsec.org/aboutus.shtml> [dostęp: 15.02.2023].

regularne aktualizowanie oprogramowań i łatek, które zwiększają bezpieczeństwo danych użytkowanych przez dany port lotniczy; w celu ochrony sieci można również wdrożyć tzw. zapory ogniowe i szyfrowanie. Istotnymi aspektami, o których nie można zapomnieć, przede wszystkim są adekwatne opracowanie planu reagowania na incydenty w celu szybkiego reagowania na wszelkie potencjalne zagrożenia i/lub ataki oraz przeprowadzanie regularnych ocen i audytów dotyczących bezpieczeństwa. Osoby prywatne, firmy, rządy oraz porty lotnicze, które wdrażają te środki, lepiej chronią swoje systemy informacyjne i sieci, zapewniając bezpieczniejsze i pewniejsze środowisko cyfrowe.

2. ZAGROŻENIA CYBERBEZPIECZEŃSTWA WPŁYWAJĄCE NA LOTNICTWO ORAZ PORTY LOTNICZE

Wraz z rozwojem systemów bezpieczeństwa rośnie liczba i złożoność zagrożeń. Coraz więcej ataków przeprowadzają hakerzy (cyberterrorizm), którzy stale wykorzystują nowe, stworzone przez siebie lub innych, tzw. złośliwe oprogramowania, a także skrypty mające na celu nieautoryzowany dostęp do kont i plików innych użytkowników, co oznacza w głównej mierze kradzież danych biznesowych czy kontrolowanie procesów¹⁶. Takie działania są coraz liczniejsze i bardziej złożone.

Od 2020 roku kwestia cyberprzestępczości, rzeczywistej oraz związanej z nią potencjalnego zagrożenia, mogła stać się sprawą drugoplanową w obliczu finansowych skutków pandemii COVID-19 i rosnących kosztów paliwa lotniczego, jednak nadal pozostaje wyraźnym i obecnym zagrożeniem, którego nie można ignorować¹⁷.

Zagrożenia dla bezpieczeństwa cybernetycznego mogą mieć wiele negatywnych skutków dla linii lotniczych i lotnisk, jeśli nie są skutecznie zwalczane. Dlatego też potrzeba zapewnienia cyberbezpieczeństwa wynika z faktu, że nowoczesne systemy informatyczne są stale narażone na szereg zagrożeń cybernetycznych takich jak¹⁸:

- *phishing* – jest to praktyka dotycząca bezpośredniego wysyłania fałszywych e-maili lub wiadomości, które wydają się pochodzić z pewnego źródła w celu oszukania odbiorców i skłonienia ich do ujawnienia poufnych informacji;
- *ransomware* – rodzaj złośliwego oprogramowania, które jest w stanie szyfrować pliki w systemie, a następnie żąda zapłaty w zamian za klucz deszyfrujący;

16 Port Lotniczy Poznań-Ławica, *Cyberbezpieczeństwo*, <https://poznanairport.pl/o-lotnisku/cyberbezpieczenstwo/> [dostęp: 17.02.2023].

17 S. Harwood, *Aviation is facing a rising wave of cyber-attacks in the wake of COVID*, <https://www.shlegal.com/insights/aviation-is-facing-a-rising-wave-of-cyber-attacks-in-the-wake-of-covid> [dostęp: 17.02.2023].

18 Serwis Rzeczypospolitej Polskiej, *Rodzaje cyberzagrożeń – zagrożenia techniczne*, <https://www.gov.pl/web/baza-wiedzy/zagr-techniczne> [dostęp: 17.02.2023].

- *data breaches* (naruszenie danych) – jest nim nieuprawniony dostęp do wrażliwych danych prowadzący bezpośrednio do kradzieży tożsamości, strat finansowych i/lub innych poważnych konsekwencji;
- *malware* – to złośliwe oprogramowanie, którego celem jest zakłócenie, uszkodzenie i/lub uzyskanie nieautoryzowanego dostępu do danego systemu komputerowego bądź sieci;
- *denial of service* (DoS) – są to ataki polegające na próbie przeciążenia systemu w celu uczynienia go bezużytecznym.

Jake Moore, globalny doradca ds. cyberbezpieczeństwa w firmie ESET, twierdzi, że „zagrożenia związane z oprogramowaniem *ransomware*, które są widoczne we wszystkich firmach, stanowią poważny ból głowy dla linii lotniczych, ponieważ loty mogą zostać uziemione, co może ogromnie zaszkodzić finansom przy niewielkich marżach zysku, na których pracują linie lotnicze”¹⁹.

Rosnące wykorzystanie zaawansowanej technologii znacznie rozszerza możliwości ataku. Zgodnie z raportem *WEF 2020 Global Risks* „cyberprzestępczość jako usługa jest również rosnącym modelem biznesowym, ponieważ rosnące zaawansowanie narzędzi w Darknecie²⁰ sprawia, że złośliwe usługi stają się bardziej przystępne i łatwo dostępne dla każdego”²¹. Ponad połowa światowej populacji jest obecnie online, a liczba ta rośnie o około milion osób każdego dnia. Powyższy raport wskazuje, że cyberprzestępczość jest „drugim najbardziej niepokojącym ryzykiem dla prowadzenia działalności gospodarczej na świecie w ciągu najbliższych 10 lat”²².

W lipcu 2021 roku EUROCONTROL opublikował raport *Airlines under attack: Faced with a rising tide of cybercrime, is our industry resilient enough to cope?*²³, w którym wskazano, że linie lotnicze nadal stanowią nieodparty cel dla cyberprzestępców. Celem tego raportu, który opierał się na danych EUROCONTROL pochodzących z serwisu EATM-CERT (European Air Traffic Management Computer Emergency Response Team), nie było skłonienie linii lotniczych i innych zainteresowanych

19 Tłumaczenie własne na podstawie: J. Mann, *Cybersecurity threats in aviation*, 2022, <https://www.airport-technology.com/features/cybersecurity-threats-in-aviation/> [dostęp: 17.02.2023].

20 „Darknet jest w pierwszej kolejności zbiorczą nazwą określającą różne anonimowe strony internetowe, sklepy, fora dyskusyjne i inne serwisy dostępne w internecie. W przeciwieństwie do zwykłych stron internetowych nie są one dostępne przez adres www i nie można ich znaleźć w zwykłych wyszukiwarkach jak Google. Istnieją więc w podziemiu, a osoby wtajemniczone przekazują sobie ich adresy, można je też znaleźć w specjalnych wyszukiwarkach (na przykład Grams)”, zob. *Darknet: ciemna strona internetu*, <https://www.komputerswiat.pl/artykuly/redakcyjne/co-to-jest-darknet-i-jak-do-niego-wejsc/qxt9m3y> [dostęp: 18.02.2023].

21 Tłumaczenie własne na podstawie: World Economic Forum, *The Global Risks Report 2020*, <https://www.weforum.org/reports/the-global-risks-report-2020/> [dostęp: 18.02.2023].

22 Ibidem.

23 EUROCONTROL *Think Paper #12 – Aviation under attack from a wave of cybercrime*, <https://www.eurocontrol.int/publication/eurocontrol-think-paper-12-aviation-under-attack-wave-cybercrime> [dostęp: 18.02.2023].

podmiotów w branży lotniczej do zwiększenia wykrywania i łagodzenia zagrożeń cybernetycznych oraz zapobiegania im. W sprawozdaniu stwierdzono, że chociaż lotnictwo europejskie stało się bardziej bezpieczne pod względem cybernetycznym, to cyberprzestępczość i wojna w cyberprzestrzeni są najnowszym polem bitwy dla branży lotniczej, a w szczególności dla linii lotniczych, oraz że zainteresowane strony w branży lotniczej nie mogą sobie pozwolić na obniżenie poziomu obrony w następstwie bezprecedensowych szkód wyrządzonych branży przez pandemię COVID-19²⁴.

Sama pandemia dała początek wielu nowym możliwościom ataków, przy czym przestępcy starali się jak najpełniej wykorzystać zagmatwaną sytuację międzynarodową i jak najlepiej wykorzystać luki w nowych systemach, które linie lotnicze na całym świecie w pośpiechu wdrażały, aby poradzić sobie z sytuacją. Niektóre linie lotnicze zostały zalane przez cyberprzestępców tysiącami fałszywych wniosków o zwrot kosztów i odkryły, że ich strony internetowe były przedmiotem nieustannych ataków ze strony podmiotów chcących ukraść niezrealizowane kupony i punkty z programów lojalnościowych²⁵.

Na podstawie analiz SOCRadar przedstawiono poniżej osiem głównych podmiotów, które mogą być odpowiedzialne za zagrożenia, oraz ich motywacje²⁶:

- cyberszpiecy – celują w przemysł lotniczy, czyli jedną z najważniejszych infrastrukturalnych krytycznych, z zamiarem bezpośredniego szpiegostwa finansowego, przemysłowego, a także politycznego i/lub dyplomatycznego;
- osoby atakujące w ramach cyberprzestępczości – atakują w głównej mierze, aby zarabiać pieniądze; koncentrują się na wyrządzeniu jak największych szkód;
- cyberterrorysty – są uruchamiani m.in. przez czynniki ideologiczne, społeczne, polityczne czy też religijne; atakują, aby zagrozić bezpieczeństwu narodowemu, spowodować masowe ofiary, zakłócić porządek publiczny i morale oraz podważyć zaufanie do systemów lotniczych;
- aktorzy państw narodowych – grupa ta może atakować z powodów politycznych lub w ramach wojny cybernetycznej;
- insiderzy – to grupa pracowników, bądź też byłych pracowników, rzadziej są to partnerzy biznesowi, którzy są po prostu niezadowoleni, natomiast ich motywacją może być np. chęć zemsty lub zysk pieniężny.
- aktywiści – atakują w głównej mierze, aby zdobyć większe wpływy, uznanie lub wzbudzić emocje;
- bierni obserwatorzy – działają przede wszystkim z zamiarem zebrania informacji, ponadto są w stanie uzyskać obraz ruchu lotniczego, a także komunikacji w cza-

24 S. Harwood, op. cit.

25 Ibidem.

26 SOCRadar, *Top cyber threats faced by the aviation industry*, <https://socradar.io/top-cyber-threats-faced-by-the-aviation-industry/> [dostęp: 18.02.2023].

się rzeczywistym z publicznych i prywatnych stron internetowych oraz aplikacji mobilnych, które wyświetlają ruch lotniczy, wykorzystując jednocześnie otwartą naturę protokołów ruchu lotniczego;

- APT (ang. *advanced persistent threat*) – organizacje przeprowadzające sponsorowane przez państwo ataki w celu kradzieży własności intelektualnej i/lub danych wywiadowczych, aby osłabić zdolności lotnicze innych krajów, bądź poprawić lokalne zdolności lotnicze i opracować technologie zapobiegawcze przeciwko zdolnościom innych krajów.

Inwestowanie w transformację cyfrową wiąże się zarówno ze złożonością, jak i z kosztami, a zatem może być postrzegane jako wysoce ryzykowne. Z drugiej strony brak inwestycji może spowodować, że porty lotnicze będą coraz bardziej bezbronne wobec stale rosnących i niebezpiecznych zagrożeń cybernetycznych, co może mieć katastrofalne skutki²⁷. Środowisko bezpieczeństwa cybernetycznego szybko się zmienia, tym samym firmy potrzebują stałego zwiększania wiedzy w tym obszarze, aby radzić sobie z zachodzącymi zmianami.

PODSUMOWANIE

Czynny rozwój lotnictwa oraz rosnąca popularność tego środka transportu zmusza do ciągłego doskonalenia systemów bezpieczeństwa. Cyberbezpieczeństwo w lotnictwie ma kluczowe znaczenie dla bezpieczeństwa i ochrony podróży lotniczych. W związku z tym różnorodne systemy, które są użytkowane w transporcie lotniczym, są głównym celem cyberprzestępców. Starają się oni wykorzystać luki w zabezpieczeniach, aby zakłócić działanie usług lub wyrządzić szkody. Dlatego też, aby zapewnić odpowiedni poziom bezpieczeństwa w lotnictwie, linie lotnicze i inne podmioty lotnicze powinny stosować właściwe środki. Linie Lotnicze i inne podmioty lotnicze, które podejmują działania mające na celu osiągnięcie wysokiego poziomu cyberbezpieczeństwa, mogą być pewne, że ich systemy i obsługiwane sieci pozostają bezpieczne, a dana jednostka może świadczyć pozbawione ryzyka usługi w zakresie podróży lotniczych dla swoich klientów.

Mówiąc o cyberbezpieczeństwie w portach lotniczych, należy zaznaczyć, że ma ono nadrzędne znaczenie dla zapewnienia bezpiecznego i efektywnego funkcjonowania systemów transportu lotniczego. Porty lotnicze, zarządzając różnymi operacjami, m.in. odprawą pasażerów, obsługą bagażu, ładunków czy też systemami bezpieczeństwa i operacjami lotniczymi, polegają w dużej mierze na systemach i sieciach informatycznych. W związku z tym zagrożenia cybernetyczne dla systemów i sieci portów lotniczych mogą powodować poważne konsekwencje i stanowią istotne ryzyko dla

27 *How can airports better protect themselves against cyber attacks?*, <https://www.snclavalin.com/en/beyond-engineering/how-can-airports-better-protect-themselves-against-cyber-attacks> [dostęp: 18.02.2023].

bezpieczeństwa pasażerów. Podejmując prawidłowe działania, porty lotnicze lepiej chronią swoje systemy i sieci informatyczne, co zapewnia bezpieczniejszy, a zarazem pewniejszy system transportu lotniczego zarówno dla pasażerów, jak i pracowników.

Poprawa obsługi klienta lub zwiększenie wydajności operacyjnej wiąże się z faktem, że także cyberprzestępcy mają okazję wykorzystać tę nową lub ulepszoną technologię do celów osobistych, a czasem politycznych. Zagrożenia bezpieczeństwa cybernetycznego istnieją; niektórym z nich można zapobiec w większym stopniu niż innym. Są pracownicy, którzy pracują nad tym, aby te problemy nie pozostały niezauważone. Wszelkiego rodzaju szkolenia stanowią koszt – w postaci czasu i pieniędzy – dla portów oraz linii lotniczych, a każde ukończone szkolenie należy zweryfikować. Zarządzający portami lotniczymi i liniami lotniczymi w coraz większym stopniu zdają sobie sprawę, że tych procesów nie można ignorować.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

1. Bogusz D., *Nowe rozwiązania w transporcie lotniczym materiałów niebezpiecznych*, [w:] *Współczesne porty lotnicze*, red. D. Bogusz, Wydawnictwo Lotniczej Akademii Wojskowej, Dęblin 2022.
2. Bogusz D., *Wprowadzenie w problematykę bezpieczeństwa lotnictwa cywilnego*, [w:] *Bezpieczeństwo lotnictwa cywilnego*, red. K. Ogonowski, Wydawnictwo Lotniczej Akademii Wojskowej, Dęblin 2022.
3. Dobek P., *Niemilitarne zagrożenia bezpieczeństwa*, praca licencjacka pod kierunkiem dr inż. M. Marciniuk, Lotnicza Akademia Wojskowa, Dęblin 2021.

Źródła prawa

1. Ustawa z dnia 17 lutego 2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne, Dz.U. 2019 poz. 700, 730, 848 i 1590.
2. Ustawa z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 2017 poz. 1932.
3. Ustawa z dnia 5 lipca 2018 r. o krajowym systemie cyberbezpieczeństwa, Dz.U. 2018 poz. 1560.

Netografia

1. Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, *Propozycje nowych terminów z dziedziny bezpieczeństwa*, <https://docplayer.pl/21264635-Mini-sloownik-bbn-propozycje-nowych-terminow-z-dziedziny-bezpieczenstwa.html> [dostęp: 15.02.2023].
2. *Darknet: ciemna strona internetu*, <https://www.komputerswiat.pl/artykuly/redakcyjne/co-to-jest-darknet-i-jak-do-niego-wejsc/qxt9m3y> [dostęp: 18.02.2023].
3. *EUROCONTROL Think Paper #12 – Aviation under attack from a wave of cybercrime*, <https://www.eurocontrol.int/publication/eurocontrol-think-paper-12-aviation-under-attack-wave-cybercrime> [dostęp: 18.02.2023].

4. Harwood S., *Aviation is facing a rising wave of cyber-attacks in the wake of COVID*, <https://www.shlegal.com/insights/aviation-is-facing-a-rising-wave-of-cyber-attacks-in-the-wake-of-covid> [dostęp: 17-18.02.2023].
5. *How can airports better protect themselves against cyber attacks?*, <https://www.snclavalin.com/en/beyond-engineering/how-can-airports-better-protect-themselves-against-cyber-attacks> [dostęp: 18.02.2023]
6. ICAO, *Aviation cybersecurity*, <https://www.icao.int/aviationcybersecurity/Pages/default.aspx> [dostęp: 15.02.2023].
7. Information System Security Assessment Framework (ISSAF), <https://www.futurelearn.com/info/courses/ethical-hacking-an-introduction/0/steps/71521> [dostęp: 15.02.2023].
8. Mann J., *Cybersecurity threats in aviation*, 2022, <https://www.airport-technology.com/features/cybersecurity-threats-in-aviation/> [dostęp: 17.02.2023].
9. NIST, <https://www.nist.gov/privacy-framework/nist-sp-800-115> [dostęp: 15.02.2023].
10. OSSTMM 3. *The Open Source Security Testing Methodology Manual. Contemporary Security Testing and Analysis*, <https://www.isecom.org/OSSTMM.3.pdf> [dostęp: 15.02.2023].
11. OWASP, *About the OWASP Foundation*, <https://owasp.org/about> [dostęp: 15.02.2023].
12. Port Lotniczy Poznań-Ławica, *Cyberbezpieczeństwo*, <https://poznanairport.pl/o-lotnisku/cyberbezpieczenstwo/> [dostęp: 17.02.2023].
13. *Rodzaje cyberzagrożeń – zagrożenia techniczne*, <https://www.gov.pl/web/baza-wiedzy/zagr-techniczne>
14. Serwis Rzeczypospolitej Polskiej, *Rodzaje cyberzagrożeń – zagrożenia techniczne*, <https://www.gov.pl/web/baza-wiedzy/zagr-techniczne> [dostęp: 17.02.2023].
15. SOCRadar, *Top cyber threats faced by the aviation industry*, <https://socradar.io/top-cyber-threats-faced-by-the-aviation-industry/> [dostęp: 18.02.2023]
16. *Strategia Cyberbezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej na lata 2019–2024*, <https://www.gov.pl/web/cyfryzacja/strategia-cyberbezpieczenstwa-rzeczypospolitej-polskiej-na-lata-2019-2024> [dostęp: 15.02.2023].
17. WASC, *About Us*, <http://www.webappsec.org/aboutus.shtml> [dostęp: 15.02.2023].
18. *What is cybersecurity?*, <https://www.ibm.com/topics/cybersecurity> [dostęp: 15.02.2023].
19. World Economic Forum, *The Global Risks Report 2020*, <https://www.weforum.org/reports/the-global-risks-report-2020/> [dostęp: 18.02.2023].

mgr Artur Wysokiński

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Szkoła Doktorska: Dyscyplina – Nauki o Bezpieczeństwie

ORCID: 0000-0002-5522-5288

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 99–112

OSOBY PROWADZĄCE POJAZD BEZ UPRAWNIEŃ JAKO POWAŻNE ZAGROŻENIE DLA RUCHU DROGOWEGO POLSKI W LATACH 2017–2021

*PERSONS DRIVING A VEHICLE WITHOUT A LICENSE
AS A SERIOUS THREATENFOR ROAD TRAFFIC IN POLAND
IN 2017–2021*

STRESZCZENIE

W opracowaniu podjęto tematykę bezpieczeństwa ruchu drogowego w odniesieniu do skali zagrożeń powodowanych przez osoby kierujące pojazdem bez uprawnień. Przedstawiono zarys problemu, który utrzymywał się na stałym poziomie wraz z upływem kolejnych lat. Główny cel artykułu to diagnoza i ocena wpływu osób prowadzących pojazd bez uprawnień na bezpieczeństwo ludności Polski w latach 2017–2021. Problem badawczy artykułu w formie pytania brzmi: W jakim zakresie osoby prowadzące pojazd bez uprawnień miały wpływ na bezpieczeństwo ludności w Polsce w latach 2017–2021? Do rozwiązania głównego celu i problemu badawczego wykorzystano metody: porównania, wnioskowania, uogólniania i abstrahowania. Następnie objaśniono główne skutki zdarzeń drogowych. W kolejnym kroku przedstawione zostały społeczno-ekonomiczne wyniki zdarzeń w ruchu drogowym z głównym naciskiem na aspekt ekonomiczny. Kolejny etap opracowania to analiza danych dotyczących liczby wypadków, osób rannych i ofiar śmiertelnych w latach 2017–2021 na terenie Polski. W kolejnej części opracowania dane poddano ocenie, która przedstawia udział osób nieuprawnionych w ogólnej liczbie wypadków, rannych i zabitych w porównaniu do ogólnej liczby tych zdarzeń. Poszerzenie świadomości ludności na temat wielkości zagrożenia związanego z udziałem osób, które nie posiadają uprawnień do kierowania

pojazdem, może znacznie ograniczyć liczbę wypadków, poprzez odpowiednio szybką reakcję i właściwe zachowanie. Zamierzeniem opracowania jest podniesienie świadomości użytkowników ruchu drogowego na temat tego, jak duże niebezpieczeństwo stwarzają osoby prowadzące pojazd bez odpowiednich uprawnień. Społeczeństwo nie zdaje sobie sprawy, jak dużo niebezpieczeństw wiąże się z ruchem drogowym, a jedną z nich jest prowadzenie pojazdu przez osobę nieuprawnioną. Na sam koniec przedstawiono znaczenie skutków zagrożeń powodowanych przez osoby nieuprawnione do prowadzenia pojazdu na bezpieczeństwo ludności w ruchu drogowym.

SŁOWA KLUCZOWE: bezpieczeństwo ruchu drogowego, zagrożenia ruchu drogowego, wypadki drogowe, skutki wypadków drogowych.

ABSTRACT

The study deals with the subject of road safety in relation to the scale of threats caused by persons driving a vehicle without a license. Reference was made to the outline of the problem, which remained constant over the years. The main purpose of the article is to diagnose and assess the impact of people driving a vehicle without a license on the safety of the Polish population in the years 2017–2021. The research problem of the article in the form of a question was to what extent people driving a vehicle without a license had an impact on the safety of the population in Poland in 2017–2021? The method of comparison, inference, generalization and abstraction was used to solve the main objective and research problem. Then, the main effects of road accidents are explained. In the next step, the socio-economic results of events in road traffic were presented, with the main emphasis on the economic aspect. The next stage of the study is the analysis of data on the number of accidents, injuries and fatalities at the turn of 2017–2021 in Poland. In the next part of the study, they were assessed, which shows the share of unauthorized persons in the total number of accidents, injured and killed in the total number of these events. Expanding the awareness of the population to the extent of the risk associated with the participation of people who do not have the appropriate license to drive a vehicle can significantly reduce the number of accidents by reacting quickly and appropriately. The intention of the study was to make road users aware of how much danger there is in connection with people without appropriate permissions, because the public is not aware of how many dangers lurk in road traffic, and one of them is driving by an unauthorized person. At the very end, the importance of the effects of threats caused by unauthorized persons on the safety of the population in road traffic is presented.

KEY WORDS: road traffic safety, danger road traffic, road accidents, effects of road accidents.

WSTĘP

Problem bezpieczeństwa drogowego w XIX wieku dla producentów samochodów nie był dostatecznie interesujący. W tamtym okresie zaobserwowano, że samochód może być niebezpieczny, lecz dla producentów ważne było ulepszanie wyposażenia w atrakcyjne udogodnienia dla użytkowników. Posiadacze aut interesowały jedynie prędkość i komfort jazdy. Po upływie blisko 100 lat kwestia bezpieczeństwa podczas poruszania się samochodem stała się tematem badań ekspertów. Konstruktorów i badaczy obarczono zadaniem zidentyfikowania szkodliwości zdarzeń drogowych oraz ograniczenia ich konsekwencji. Współcześnie kładzie się ogromny nacisk na znaczenie bezpieczeństwa w ruchu drogowym. Producenci samochodów przekonali się o istnieniu problemu, ponieważ wymagania klientów co do elementów wyposażenia pojazdów podnoszących bezpieczeństwo stały się wyższe, a przy wyborze zaczęto brać pod uwagę takie elementy jak: liczba poduszek powietrznych, liczba kurtyn powietrznych, nowoczesne zagłówki, systemy wspomagania i zabezpieczeń¹.

Polska jako jeden z krajów Europy Zachodniej pod względem bezpieczeństwa na drogach znajduje się na jednym z ostatnich miejsc. Liczba ofiar śmiertelnych wynosi 20% całkowitej liczby poszkodowanych. W ciągu każdej doby na drogach Rzeczypospolitej Polskiej życie traci średnio 16 osób, około 150 zostaje rannych, a ich obrażenia czynią je inwalidami do końca życia.

W większości przypadków spowodowanie zdarzenia drogowego jest efektem nieodpowiedniego i nieodpowiedzialnego zachowania kierowców na drogach, którzy przekraczają zasady i przepisy ruchu drogowego. Tragiczne skutki zdarzeń drogowych wiążą się z:

- niską kulturą prowadzących pojazd;
- brawurą;
- niskimi umiejętnościami;
- jazdą po konsumpcji alkoholu;
- rozwijaniem niedopuszczalnej prędkości;
- wzrostem liczby niedoświadczonych kierowców;
- prowadzeniem pojazdu przez osoby nieletnie.

Problem jest o tyle ważny, że w Kodeksie karnym wprowadzone zostały zmiany z wykroczenia na przestępstwo w przypadku prowadzenia pojazdu pod wpływem alkoholu. W większości przypadków to zachowanie kierowcy jest głównym powodem występujących na drogach wypadków. W następnej kolejności są to czynniki otoczenia, które znacząco na to wpływają, a podstawowym ich elementem są drogi. Problemem zauważalnym w Polsce od wielu lat jest niedostosowanie dróg do skali

1 J. Wicher, *Bezpieczeństwo samochodów i ruchu drogowego*, Wydawnictwo Komunikacji i Łączności, Warszawa 2002, s. 12.

odbywającego się po nich ruchu komunikacyjnego. Standard znacznej liczby dróg odbiega od założonych standardów – nie spełniają one wymogów i nadają się do gruntownego remontu i modernizacji, co wiąże się z olbrzymimi kosztami. Nieodpowiedni stan nawierzchni stwarza ryzyko utraty życia nawet dla kierowcy ostrożnego, trzeźwego i przestrzegającego przepisy drogowe². Jeśli do powyższego dodać niesprzyjające warunki atmosferyczne – śnieg, deszcz, zawieje, mgłę i zamiecie – prędzej czy później dochodzi do tragedii, ponieważ znaczna część incydentów drogowych staje się nieprzewidywalna.

Zdarzenia drogowe powiązane są ze społecznymi i ekonomicznymi kosztami, jakie społeczeństwo ponosi z ich tytułu. Szacunkowe wydatki na pokrywanie strat i pomoc poszkodowanym wynoszą 2,11% PKB brutto, dlatego warto zapobiegać wypadkom, inwestując, niż ponosić koszty z tytułu ich wystąpienia. Ból i cierpienie to straty niemożliwe do wyceny, lecz wartość generowana przez społeczne i ekonomiczne następstwa oscyluje wokół kwoty 300 mld złotych na przestrzeni 15 lat³. Społeczeństwo nie zdaje sobie sprawy, jak duże ryzyko występuje podczas przemieszczania się, a każdy żyje nadzieją, że najgorsze go nie spotka. Powszechny jest brak wiedzy na temat negatywnego wpływu zanieczyszczeń tworzonych przez pojazdy drogowe, oraz chorób, które te zanieczyszczenia wywołują. Zdarzeniom drogowym w mediach nie poświęca się odpowiednio dużo uwagi, a liczba osób poszkodowanych i ofiar śmiertelnych jest olbrzymia. Środki przeznaczone na pomoc tym osobom szacowane są na kilka miliardów złotych rocznie.

Zwiększenie poziomu bezpieczeństwa ruchu drogowego staje się najważniejszym zadaniem społecznym w Polsce i na świecie. Obecnie każdy z uczestników ruchu zdaje sobie sprawę, że jest współodpowiedzialny za bezpieczeństwo ruchu drogowego, ale nie jest w stanie samodzielnie poradzić sobie z przemocą na drogach. Także żadna instytucja państwowa nie pomoże w tym zakresie⁴.

1. WYPADKI DROGOWE W LICZBACH

Poniżej zostanie zaprezentowana liczba pojazdów zarejestrowanych w poszczególnych latach (tabela 1) z podziałem na samochody osobowe, ciężarowe i motocykle. W pierwszej kolejności można zaobserwować przyrost liczby rejestracji pojazdów każdej kategorii z każdym rokiem. Głównym problemem wynikającym z ciągłego powiększania się liczby pojazdów biorących udział w ruchu drogowym jest zatłoczenie na drogach mające swoje odzwierciedlenie w liczbie wypadków i kolizji, a skutkiem tych zdarzeń są osoby ranne oraz ofiary śmiertelne.

2 L. Hyb, *Zdarzenia drogowe w Polsce aspekty społeczno-ekonomiczne (przyczyny, skutki, prewencja)*, Wyższa Szkoła Handlowa w Kielcach, Kielce 2012, s. 5–6.

3 B. Hołyst, *Kryminologia*, Wydawnictwo Prawnicze Lexis Nexis, Warszawa 2007, s. 700.

4 L. Hyb, op. cit., s. 6–7.

Tabela 1. Liczba pojazdów silnikowych w latach 2017–2021

Lata	Pojazdy silnikowe		w tym:					
	Ogółem	2012=100%	Ogółem	2012=100%	Ogółem	2012=100%	Ogółem	2012=100%
2017	29 634 928	119,1	22 503 579	120,1	3 248 538	111,2	1 427 115	128,9
2018	30 800 790	123,8	23 429 016	125,0	3 338 166	114,3	1 502 888	135,7
2019	31 989 313	128,6	24 360 166	130,0	3 436 184	117,6	1 587 031	143,3
2020	32 991 083	132,6	25 113 862	134,0	3 529 716	120,8	1 669 138	150,7
2021	34 030 267	136,8	25 869 804	138,0	3 634 196	124,4	1 749 697	158,0

Źródło: Komenda Główna Policji – Biuro Ruchu Drogowego, *Wypadki drogowe w Polsce w 2021 roku*, Warszawa 2022, s. 5.

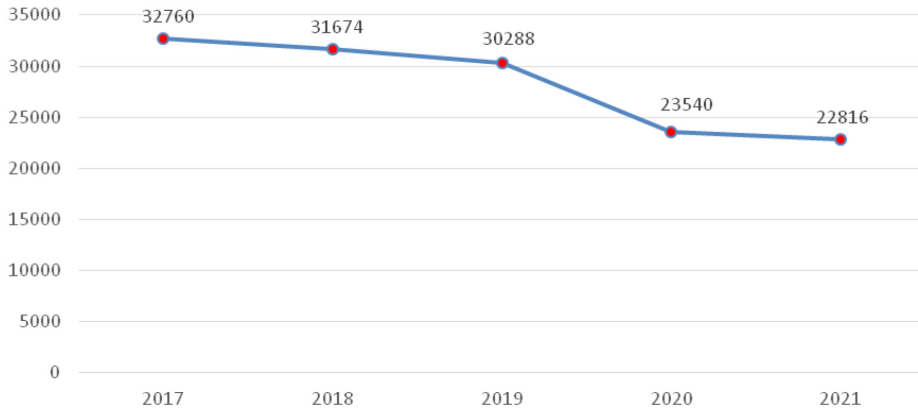
Zgodnie z tabelą, uznając rok 2012 za bazowy, liczba pojazdów silnikowych od badanego roku 2017 wzrosła o 4 759 211 sztuk (19,1%), w 2018 – o 5 925 073 sztuk (23,8%), w 2019 – 7 113 596 sztuk (28,6%), 2020 – 8 115 366 sztuk (32,6%), 2021 – 9 154 550 sztuk (36,8%). Samochody osobowe stanowiły w 2017 roku – 75,94%, 2018 – 76,07%, 2019 – 76,15%, 2020 – 76,12% i w 2021 – 76,02% wszystkich zarejestrowanych pojazdów silnikowych na terenie Polski. Natomiast samochody ciężarowe w 2017 roku stanowiły 10,96% całkowitej liczby użytkowanych pojazdów, a w 2018 roku liczba ta wynosiła – 10,84%, w 2019 – 10,74, 2020 – 10,70%, a 2021 – 10,68%. Motocykle w 2017 roku stanowiły 4,82% ogólnej liczby pojazdów, w 2018 – 4,88%, 2019 – 4,96%, 2020 – 5,06% i 2021 – 5,14%. Podsumowując, średnio co trzecim zarejestrowanym pojazdem był samochód osobowy, co dziesiątym – samochód ciężarowy, a raz na dwadzieścia zgłoszeń – motocykl.

2. ANALIZA DANYCH DOTYCZĄCYCH OGÓLNEJ LICZBY WYPADKÓW DROGOWYCH

Współcześnie do wielu tragedii ludzkich przyczyniają się wypadki drogowe, które generują wysokie straty materialne i społeczne w postaci ofiar, uszkodzonych lub zniszczonych pojazdów oraz innych komunikacyjnych urządzeń użyteczności publicznej. Jednym z ważniejszych zadań państwa stało się zapobieganie wypadkom drogowym, lecz nie można zaprzeczyć, że zadanie to jest odpowiedzialne i trudne. Uznawane jest za konieczność, ponieważ straty materialne i biologiczne są trudne do odbudowania. Rocznie na całym świecie w wypadkach komunikacyjnych ginie około 1 mln osób, a ponad 10 mln zostaje rannych. Niestety od 2007 roku Polska „prowadzi” w rankingu krajów UE z najwyższą liczbą zgonów w wypadkach drogowych. Na polskich drogach ryzyko straty życia w wypadku drogowym jest blisko dwukrotnie większe niż wynosi średnia europejska⁵.

5 J. Rajchel, *Policja w systemie ochrony bezpieczeństwa w porządku w ruchu drogowym*, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce 2019, s. 13–14.

W tej części pracy zostanie przedstawiony trend w występowaniu wypadków drogowych w latach 2017–2021, oraz zaistniałe w tych okolicznościach osoby ranne i zgony (rysunek 1).

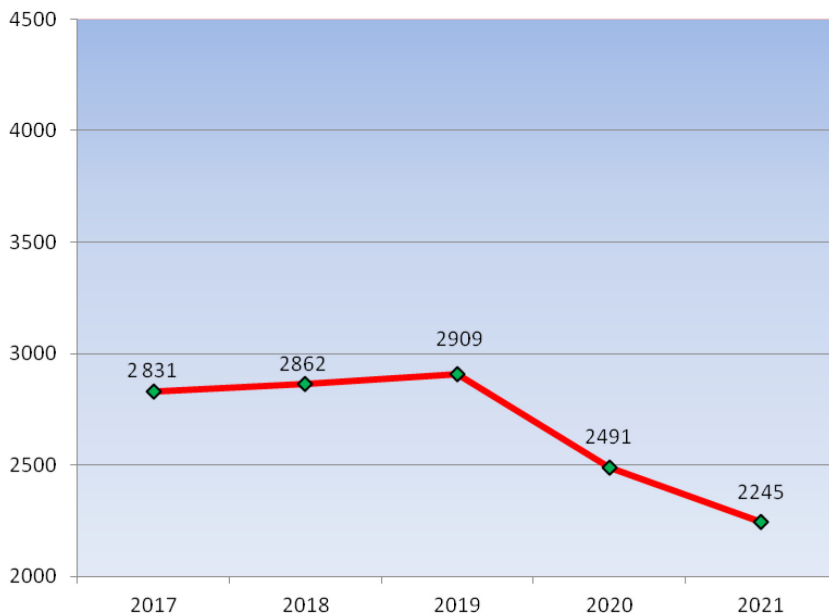
Rysunek 1. Tendencja występowania wypadków drogowych w latach 2017–2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Komenda Główna Policji – Biuro Ruchu Drogowego, *Wypadki drogowe w Polsce w 2021 roku*, Warszawa 2022, s. 7.

W latach 2017–2021 w Polsce miało miejsce 141 078 wypadków, średnia arytmetyczna w każdym roku wynosi 28 216 wypadków. Największa liczba wypadków przypada na rok 2017 z liczbą 32 760, natomiast najniższa liczba padła w roku 2021 – miało miejsce 22 816 wypadków. Różnica między rokiem 2017 a 2021 to 9944 (30,35%) wypadków. Rok 2018 względem 2017 to spadek wypadków o 1086 (–3,32%). W kolejnych latach 2019 do 2021 roku również nastąpił coroczny spadek wypadków kolejno o: 1386 (–4,38%) w 2019 roku, 6748 (–22,28%) w 2020, 724 (–3,08%) w 2021 roku, w porównaniu do poprzedniego badanego okresu.

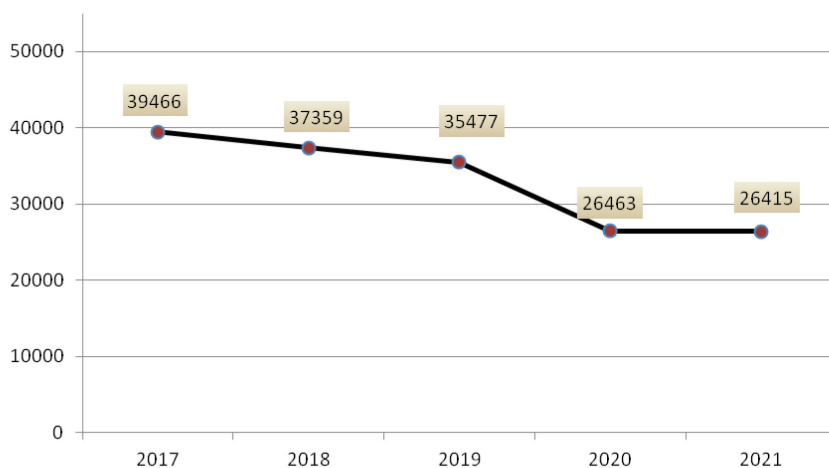
Z przedstawionych danych można wywnioskować, że w następnych latach liczba wypadków drogowych może nadal spadać, co jest bardzo dobrym prognostykiem na przyszłość. Na rysunku 2 przedstawiono tendencję występowania liczby zgonów w wypadkach drogowych, które zostały zaprezentowane powyżej (rysunek 1).

W latach 2017–2021 w Polsce śmierć w wypadkach poniosło 13 338 osób, średnia liczba ofiar w każdym roku wynosi 2668 osób. Największa liczba ofiar w wypadkach drogowych przypada na rok 2019 (2909) i jest ona powiązana z wynikiem największej liczby wypadków drogowych odnotowanych w badanym okresie. Natomiast najniższą liczbę odnotowano w ostatnim badanym roku – 2021. Miało wtedy miejsce

Rysunek 2. Tendencja występowania zgonów w wypadkach drogowych w latach 2017–2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Komenda Główna Policji – Biuro Ruchu Drogowego, *Wypadki drogowe w Polsce w 2021 roku*, Warszawa 2022, s. 7.

Rysunek 3. Tendencja występowania rannych w wypadkach drogowych w latach 2017–2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Komenda Główna Policji – Biuro Ruchu Drogowego, *Wypadki drogowe w Polsce w 2021 roku*, Warszawa 2022, s. 7.

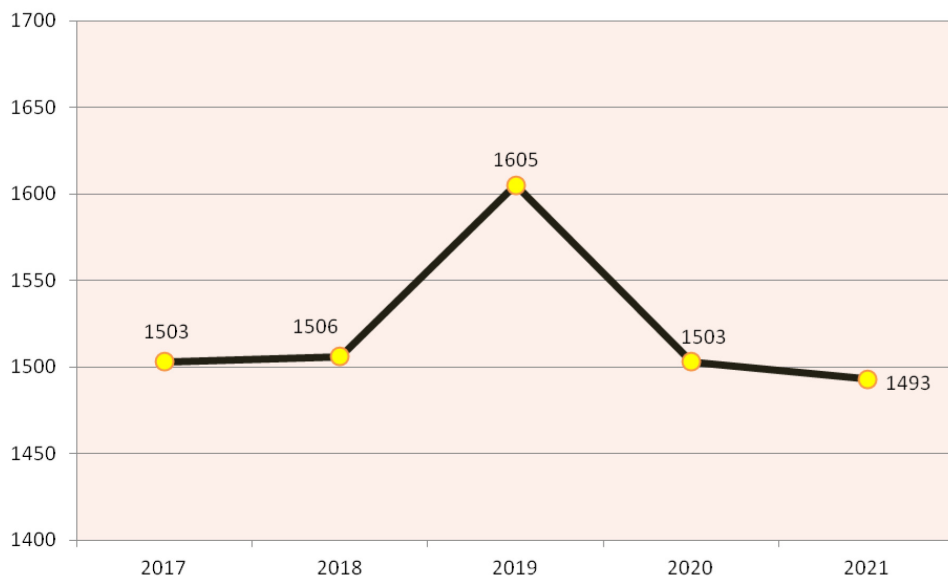
2245 zgonów. Różnica między rokiem 2017 a 2021 to 586 (20,70%) osób śmiertelnych. Rok 2018 względem 2017 to wzrost zgonów o nieznaczną liczbę – 31 (+1,10%). Podobnie tendencja zwykła wystąpiła w 2019 roku – o 47 zgonów (+1,66%). Następnie w latach 2020 i 2021 nastąpił coroczny znaczący spadek odpowiednio o: 418 (-14,37%) i 246 (-9,88%). Podobne wzrosty odnotowano w liczbie wypadków w wyszczególnionym okresie. Spostrzega się, że liczba ofiar śmiertelnych w znacznym stopniu zależy od liczby spowodowanych wypadków w ruchu drogowym.

Ostatnie wyliczenia odnoszą się do liczby osób, u których odnotowano poniesione rany w związku z udziałem w wypadku drogowym (rysunek 3).

Lata 2017–2022 w ruchu drogowym przyniosły 165 180 osób rannych, które brały udział w wypadkach. Średnia przypadająca na jeden rok to liczba 33 036 osób. Największa liczba poszkodowanych przypada na rok 2017 z liczbą 39 466 ma to związek z największą liczbą wypadków drogowych odnotowanych w tym roku i przyjętym do badania okresie. Najniższa liczba padła w roku 2021, kiedy ucierpiało 26 415 ludzi. Różnica między rokiem 2017 a 2021 to 13 051 (33,07%) osób poszkodowanych. Rok 2018 względem 2017 to spadek osób, które ucierpiały w kolizji o 2107 (-5,34%). Następnie od 2019 roku do 2021 nastąpił także coroczny spadek, podobnie jak miało to miejsce w przypadku liczby zgonów, kolejno o: 1882 (-5,04%) w 2019 roku, 9 014 (-25,41%) w 2020 i 48 (-0,18) w 2021. Według zaprezentowanych wyliczeń im większa jest liczba wypadków, tym bardziej rośnie liczba rannych i zabitych. Badanie przyczyn wypadków oraz sposobów im zapobiegania jest bardzo istotne.

3. ANALIZA DANYCH WYPADKÓW DROGOWYCH SPOWODOWANYCH PRZEZ OSOBY NIEMAJĄCE UPRAWNIENI

Na rysunku 4 przedstawiono ogólną liczbę wypadków, rannych i zabitych w ruchu drogowym oraz tendencje występowania założeń badawczych w poszczególnych latach. Zakres czasowy to lata 2017–2021, czyli ten sam okres badań. Dane pokazują, że liczba wypadków spowodowanych przez kierującego pojazdem bez wymaganych uprawnień oscyluje w granicach 1490–1610 w każdym badanym roku. W latach 2017–2021 osoby bez uprawnień spowodowały łącznie 7610 wypadków. Największa liczba wypadków przypada na rok 2019 z liczbą 1605, najniższa zaś – na 2021, kiedy było ich 1493. Niewiele różniącymi się okresami były lata 2017 i 2020, w których odnotowano po 1503 incydenty. Różnica między rokiem 2017 a 2021 to 10 wypadków na niekorzyść roku 2017. Każdego roku liczba wypadków oscyluje wokół podobnej wielkości i można uznać to za dość pozytywne zjawisko, ponieważ mimo wzrostu liczby zarejestrowanych pojazdów w każdym roku liczba wypadków spowodowanych przez osoby nieuprawnione znajduje się na podobnym poziomie (rysunek 4).

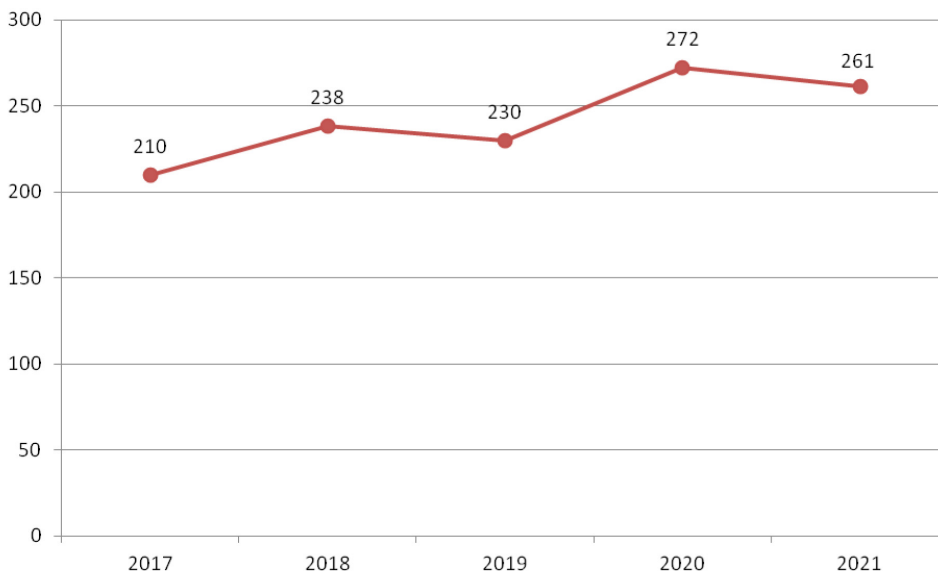
Rysunek 4. Wypadki drogowe w ruchu drogowym w latach 2017–2021 spowodowane przez kierującego bez wymaganych uprawnień do kierowania pojazdem

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Komendy Głównej Policji.

Rok 2018 względem 2017 to wzrost liczby kolizji o 3 (+0,2%). Następnie w roku 2019 nastąpił największy wzrost liczby wypadków drogowych badanego okresu – na koniec roku odnotowano ich o 99 (+6,57%) więcej niż miało to miejsce w roku poprzednim. Rok 2020 był okresem, w którym odnotowano spadek, a redukcja ta wyniosła 102 (–6,36%) wypadki. Z kolei w roku 2021 miało miejsce o 9 (–0,60%) wypadków mniej niż we wcześniejszym badanym okresie.

Powyżej przedstawiona została liczba wypadków, za które odpowiadają osoby nieuprawnione w ruchu drogowym (rysunek 4), natomiast to, jak przedstawia się liczba osób, które odniosły śmierć i zostały uszkodzone w wyniku prowadzenia pojazdu przez nieuprawnionego kierowcę, zaprezentowano na rysunku 5. Z wykresu można odczytać liczbę osób zmarłych w wypadkach spowodowanych przez kierujących pojazdami bez wymaganych uprawnień w latach 2017–2021 – jest to 200–300 osób rocznie. W latach 2017–2021 osoby bez uprawnień spowodowały śmierć łącznie 1211 osób. Największa liczba ofiar została odnotowana w 2020 roku i wyniosła 272, najniższa zaś – w roku 2017, kiedy to było ich 210. Różnica między rokiem 2017 a 2021 to 62 osoby zabite.

Rok 2018 był okresem, kiedy odnotowano zwiększenie liczby zgonów względem wcześniejszego badanego okresu; wzrost ten wyniósł 28 osób (+13,33%). Z kolei w roku 2019 zanotowano spadek o 8 (–3,36%) obywateli. Niespodziewanie w 2020 roku nastąpił

Rysunek 5. Liczba osób, które poniosły śmierć w latach 2017–2020 w wypadkach drogowych spowodowanych przez kierujących niemających wymaganych uprawnień

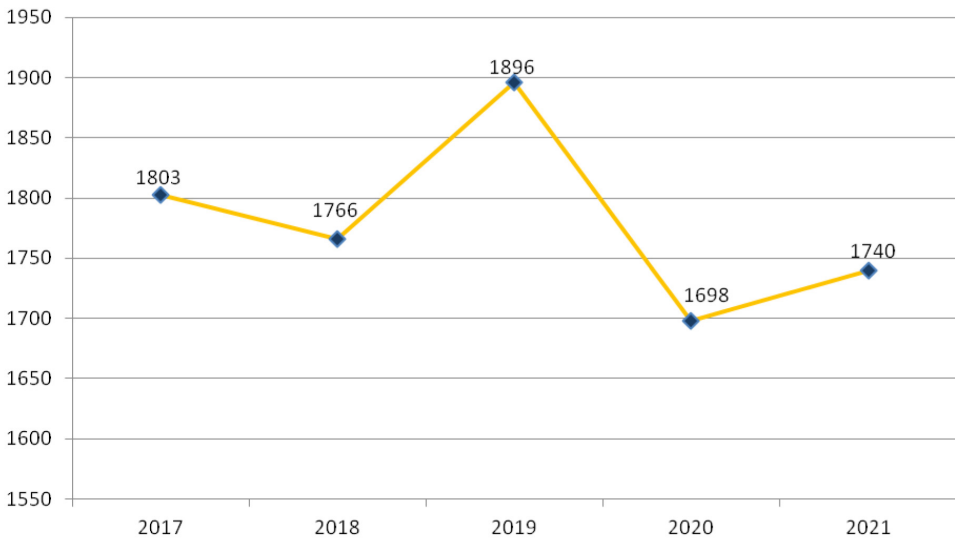
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Komendy Głównej Policji.

największy wzrost liczby osób, które straciły życie – liczba ta wzrosła o 42 (+18,26%) względem roku poprzedniego. W ostatnim badanym roku liczba ofiar zmalała o 11 osób (–4,04%), co w ostatecznym rozrachunku daje 261 poszkodowanych.

Powyżej zobrazowano liczbę wypadków i zgonów, do których przyczyniły się osoby nieuprawnione w ruchu drogowym (rysunek 5), natomiast to, jak przedstawia się liczba osób rannych, pokazano na rysunku 6.

W latach 2017–2021 odnotowano 8903 osób, które ucierpiały w wyniku wypadku, którego sprawcą był kierowca niemający uprawnień. Liczba poszkodowanych w analizowanym okresie mieści się w zakresie 1700–1900. Największą liczbę poszkodowanych odnotowano w 2019 roku i wyniosła ona 1896. Z kolei najniższą liczbę poszkodowanych odnotowano w roku 2021 – 1740. Różnica osób rannych w tym okresie to 63 w porównaniu do analogicznego okresu z roku poprzedzającego. Jest to dobry wynik, biorąc pod uwagę zwiększenie się liczby pojazdów i natężenia ruchu na drogach w dłuższej perspektywie czasu.

Inaczej wygląda sytuacja, biorąc pod uwagę analizę zgonów osób rannych. W pierwszych badanych latach liczba ta spadła – rok 2017 względem 2018 przyniósł spadek ofiar o 37 osoby (–2,05%). Natomiast w roku 2019 nastąpił wzrost osób, które odniosły rany w kolizjach drogowych – na koniec roku różnica wyniosła aż 130 (+7,36%)

Rysunek 6. Liczba osób, które zostały rane w latach 2017–2021 w wypadkach drogowych spowodowanych przez kierowców niemających wymaganych uprawnień

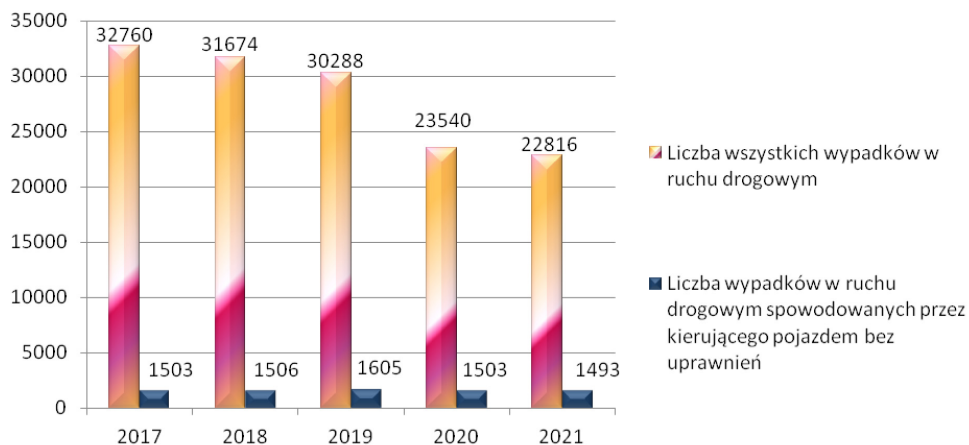
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Komendy Głównej Policji.

osób. Rok 2020 był okresem, w którym odnotowano znaczny spadek liczby poszkodowanych – liczba ta zmniejszyła się dokładnie o 198 (–10,44%) osób. Rok 2021 to ponowny wzrost liczby ofiar o kolejne 42 (+2,47%).

PODSUMOWANIE

Analiza zaprezentowanych danych pozwala na określenie liczby wypadków, osób rannych i zabitych w ogólnej liczbie tych zdarzeń oraz zdarzeń, w których udział miały osoby nieuprawnione. Pozwala to na dokonanie analizy i zestawienia ze sobą przedstawionych danych oraz wyciągnięcie wniosków.

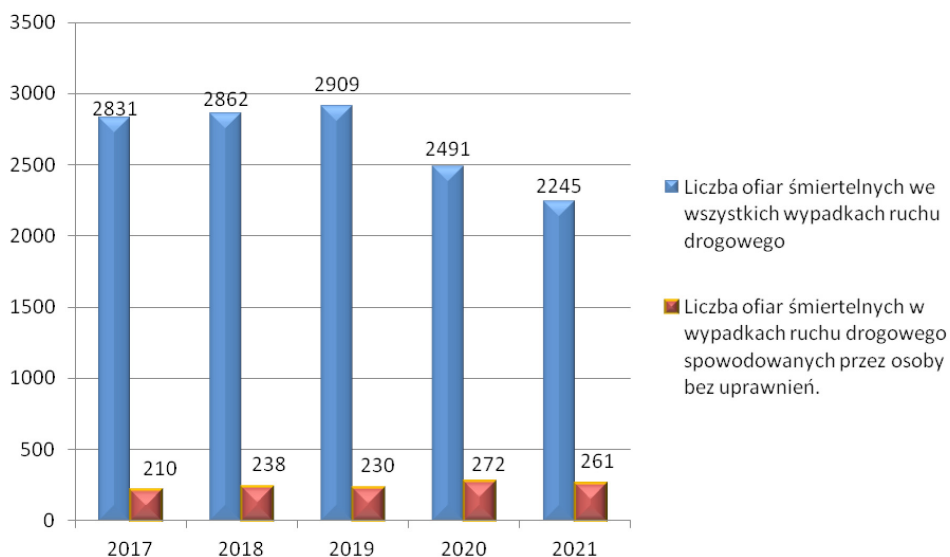
Różnice w liczbie wypadków w poszczególnych latach przedstawiają się następująco: 2017 rok – 31 257, 2018 rok – 30 168, 2019 rok – 28 683, 2020 rok – 22 037, 2021 rok – 21 323. Tak wyglądałyby ogólne liczby wypadków, gdyby osoby bez uprawnień na poszczególne pojazdy nie usiadły za kierownicę. W 2017 roku wypadki spowodowane przez osoby niemające uprawnień stanowiły 4,58% wszystkich wypadków, które miały miejsce w ruchu drogowym. W kolejnych latach było to odpowiednio: 2018 rok – 4,75%, 2019 rok – 5,30%, 2020 rok – 6,38%, 2021 rok – 6,54%. Reasumując, w latach 2017–2019 średnio co 25. kierowcą powodującym wypadek była osoba, która nie posiadała odpowiednich uprawnień na pojazd, a w latach 2020–2021 był to średnio co 17. kierowca. Analiza ta pokazuje dużą poprawę i jest to wartość dodana na lata przyszłe.

Rysunek 7. Porównanie ogólnej liczby wypadków drogowych w ruchu drogowym z liczbą wypadków drogowych spowodowanych przez osoby kierujące pojazdem bez uprawnień w latach 2017–2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Komendy Głównej Policji.

Rysunek 8 przedstawia liczbę zgonów odnotowanych w latach 2017–2021 w wypadkach, których sprawca nie miał wymaganych uprawnień na dany pojazd.

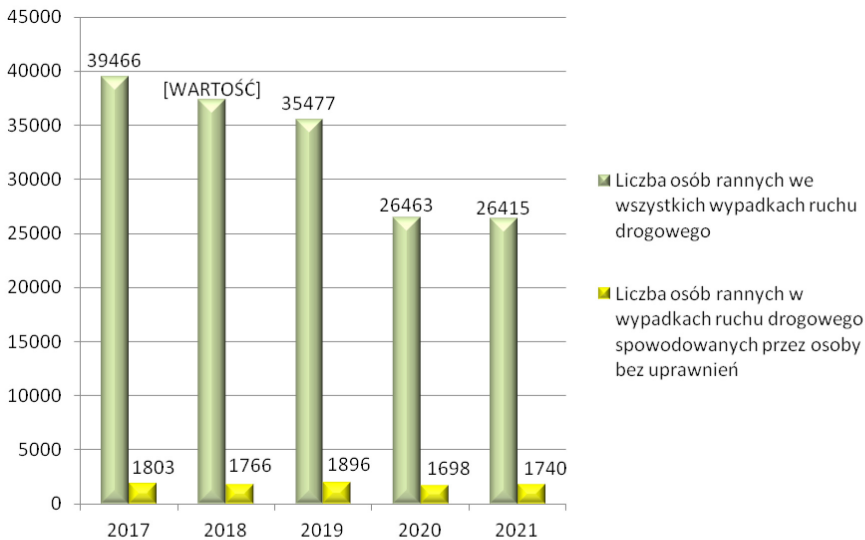

Rysunek 8. Porównanie liczby ofiar śmiertelnych we wszystkich wypadkach z wypadkami spowodowanymi przez osoby niemające odpowiednich uprawnień w latach 2017–2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Komendy Głównej Policji.

Różnice w liczbie zgonów w wyszczególnionych latach przedstawiają się następująco: 2017 rok – 2621, 2018 rok – 2624, 2019 rok – 2679, 2020 rok – 2219, 2021 rok – 1983. Właśnie tak przedstawiałby się liczba ofiar śmiertelnych, gdyby osoby, które nie miały uprawnień na poszczególne pojazdy nie kierowałyby nimi w tamtym okresie. W 2017 roku liczba zgonów na skutek spowodowanych wypadków przez osoby niemające uprawnień, stanowiła 7,42% wszystkich zgonów pochodzących z wypadków. W kolejnych latach liczba ta wynosiła kolejno: 2018 rok – 8,32%, 2019 rok – 7,91%, 2020 rok – 10,92%, 2021 rok – 11,63%. Reasumując, na podstawie powyższych danych można stwierdzić, że w latach 2017–2019 osoby, które nie miały odpowiednich uprawnień na dany pojazd, są winne średnio co 13. ofierze śmiertelnej w wypadkach drogowych, a w latach 2020–2021 – nawet co dziewiętej. Nie jest to pozytywna informacja i trzeba mieć nadzieję, że w przyszłych latach nastąpi spadek liczby tych osób, a liczba zgonów zmaleje.

Na rysunku 9 przedstawiono zestawienie liczby rannych w ogólnej liczbie wypadków w porównaniu do rannych, którzy odnieśli obrażenia na skutek działania sprawców wypadków niemających wymaganych uprawnień do prowadzenia pojazdu.

Rysunek 9. Porównanie liczby rannych we wszystkich wypadkach w latach 2017–2021 z liczbą wypadków spowodowanych przez osoby niemające odpowiednich uprawnień do prowadzenia pojazdu

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Komendy Głównej Policji.

Różnice w liczbie osób rannych w poszczególnych latach przedstawiają się następująco: 2017 rok – 37 663, 2018 rok – 35 593, 2019 rok – 33 581, 2020 rok – 24 765, 2021 rok – 24 675. Stan ten mógłby utrzymać się na takim poziomie, gdyby osoby, które

nie miały uprawnień na poszczególne pojazdy nie usiadły za kierownicę. W 2017 roku liczba rannych w wypadkach spowodowanych przez osoby niemające uprawnień stanowiła 4,57% liczby wszystkich osób rannych. W kolejnych latach wielkości te wynosiły kolejno: 2018 rok – 4,73%, 2019 rok – 5,34%, 2020 rok – 6,42%, 2021 rok – 6,59%. Analizując powyższe zestawienia, można stwierdzić, że w latach 2017–2019 średnio co 21. osoba, a w latach 2020–2021 nawet co 16. osoba ponosi rany w wypadku drogowym, spowodowanym przez kierowcę bez uprawnień do prowadzenia danego pojazdu. Można jednak zaobserwować tendencję malejącą w zakresie liczby osób rannych w wypadkach.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

1. Hołyst B., *Kryminologia*, Wydawnictwo Prawnicze Lexis Nexis, Warszawa 2007
2. Hyb L., *Zdarzenia drogowe w Polsce aspekty społeczno-ekonomiczne (przyczyny, skutki, prewencja)*, Wyższa Szkoła Handlowa w Kielcach, Kielce 2012
3. Komenda Główna Policji – Biuro Ruchu Drogowego, *Wypadki drogowe w Polsce w 2021 roku*, Warszawa 2022, <https://statystyka.policja.pl/st/ruch-drogowy/76562,Wypadki-drogowe-raporty-roczne.html> [dostęp: 3.03.2023].
4. Rajchel J., *Policja w systemie ochrony bezpieczeństwa w porządku w ruchu drogowym*, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce 2019.
5. Wicher J., *Bezpieczeństwo samochodów i ruchu drogowego*, Wydawnictwo Komunikacji i Łączności, Warszawa 2002.

Źródła prawa

1. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. - Kodeks karny, Dz.U. 1997 nr 88 poz. 553.

mgr inż. Iwona Nowosińska

Instytut Kolejnictwa w Warszawie

ORCID: 0000-0001-7377-1306

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 113–132

BEZPIECZEŃSTWO I DOSTĘP PASAŻERÓW DO INFRASTRUKTURY KOLEJOWEJ W ASPEKTCIE TECHNICZNYM OKREŚLONYM W TSI PRM

*SAFETY AND ACCESS OF PASSENGERS TO RAILWAY
INFRASTRUCTURE IN THE TECHNICAL ASPECT SPECIFIED
IN THE TSI PRM*

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest przedstawienie problemu, jakim jest zapewnienie dostępu pasażerom do infrastruktury kolejowej, w szczególności osobom niepełnosprawnym i o ograniczonej możliwości poruszania się. Problematykę przedstawiono pod kątem różnorodności w zakresie wymagań technicznych dostosowania infrastruktury kolejowej dla pasażerów. W artykule scharakteryzowano systemy i elementy infrastruktury szynowej w Polsce oraz przedstawiono akty formalno-prawne, których zapisy stanowią podstawę – w zakresie technicznym i funkcjonalnym – dla infrastruktury szynowej w Polsce i Unii Europejskiej. Mając na uwadze, że przedmiot badania wiąże się bezpośrednio z dostępem pasażera do infrastruktury kolejowej, jedną z wykorzystanych przez autorkę metod badawczych jest szczegółowa analiza powszechnie stosowanych systemów kolei z uwzględnieniem wymagań, które muszą być spełnione, zawartych w obowiązujących aktach technicznych i prawnych. Wykazano, że optymalny poziom harmonizacji technicznej z zapewnieniem wymaganego bezpieczeństwa na kolei, wraz z poprawą i rozwojem usług w zakresie międzynarodowego transportu kolejowego w obrębie Unii, możliwy jest tylko przy zastosowaniu wymagań gwarantujących interoperacyjność systemów kolei. W artykule omówiono także kwestię uwzględnienia wymagań zasadniczych w zakresie bezpieczeństwa i dostępności określonych w rozporządzeniu Unii Europejskiej – TSI PRM – dotyczącym technicznych specyfikacji interoperacyjności od-

noszących się do dostępności systemu kolei Unii dla osób niepełnosprawnych i o ograniczonej możliwości poruszania się. Przedstawione zostały charakterystyki podlegające ocenie w zakresie podsystemu: infrastruktura oraz wskazano wymagania konieczne do ich spełnienia w fazie projektowania i budowy, a także przykłady spełnienia tychże wymagań.

SŁOWA KLUCZOWE: interoperacyjność, bezpieczeństwo, dostępność, infrastruktura szynowa, stacja.

ABSTRACT

The purpose of the article is to present the problem of ensuring passenger access to railroad infrastructure, in particular for people with disabilities and reduced mobility. The problem of diversity in the technical requirements for adapting railroad infrastructure for passengers is presented. The article characterizes systems and elements of rail infrastructure in Poland and presents formal and legal acts, the requirements of which are the basis in the technical and functional basis for rail infrastructure in Poland and the EU. Available on the platform that the subject of the study is directly related to passengers to the railway infrastructure, one of them is available as part of a detailed analysis of driving systems with specific requirements for restrictions and requirements set out in bindings that are technical and legal. It has been shown that the level of harmonization includes ensuring the required safety on the railway with the correct and part of the services in the field of international transport within the Union, it is possible only with the application of specific principles of interoperability of railway systems. The issues of taking into account the essential requirements for safety and accessibility specified in the Regulation UE on the technical specifications for interoperability relating to accessibility of the Union's rail system for persons with disabilities and persons with reduced mobility reduced mobility, i.e. PRM TSI. Presented are: "Characteristics to be assessed" in terms of the Infrastructure subsystem, and the requirements to be met, in the design and construction phases, are indicated, as well as examples of demonstrating compliance with these requirements.

KEY WORDS: interoperability, safety, accessibility, rail infrastructure, railway infrastructure, station.

WSTĘP

Kolej to z całą pewnością najbardziej ekologiczny, wydajny, a przede wszystkim bezpieczny środek transportu¹. W zakresie transportu lądowego to właśnie kolej jest coraz częściej wybierana przez pasażerów jako główny środek transportu. Dlatego obecnie jedną z najbardziej dynamicznie rozwijających się gałęzi gospodarki w Polsce jest kolejowy transport zbiorowy. Przez spółkę Centralny Port Komunikacyjny

1 Urząd Transportu Kolejowego, *Sprawozdanie ze stanu bezpieczeństwa ruchu kolejowego 2021*, <https://utk.gov.pl/download/1/75074/Sprawozdaniezestanubezpieczenstwaruchukolejowego2021.pdf> [dostęp: 8.09.2023].

(CPK) realizowane są także nowe inwestycje kolejowe, tj. ok. 2 tys. km nowych linii kolejowych, w tym kolei dużych prędkości, wraz z budową nowej infrastruktury kolejowej umożliwiającej obsługę prognozowanego dwukrotnego wzrostu liczby pasażerów w pociągach dalekobieżnych².

Zwiększanie atrakcyjności oferty kolejowej w ruchu dalekobieżnym (pociągi międzyaglomeracyjne i międzywojewódzkie) oraz w ruchu regionalnym (pociągi aglomeracyjne i wojewódzkie) wpływa na wzrost liczby pasażerów, a tym samym powoduje konieczność dostosowania infrastruktury kolejowej i usługowej do potrzeb pasażerów z zachowaniem coraz większych wymagań dotyczących bezpieczeństwa publicznego. Bezpieczeństwo w tym zakresie dotyczy zarówno bezpieczeństwa w pojazdach (tabor kolejowy), jak i na terenie obiektów infrastruktury kolejowej przeznaczonej do obsługi pasażerów, tj. dojazd i budynków dworców, stacji, przystanków kolejowych, peronów, przejść podziemnych prowadzących na perony. W dalszej części artykułu zostaną przedstawione dokumenty formalno-prawne, których zapisy są podstawą wykorzystania w zakresie technicznym i funkcjonalnym infrastruktury szynowej w Polsce i Unii Europejskiej (UE). Na podstawie analizy systemów kolejowych i odpowiadających im wymagań określonych w aktach prawnych oraz dokumentacjach technicznych zostanie przedstawiona metoda uwzględnienia aspektów technicznych, unijnych (UE) wymagań projektowych, dzięki którym możliwy do osiągnięcia będzie cel, czyli w pełni interoperacyjny system kolei. W szczególności przedstawione zostaną kwestie dotyczące zasad bezpieczeństwa, które są określone w rozporządzeniu UE dotyczącym technicznych specyfikacji interoperacyjności (ang. *technical specifications for interoperability*, TSI) odnoszących się do dostępności systemu kolei Unii dla osób niepełnosprawnych i o ograniczonej możliwości poruszania się (ang. *persons with reduced mobility*, PRM)³. Są to aspekty techniczne, do uwzględnienia na etapie projektowym, mające bezpośredni wpływ na obsługę podróżnego od momentu wejścia na dworzec, przez możliwość zakupu biletu i oczekiwanie na pociąg, po dojeżdżenie na peron.

1. WYMAGANIA PRAWNE W ZAKRESIE INFRASTRUKTURY SZYNOWEJ W POLSCE

W Polsce rozróżniamy następujące systemy⁴ i elementy infrastruktury szynowej wykorzystywane w przewozie osób:

- 2 Centralny Port Komunikacyjny, *Program Kolejowy*, <https://cpk.pl/pl/inwestycja/kolej> [dostęp: 8.09.2023].
- 3 Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1300/2014 z dnia 18 listopada 2014 r. w sprawie technicznych specyfikacji interoperacyjności odnoszących się do dostępności systemu kolei Unii dla osób niepełnosprawnych i o ograniczonej możliwości poruszania się, Dz.U. L 356/110 z 12.12.2014.
- 4 K. Towpik, *Transport szynowy w miastach. Kierunki rozwoju*, „Zeszyty Naukowo-Techniczne” Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji Rzeczypospolitej Polskiej Oddział w Krakowie, nr 2(113), Stowarzyszenie Inżynierów i Techników Komunikacji Rzeczypospolitej Polskiej Oddział w Krakowie, Kraków 2017, s. 163–64.

a) infrastruktura tramwajowa:

- torowiska;
- przystanki;
- zasilanie trakcyjne;
- sygnalizacja świetlna;

b) infrastruktura metra:

- obiekty (tunele), nawierzchnia bezpodsyfkowa;
- przystanki podziemne;
- zasilanie z trzeciej szyny;
- system sterowania ruchem i łączności;

c) infrastruktura kolejowa:

- tory kolejowe, podtorze, obiekty (mosty, wiadukty, tunele, przejścia itp.);
- dworce, stacje i przystanki osobowe, perony;
- sieć trakcyjna, system zasilania;
- sterowanie ruchem kolejowym, bezpieczna kontrola jazdy;
- łączność między posterunkami, radiołączność i telematyka.

Każdy z powyżej wskazanych systemów infrastruktury szynowej musi spełniać wymagania określone w następujących dokumentach formalno-prawnych:

a) infrastruktura szynowa tramwajowa:

- ustawa Prawo budowlane⁵;
- rozporządzenie dot. dróg publicznych⁶;
- ustawa o wyrobach budowlanych⁷;
- dokumenty normatywne przedsiębiorstw, np. Tramwaje Warszawskie Sp. z o.o.

b) infrastruktura szynowa metra:

- ustawa Prawo budowlane;
- rozporządzenie dot. obiektów budowlanych metra i ich usytuowania⁸;
- ustawa o wyrobach budowlanych;
- ustawa o transporcie kolejowym⁹;
- rozporządzenie dotyczące świadectw typu¹⁰;
- dokumenty normatywne przedsiębiorstw, np. Metro Warszawskie Sp. z o.o.

5 Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 czerwca 2018 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy – Prawo budowlane, Dz.U. 2018 poz. 1202.

6 Rozporządzeniu Ministra Infrastruktury z dnia 24 czerwca 2022 r. w sprawie przepisów techniczno-budowlanych dotyczących dróg publicznych, Dz.U. poz. 1518.

7 Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o wyrobach budowlanych, Dz.U. 2004 nr 92 poz. 881.

8 Rozporządzeniu Ministra Infrastruktury z dnia 17 czerwca 2011 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać obiekty budowlane metra i ich usytuowanie, Dz.U. 2011 nr 144 poz. 859.

9 Ustawa z dnia 28 marca 2003 r. o transporcie kolejowym, Dz.U. 2003 nr 86 poz. 789.

10 Rozporządzenie... do uzupełnienia

c) infrastruktura szynowa kolejowa:

- ustawa Prawo budowlane;
- rozporządzenie dotyczące budowli kolejowych i ich usytuowania¹¹;
- rozporządzenie dotyczące budynków i ich usytuowania¹²;
- ustawa o wyrobach budowlanych;
- ustawa o transporcie kolejowym;
- rozporządzenie dotyczące świadectw typu;
- rozporządzenie dotyczące interoperacyjności¹³;
- dyrektywa UE w sprawie interoperacyjności kolei¹⁴;
- dyrektywa UE w sprawie bezpieczeństwa kolei¹⁵;
- TSI INF: rozporządzenie UE dotyczące wymagań dla infrastruktury kolejowej¹⁶;
- TSI PRM: rozporządzenie UE dotyczące wymagań dla dostępności kolei¹⁷;
- TSI SRT: rozporządzenie UE dotyczące bezpieczeństwa w tunelach¹⁸;
- TSI ENE: rozporządzenie UE dotyczące wymagań dla zasilania trakcyjnego¹⁹;
- TSI CCS: rozporządzenie UE dotyczące wymagań dla sterowania i kontroli jazdy²⁰;

-
- 11 Rozporządzenie Ministra Transportu i Gospodarki Morskiej z dnia 10 września 1998 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budowle kolejowe i ich usytuowanie, Dz.U. 1998 nr 151 poz. 987.
 - 12 Rozporządzenie Ministra Rozwoju z dnia 16 września 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie, Dz.U. 2020 poz. 1608.
 - 13 Rozporządzenie Ministra Infrastruktury i Budownictwa z dnia 21 kwietnia 2017 r. w sprawie interoperacyjności systemu kolei, Dz.U. 2017 poz. 934.
 - 14 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/797 z dnia 11 maja 2016 r. w sprawie interoperacyjności systemu kolei w Unii Europejskiej, Dz.U. L 138/44 z 26.5.2016, s. 44–101.
 - 15 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/798 z dnia 11 maja 2016 r. w sprawie bezpieczeństwa kolei, Dz.U. L 138 z 26.5.2016, s. 102–49.
 - 16 Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1299/2014 z dnia 18 listopada 2014 r. dotyczące technicznych specyfikacji interoperacyjności podsystemu „Infrastruktura” systemu kolei w Unii Europejskiej, Dz.U. L 356/1 z 12.12.2014.
 - 17 Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1300/2014 z dnia 18 listopada 2014 r. w sprawie technicznych specyfikacji interoperacyjności odnoszących się do dostępności systemu kolei Unii dla osób niepełnosprawnych i o ograniczonej możliwości poruszania się, Dz.U. L 356/110 z 12.12.2014.
 - 18 Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1303/2014 z dnia 18 listopada 2014 r. w sprawie technicznej specyfikacji interoperacyjności w zakresie aspektu „Bezpieczeństwo w tunelach kolejowych” systemu kolei w Unii Europejskiej, Dz.U. L 356/394 z 12.12.2014.
 - 19 Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1301/2014 z dnia 18 listopada 2014 r. w sprawie technicznych specyfikacji interoperacyjności podsystemu „Energia” systemu kolei w Unii, Dz.U. L 356/179 z 12.12.2014.
 - 20 Rozporządzenie wykonawcze Komisji (UE) 2023/1695 z dnia 10 sierpnia 2023 r. w sprawie technicznej specyfikacji interoperacyjności w zakresie podsystemów „Sterowanie” systemu kolei w Unii Europejskiej i uchylające rozporządzenie (UE) 2016/919, Dz.U. L 222/380 z 8.9.2023.

- dokumenty normatywne przedsiębiorstw, np. PKP Polskie Linie Kolejowe S.A.²¹, PKP S.A.

W państwach członkowskich Unii Europejskiej systemy takie jak metro, tramwaje i inne systemy kolei lekkiej, podlegają lokalnym tzw. krajowym wymogom technicznym. Te lokalne systemy transportu publicznego zwykle nie są objęte wymaganiami dotyczącymi udzielania zezwoleń w obrębie Unii. W przypadku Polski jako kraju członkowskiego ze względu na dzieloną infrastrukturę tramwaje podlegają przepisom ruchu drogowego, a metro – z uwagi na oddzielną infrastrukturę – podlega wymaganiom dotyczącym obiektów budowlanych metra i ich usytuowania. Z tych powodów systemy te nie muszą być interoperacyjne i dlatego nie podlegają obligatoryjnemu stosowaniu dyrektywy dotyczącej interoperacyjności, jednak nie stanowi to dla państw członkowskich przeszkody w możliwości dobrowolnego stosowania przepisów, jeżeli uznają to za stosowne.

Opracowanie technicznych specyfikacji interoperacyjności (TSI) umożliwiło obywatelom Unii Europejskiej, podmiotom gospodarczym oraz właściwym organom pełne uczestnictwo w korzyściach wynikających z utworzenia jednolitego europejskiego obszaru kolejowego, w szczególności do zapewnienia interoperacyjności krajowych sieci kolejowych oraz dostępu do nich. Interoperacyjność odzwierciedla się w tym przypadku w zapewnianiu optymalnego poziomu harmonizacji technicznej i umożliwieniu usprawnienia, poprawy i rozwoju usług w międzynarodowym transporcie kolejowym na terenie Unii, a także poprawy bezpieczeństwa kolei. TSI jest zbiorem wytycznych i przepisów określających zasadnicze wymagania w zakresie poszczególnych podsystemów. Określa specyfikacje funkcjonalne i techniczne, wskazuje także zastosowanie szczegółowych rozwiązań wskazanych w normach europejskich (ang. *European norms*, EN).

W zakresie wymagań w TSI, określonych przez Komisję Europejską, które obowiązują na obszarze Unii, linię kolejową współtworzą trzy podsystemy:

I. Infrastruktura:

- TSI INF w zakresie infrastruktury kolejowej;
- TSI PRM w zakresie osób o ograniczonej możliwości poruszania się;
- TSI SRT dotyczące bezpieczeństwa w tunelach;

II. Energia TSI ENE – system elektryfikacji, w tym linie napowietrzne.

III. Sterowanie ruchem kolejowym TSI CCT.

Aspekty dotyczące bezpośrednio dostępu pasażera do kolejowej infrastruktury ujęte zostały w podsystemie infrastruktura – TSI INF oraz TSI PRM – i odnoszą się do

21 PKP Polskie Linie Kolejowe S.A., *Wytyczne architektoniczne dla infrastruktury pasażerskiej lpi – 1*, https://www.plk-sa.pl/files/public/user_upload/pdf/Akty_prawne_i_przepisy/Instrukcje/Wydruk/lpi/lpi-1.pdf [dostęp: 8.09.2023].

zapewnienia osobistego bezpieczeństwa podróznego poprzez spełnienie wymagań techniczno-konstrukcyjnych oraz funkcjonalnych określonych dla linii kolejowych i obiektów obsługi pasażerskiej.

2. PODSYSTEM INFRASTRUKTURA W TECHNICZNEJ SPECYFIKACJI INTEROPERACYJNOŚCI – TSI PRM

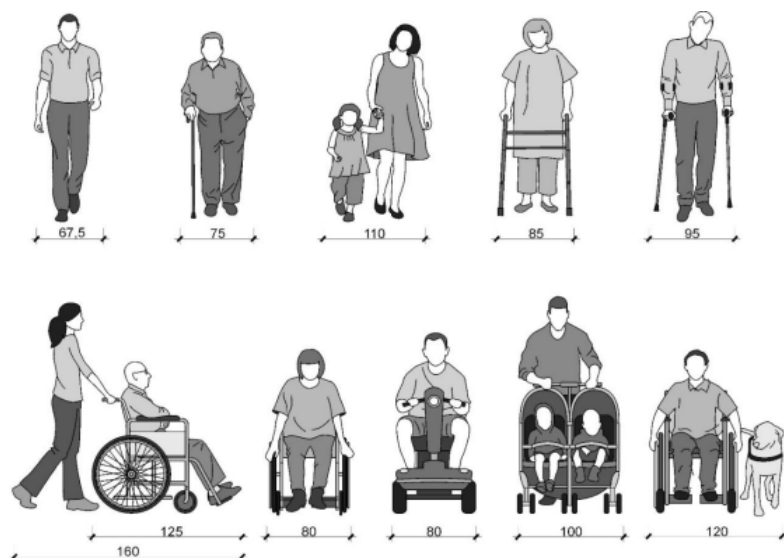
Podsystem infrastruktura obejmuje: tory, rozjazdy, przejazdy, obiekty inżynieryjne (mosty, tunele itd.), elementy stacji związane z koleją (w tym drzwi wejściowe, perony, strefy dostępu, punkty usługowe, toalety i systemy informacyjne, a także ich funkcje ułatwiające dostęp osobom niepełnosprawnym i osobom o ograniczonej sprawności ruchowej), urządzenia bezpieczeństwa i urządzenia ochronne. Techniczna specyfikacja interoperacyjności TSI PRM jest dedykowana osobom o ograniczonej możliwości poruszania się i niepełnosprawnym, ma zastosowanie do wszystkich stref publicznych stacji przeznaczonych do transportu pasażerów, które są kontrolowane przez przedsiębiorstwo kolejowe, zarządcę infrastruktury lub zarządcę stacji. Obejmuje dostarczanie informacji, zakup biletu, jego kasowanie, możliwość czekania na pociąg oraz dojście na peron.

W technicznej specyfikacji interoperacyjności TSI PRM zdefiniowano pojęcie „osoby niepełnosprawnej i osoby o ograniczonej możliwości poruszania się” jako każdą osobę dotkniętą trwałym lub czasowym upośledzeniem fizycznym, umysłowym, intelektualnym lub sensorycznym, które to upośledzenie może utrudnić takiej osobie – w konfrontacji z innymi barierami – pełne i skuteczne korzystanie ze środków transportu na równi z innymi pasażerami, lub której możliwość poruszania się przy korzystaniu z transportu jest ograniczona z powodu wieku. W praktyce termin ten obejmuje:

- osoby na wózkach inwalidzkich,
- osoby cierpiące na upośledzenie kończyn i mające trudności z chodzeniem
- osoby niskiego wzrostu,
- osoby z dziećmi, dzieci,
- kobiety w ciąży,
- osoby niedowidzące i niewidome,
- osoby niedosłyszące i głuche,
- osoby z upośledzeniem w zakresie komunikacji.

Osoby z ograniczeniami mobilności i wymiary skrajni²² potrzebnej do poruszania się zobrazowano na rysunku nr 1.

22 J. Poliński, *Rola peronów w dostępności transportu szynowego*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2019, s. 9.

Rysunek 1. Osoby z ograniczeniami mobilności i wymiary skrajni potrzebnej do poruszania się

Źródło: J. Poliński, *Rola peronów w dostępności transportu szynowego*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2019, s. 9.

3. ZASADNICZE WYMAGANIA DLA PODSYSTEMU INFRASTRUKTURA OKREŚLONE W TSI PRM

Zasadnicze wymagania w zakresie podsystemu infrastruktura wskazano w TSI PRM w rozdziale 3, w tabeli 1. Wymagania zasadnicze w zakresie podsystemu infrastruktura odnoszą się do:

- bezpieczeństwa;
- dostępności;
- niezawodności;
- zgodności technicznej.

W dokumencie tym określono wymagania dla 15 elementów TSI, tzw. dziedzin, w zakresie dostępności, i dla 13 dziedzin w zakresie bezpieczeństwa. Wszystkie te dziedziny przedstawiono w tabeli 1.

W dodatku E rozporządzenia TSI PRM dziedziny te zostały określone jako „charakterystyki podlegające ocenie” podsystemu infrastruktura, w fazie (etapie) projektowania i budowy. Dla każdej z charakterystyk w punkcie czwartym rozporządzenia zostały określone szczegółowe wymagania i parametry, jakie muszą być spełnione w celu spełnienia wymogu. W dalszej części artykułu zostaną też przedstawione wybrane parametry podlegające weryfikacji i opisane możliwości wykazania spełnienia tychże wymagań.

Tabela 1. Zasadnicze wymagania dotyczące podsystemu infrastruktura

Infrastruktura		Odniesienia do zasadniczych wymagań w załączniku III do dyrektywy 2008/57/WE					
Element TSI Dziedzina	Odpowiedni punkt w niniejszym załączniku	Bezpieczeństwo	Niezawodność i dostępność	Zdrowie	Ochrona środowiska naturalnego	Zgodność techniczna	Dostępność(*)
Parkingi dla osób niepełnosprawnych i osób o ograniczonej możliwości poruszania się	4.2.1.1						2.1.2
Trasa pozbawiona przeszkód	4.2.1.2	2.1.1					2.1.2
Drzwi i wejścia	4.2.1.3	1.1.1 2.1.1					2.1.2
Posadzki	4.2.1.4	2.1.1					2.1.2
Sygnalizacja przeszkód przezroczystych	4.2.1.5	2.1.1					2.1.2
Toalety i stanowiska przewijania dzieci	4.2.1.6	1.1.5 2.1.1					2.1.2
Mebłe i urządzenia wolno stojące	4.2.1.7	2.1.1					2.1.2
Kasy i automaty biletowe, punkty informacyjne i punkty obsługi klienta	4.2.1.8	2.1.1	2.7.3			2.7.1	2.1.2 2.7.5
Oświetlenie	4.2.1.9	2.1.1					2.1.2
Informacje wizualne: drogowskazy, piktogramy, informacja drukowana lub dynamiczna	4.2.1.10					2.7.1	2.1.2 2.7.5
Informacje mówione	4.2.1.11	2.1.1	2.7.3			2.7.1	2.1.2 2.7.5
Szerokość peronu i krawędź peronu	4.2.1.12	2.1.1					2.1.2
Koniec peronu	4.2.1.13	2.1.1					2.1.2
Urządzenia wspomagające wsiadanie na peronach	4.2.1.14	1.1.1					2.1.2
Jednopoziomowe przejścia przez tory na stacjach	4.2.1.15	2.1.1					2.1.2

Źródło: Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1300/2014 z dnia 18 listopada 2014 roku²³, s. 164.

Wymagania ogólne dla bezpieczeństwa dotyczą projektowania, budowy (montażu), utrzymania i monitorowania składników kluczowych dla zachowania bezpieczeństwa w obiekcie, a zwłaszcza składników odnoszących się do ruchu pociągów. Muszą one gwarantować bezpieczeństwo na poziomie odpowiadającym celom określonym dla sieci, z uwzględnieniem szczególnie trudnych warunków. Urządzenia przeznaczone do obsługi przez użytkowników muszą być tak zaprojektowane, aby nie szko-

23 Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1300/2014 z dnia 18 listopada 2014 r. w sprawie technicznych specyfikacji interoperacyjności odnoszących się do dostępności systemu kolei Unii dla osób niepełnosprawnych i osób o ograniczonej możliwości poruszania się, Dz.U. L 356 z 12.12.2014.

dziły bezpiecznemu funkcjonowaniu urządzeń lub zdrowiu bądź bezpieczeństwu użytkowników przy ich przewidywanym użyciu, zgodnie z zamieszczonymi na nich instrukcjami.

Wymagania szczegółowe dla bezpieczeństwa obejmują wytyczne w celu:

- zapobieżenia dostępowi lub niepożądanym włamaniom do obiektu (systemu);
- ograniczenia zagrożeń dla osób narażonych, szczególnie w chwili przejazdu pociągu przez stację;
- zaprojektowania i budowy infrastruktury kolejowej w taki sposób, aby ograniczyć wszelkie ryzyko zagrażające bezpieczeństwu ludzi (pożar, dostęp, ewakuacja, perony itp.);
- ustanowienia właściwych przepisów uwzględniających szczególne warunki bezpieczeństwa w obiektach kolejowych (bardzo długich tunelach, wiaduktach itp.).

Wymagania szczegółowe w zakresie dostępności podsystemów infrastruktury, do których ma dostęp ogół społeczeństwa, określają, że owe podsystemy muszą być dostępne dla osób o ograniczonej możliwości poruszania się i dla osób niepełnosprawnych. Aby zapewnić dostęp na równych warunkach z innymi należy wyeliminować lub usunąć bariery lub zastosować inne niezbędne środki do osiągnięcia tego celu. Obejmuje to projektowanie, budowę, odnowienie, modernizację i eksploatację odpowiednich części podsystemu, tj. stref publicznych stacji przeznaczonych do transportu i obsługi pasażerów.

4. FUNKcjONALNE I TECHNICZNE SPECYFIKACJE POAMETRÓW PODSTAWOWYCH WEDŁUG TSI PRM

Przedstawione w tabeli 1 elementy TSI, są zapisane w punkcie czwartym TSI PRM i stanowią wykaz podstawowych parametrów, dla których w rozporządzeniu sprecyzowano konkretne informacje techniczne konieczne do zastosowania na etapie projektu i budowy obiektów infrastruktury kolejowej (np. parametry wymagane odnośnie peronów i sposobu dostępu). W świetle wymagań zasadniczych funkcjonalne i techniczne specyfikacje podsystemu infrastruktura TSI PRM, związane z dostępnością i bezpieczeństwem osób o ograniczonych możliwości poruszania się, dotyczą:

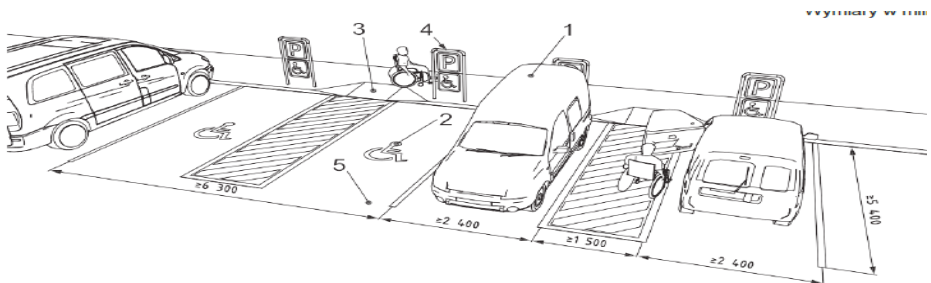
- parkingów dla osób w ograniczonej możliwości poruszania się (lokalizacja, wymiary i ilość stanowisk);
- tras pozbawionych przeszkód, w tym ruch w płaszczyźnie poziomej i pionowej oraz oznaczenie trasy;
- drzwi i wejścia;
- posadzki;
- sygnalizacja przeszkód przezroczystych;
- toalety i stanowiska przewijania dzieci;
- meble i urządzenia wolnostojące;

- kasy i automaty biletowe, punkty informacyjne i punkty obsługi klienta;
- oświetlenie;
- informacje wizualne: drogowskazy, piktogramy, informacja dynamiczna;
- informacje mówione;
- szerokość i krawędź peronu;
- koniec peronu;
- urządzenia wspomagające wysiadanie na peronach;
- jednopoziomowe przejścia przez tory na stacjach.

Dla najistotniejszych z powyżej wskazanych parametrów zostaną przedstawione wymagania techniczne i przykładowe rozwiązania stosowane w Polsce.

PARKINGI DLA OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH I O OGRANICZONYCH MOŻLIWOŚCIACH PORUSZANIA SIĘ

Należy zapewnić miejsca postojowe dla osób niepełnosprawnych w miejscu położonym w miarę możliwości jak najbliżej wejścia głównego, dostępnego dla osób o ograniczonej możliwości poruszania się. W zależności od wielkości parkingu należy zapewnić niezbędną liczbę miejsc postojowych dostosowanych dla osób niepełnosprawnych. Zaleca się, aby na każde 10 miejsc postojowych zapewnić co najmniej jedno miejsce postojowe dla osoby niepełnosprawnej, a na każde 50 miejsc postojowych – zapewnić cztery i więcej. Możliwość spełnienia tego wymagania przedstawiono w normie ISO 21542:2021²⁴, pkt 6.2. Należy także zapewnić trasę pozbawioną przeszkód prowadzącą na parking.

Kluczowy

- 1 minimalna wysokość bez przeszkód dla furgonetek 2 600 mm
- 2 symbol dostępu
- 3 rampa krawężnikowa
- 4 oznakowanie, w tym symbol dostępu

Rysunek 2. Przykład oznakowania, wymiarowania i uwzględnienia wspólnej przestrzeni manewrowania dla miejsc parkingowych przeznaczonych dla osób niepełnosprawnych

Źródło: Norma ISO 21542:2021, op. cit., s. 36.

24 Norma EN ISO 21542:2021: Building construction. Accessibility and usability of the built environment, <https://www.iso.org/standard/71860.html> [dostęp: 15.02.2023].

TRASA POZBAWIONA PRZESZKÓD

Na obszarze stacji lub dworca kolejowego należy zapewnić co najmniej jedną trasę pozbawioną przeszkód, która będzie łączyła z peronami wejścia i wyjścia na głównych ciągach komunikacyjnych dostępne dla osób o ograniczonej możliwości poruszania się. Podstawowe elementy/ strefy publiczne, które powinna łączyć trasa pozbawiona przeszkód, o ile występują, to:

- punkty zatrzymania innych środków transportu na terenie dworca lub stacji kolejowej (np. przystanki autobusowe, tramwajowe, postoje taxi, stacje metra np.);
- parkingi z wyznaczonymi miejscami przeznaczone dla osób niepełnosprawnych;
- wejścia i wyjścia dostępne dla osób niepełnosprawnych;
- punkty informacyjne i punkty obsługi klienta;
- systemy informacji wizualnej, dotykowej i dźwiękowej;
- kasy i automaty biletowe (z uwzględnieniem w pobliskiej lokalizacji elementów dedykowanych dla osób niepełnosprawnych, takich jak: mapa dotykowa, słupki SOS);
- poczekalnie i przechowalnie bagażu;
- toalety ogólnodostępne;
- perony.

Przebieg tras pozbawionych przeszkód powinien być możliwie najkrótszy i intuicyjny dla użytkownika. Przy projektowaniu infrastruktury kolejowej należy rozróżnić dwa rodzaje tras pozbawionych przeszkód:

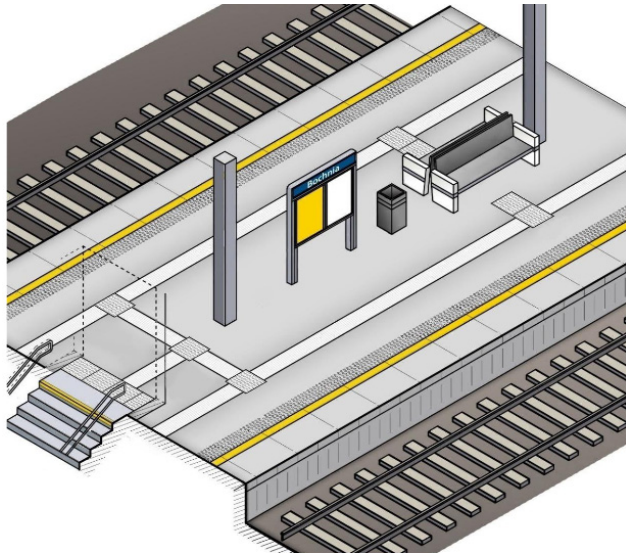
- dostosowanych dla osób niewidomych i niedowidzących, które należy wyposażyć w odpowiednie elementy naprowadzające i oznaczenia fakturowe/ dotykowe i które powinny być wyznaczone w sposób jak najkrótszy i bezpieczny;
- dostosowanych dla osób o ograniczonych możliwościach poruszania się, które powinny być trasami bez barier architektonicznych, z pochylniami zamiast schodów.

Rysunek 3. Przykład oznaczenia trasy pozbawionej przeszkód na dworcu w holu wejściowym

Źródło: opracowanie własne.

Informacje o trasie pozbawionej przeszkód powinny być przekazywane co najmniej poprzez znaki rozpoznawalne dotykiem (ścieżka dotykowa) i identyfikację wizualną (kontrastująca powierzchnia).

Rysunek 4. Przykład oznakowania dotykowego na wejściu na peron

Źródło: PKP Polskie Linie Kolejowe S.A., *Wytyczne architektoniczne dla infrastruktury pasażerskiej lpi – 1*, https://www.plk-sa.pl/files/public/user_upload/pdf/Akty_prawne_i_przepisy/Instrukcje/Wydruk/lpi/lpi-1.pdf [dostęp: 8.09.2023].

Jako uzupełniający sposób przekazywania informacji można wykorzystać informacje dźwiękowe, mówiące znaki lub mapy z wykorzystaniem alfabetu Braille'a. Jeżeli w przebiegu trasy pozbawionej przeszkód prowadzącej na peron znajdują się w zasięgu ręki poręcze lub ściany, to na poręczy lub na ścianie na wysokości od 145 cm do 165 cm muszą być umieszczone krótkie informacje (na przykład numer peronu lub oznaczenie kierunku) w alfabetcie Braille'a lub pismem wypukłym. Przykład oznaczeń w języku Braille'a, umieszczonych na poręczy przedstawiono na rysunku 5.

Wszystkie trasy pozbawione przeszkód, kładki dla pieszych i przejścia podziemne muszą mieć minimalną wolną od przeszkód szerokość 160 cm. W przypadku tras pozbawionych przeszkód obejmujących zmianę poziomu musi zostać udostępniona trasa pozbawiona schodów stanowiąca alternatywę dla osób o ograniczonej możliwości poruszania się. Schody i pochylnie należy wyposażyć poręcze po obu stronach na dwóch poziomach. Co najmniej pierwszy i ostatni stopień muszą być odznaczone kontrastującą taśmą, a dotykowe oznaczenia muszą być umieszczone przynajmniej przed pierwszym stopniem w dół.

Rysunek 5. Przykład oznaczeń w języku Braille'a umieszczanych na poręczy

Źródło: opracowanie własne.

POSADZKI

Wszystkie pokrycia podłogowe, powierzchnie podłoża, posadzki, stopnie schodów i posadzki tras pozbawionych przeszkód muszą mieć właściwości przeciwpoślizgowe i przeciwodblaskowe. Na terenie stacji na powierzchniach, po których przemieszczają się osoby, nie może być nierówności większych niż 0,5 cm.

DRZWI

Drzwi znajdujące w przebiegu tras pozbawionych przeszkód muszą posiadać prześwit minimum 90 cm i musi istnieć możliwość ich obsługi przez osoby niepełnosprawne i o ograniczonej możliwości poruszania się. Elementy sterujące drzwiami muszą znajdować się na wysokości 80–110 cm.

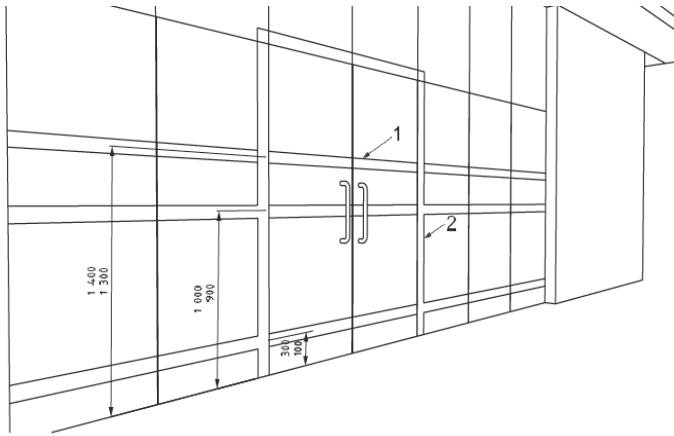
TOALETY

Jeżeli na stacji znajdują się toalety, to przynajmniej jedna kabina dostępna dla obu płci musi być przystosowana do wózka inwalidzkiego. Należy także zapewnić stanowisko do przewijania dzieci, dostępne zarówno dla mężczyzn, jak i kobiet.

SYGNALIZACJA PRZESZKÓD PRZEźROCYSTYCH

Przeszkody przezroczyste wzdłuż tras używanych przez podróżnych, np. szklane drzwi lub przezroczyste ściany, muszą być oznakowane. Możliwość spełniania tego

wymagania przedstawiono w normie ISO 21542:2021, pkt. 9.1. Wymagania te dotyczą zarówno oznaczeń na dworcu lub stacji, jak i wiat znajdujących się na peronach.

- 1 oznakowanie wizualne, minimalna szerokość 75 mm, zalecane są dwa oddzielne kolory o minimalnej różnicy w LRV wynoszącej 30 punktów
- 2 oznaczenie wizualne na ramie drzwi, minimalna szerokość 50 mm

Rysunek 27 - Oznaczenia na przeszklonych drzwiach

Rysunek 6. Przykład oznaczenia przeszkody przezroczystej

Źródło: Norma ISO 21542:2021, op. cit., s.74; fot. autora.

MEBLE I URZĄDZENIA WOLNOSTOJĄCE

Wszystkie meble oraz urządzenia wolnostojące znajdujące się na dworcu lub stacji muszą kontrastować z tłem, tzn. muszą być widoczne na danym tle oraz muszą mieć zaokrąglone brzegi. Na każdym peronie, na którym pasażerowie czekają na pociąg, oraz w każdej poczekalni musi się znajdować co najmniej jedna strefa wyposażona w siedzenia i miejsce na wózek inwalidzki.

KASY BILETOWE, PUNKTY INFORMACYJNE I OBSŁUGI PASAŻERA

Jeżeli na dworcu lub stacji znajduje się okienko kasy biletowej, punkt informacyjny/ obsługi pasażera, to co najmniej jedno z okienek musi być dostępne dla użytkownika wózka inwalidzkiego oraz dla osób o niskim wzroście. Dodatkowo okienko takie musi być wyposażone w system głośnomówiący (lub demontowaną szybę) i system pętli indukcyjnej (wraz z wymaganym oznaczeniem znakiem pętli indukcyjnej według *Dodatku N*) na potrzeby aparatu słuchowego. W przypadku automatów biletowych co najmniej jeden musi być dostosowany i wyposażony w interfejs, do którego może dosięgnąć użytkownik wózka inwalidzkiego lub osoba niskiego wzrostu.

INSTALACJA OŚWIETLENIOWA

Instalacja oświetleniowa stacji pasażerskich, w tym budynków dworcowych i wszystkich obiektów obsługi podróżnych, musi być zgodna z polskimi i europejskimi normami i przepisami. Obszar zewnętrzny stacji musi być oświetlony w sposób wystarczający do znalezienia drogi, sygnalizacji zmiany poziomu, drzwi i wejść. Oświetlenie dojeżdżających i dojeżdżających musi zapewniać bezpieczne ich użytkowanie po zapadnięciu zmroku. W pomieszczeniach dworca przeznaczonych na pobyt ludzi należy zapewnić oświetlenie podstawowe i awaryjne. Wymagane minimalne natężenie oświetlenia wzdłuż trasy wolnej od przeszkód, w miejscach zmiany poziomów, przy kasach biletowych i automatach sprzedaży biletów, w punktach informacyjnych i na peronach muszą być zgodne ze specyfikacją w dodatku A, indeks 3 i 4, tj. z normami: EN 12464-1:2011²⁵ i EN 12464-2:2014²⁶. Należy zapewnić minimalne natężenie oświetlenia w obszarze: hali biletowej, dworcowej i poczekalni (200 lx), kasie biletowej (300 lx), a na peronach otwartych w zależności od liczby pasażerów (5–20 lx).

INFORMACJE MÓWIONE

W TSI PRM określono także minimalną wartość wskaźnika transmisji mowy dla systemów nagłośnieniowych (tj. zrozumiałości mowy) STI-PA na poziomie przynajmniej 0,45²⁷.

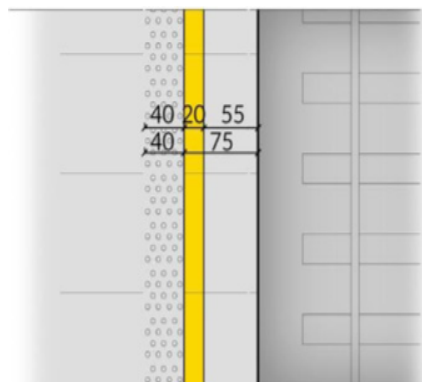
SZEROKOŚĆ I KRAWĘDŹ PERONU

Parametr szerokość i krawędź peronu określa strefę zagrożenia wyznaczoną na peronie, która rozciąga się od krawędzi peronu po stronie toru i definiowana jest jako strefa, w której pasażerom nie wolno stać w trakcie przejazdu lub przyjazdu pociągu. Minimalna wolna od przeszkód szerokość peronu musi być równa szerokości strefy zagrożenia oraz szerokości dwóch przeciwległych tras o szerokości 80 cm (160 cm). Granica strefy zagrożenia, położona najdalej od krawędzi peronu po stronie toru, musi być oznaczona wizualnymi i dotykowymi oznaczeniami powierzchni, po której przemieszczają się osoby. Wizualne oznakowanie musi być w formie kontrastującej kolorystycznie, przeciwpoślizgowej linii ostrzegawczej o szerokości nie mniejszej niż 10 cm. Przykład oznakowania strefy zagrożenia na peronie, w zależności od dopuszczalnej prędkości poruszania się pojazdów przy krawędzi peronu, przedstawiono na rysunku 7.

25 Norma EN 12464-1:2011 – Światło i oświetlenie – Oświetlenie miejsc pracy – Część 1: Miejsca pracy we wnętrzach – norma wycofana i zastąpiona przez PN-EN 12464-1:2022-01.

26 Norma EN 12464-2:2014: Światło i oświetlenie – Oświetlenie miejsc pracy – Cz.2: Miejsca pracy na zewnątrz (czy nie powinno być: PN-EN 12464-2:2014-05?)

27 Norma PN-EN 602608-16:2011: Urządzenia systemów elektroakustycznych – Cz.16: Obiektywna ocena zrozumiałości mowy za pomocą wskaźnika transmisji mowy.

Dla prędkości $v \leq 60 \text{ km/h}$

Rysunek 7. Oznakowanie strefy zagrożenia w zależności od dopuszczalnej prędkości

Źródło: PKP PLK S.A., *Wytyczne architektoniczne dla infrastruktury pasażerskiej lpi – 1*, https://www.plk-sa.pl/files/public/user_upload/pdf/Akty_prawne_i_przepisy/Instrukcje/Wydruk/lpi/lpi-1.pdf [dostęp 08.09.2023 r].

Wyczuwalne dotykem oznaczenie powierzchni, po której przemieszczają się osoby na peronie, może być dwojakiego rodzaju:

- wzór ostrzegawczy wskazujący zagrożenie na granicy strefy zagrożenia,
- wzór naprowadzający wskazujący drogę poruszania się po bezpiecznej stronie peronu.

Materiał na krawędzi peronu po stronie toru musi kontrastować z ciemnym uskokiem.

Rysunek 8. Oznakowanie strefy zagrożenia, krawędzi peronu i ścieżki prowadzącej na peron

Źródło: opracowanie własne.

Na końcu peronu należy zamontować barierę uniemożliwiającą dostęp lub umieścić oznakowanie wizualne i wyczuwalne stopami wskaźniki na powierzchniach, po których przemieszczają się osoby, ze wzorem ostrzegawczym wskazującym zagrożenie. Przykładowe rozwiązanie oznakowania końca peronu zgodne z wymaganiami TSI PRM przedstawiono na rysunku 9.

Rysunek 9. Oznakowanie końca peronu

Źródło: opracowanie własne.

PODSUMOWANIE

Wszystkie strefy publiczne dworców i stacji kolejowych muszą zapewniać pełną funkcjonalność oraz spełniać wymagania przepisów obowiązującego prawa i norm, oraz być zgodne z zasadami wiedzy technicznej. Wykazano, że warunkiem koniecznym interoperacyjności systemu kolei jest zapewnienie zgodności tego systemu z wymogami TSI w zakresie dostępności dla osób o ograniczonej mobilności. Przedstawione regulacje unijne odnośnie dostosowania pasażerskiej infrastruktury kolejowej do potrzeb osób o ograniczonej mobilności są w całej Polsce skutecznie wdrażane w zakresie projektowania, modernizacji i budowy infrastruktury kolejowej. Koncepcja uniwersalnego projektowania, tj. usunięcia barier architektonicznych, jest strategicznym podejściem do planowania i projektowania zarówno produktów, jak i odpowiedniego otoczeni mającym na celu promowanie idei społeczeństwa włączającego, czyli uwzględniającego potrzeby wszystkich obywateli oraz zapewniającego im pełną równość.

Zapewnienie oczekiwanego poziomu bezpieczeństwa, dostępności i ochrony pasażera kolei wymaga podejścia heurystycznego – łączącego aspekt atrakcyjnej oferty przewozowej, bezpieczeństwa podróznego, zarówno poprzez dostosowanie techniczno-architektoniczne obiektów infrastruktury kolejowej (dworce, stacje, perony), jak i ochronę podróznego w przestrzeni publicznej dworców kolejowych i peronach, z zastosowaniem systemów zarządzania obiektami, a także wdrażaniem innowacyjnych systemów sztucznej inteligencji. Trwają już prace nad wykorzystaniem sztucznych sieci neuronowych w zakresie diagnostyki linii kolejowych²⁸. Korzystne byłoby wykorzystanie tych doświadczeń i rozszerzenie badań o zakres identyfikacji zagrożeń i podróжных na obszarze obiektów infrastruktury kolejowej.

Bibliografia

Literatura

1. Bałuch H., Nowosińska I., *Zastosowanie sztucznych sieci neuronowych w planowaniu napraw nawierzchni kolejowej*, Archives of Civil Engineering, 2020; nr LXVI (4/2020).
2. Poliński J., *Rola peronów w dostępności transportu szynowego*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2019.
3. Towpik K., *Transport szynowy w miastach. Kierunki rozwoju*, „Zeszyty Naukowo-Techniczne” Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji Rzeczypospolitej Polskiej Oddział w Krakowie, nr 2(113), Stowarzyszenie Inżynierów i Techników Komunikacji Rzeczypospolitej Polskiej Oddział w Krakowie, Kraków 2017.

Źródła prawa

1. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/797 z dnia 11 maja 2016 r. w sprawie interoperacyjności systemu kolei w Unii Europejskiej, Dz.U. L 138/44 z 26.5.2016.
2. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/798 z dnia 11 maja 2016 r. w sprawie bezpieczeństwa kolei, Dz.U. L 138 z 26.5.2016.
3. Norma EN ISO 21542:2021: Building construction. Accessibility and usability of the built environment, <https://www.iso.org/standard/71860.html> [dostęp: 15.02.2023].
4. Norma EN 12464-1:2011: Światło i oświetlenie. Oświetlenie miejsc pracy – cz. 1: Miejsca pracy we wnętrzach.
5. Norma EN 12464-2:2014: Światło i oświetlenie. Oświetlenie miejsc pracy – cz. 2: Miejsca pracy na zewnątrz.
6. Norma EN 602608-16:2011: Urządzenia systemów elektroakustycznych – cz. 16: Obiektywna ocena zrozumiałości mowy za pomocą wskaźnika transmisji mowy.
7. Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 czerwca 2018 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy – Prawo budowlane, Dz.U. 2018 poz. 1202.
8. Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1299/2014 z dnia 18 listopada 2014 r. dotyczące technicznych specyfikacji interoperacyjności podsystemu „Infrastruktura” systemu kolei w Unii Europejskiej, Dz.U. L 356/1 z 12.12.2014.

28 H. Bałuch, I. Nowosińska: *Zastosowanie sztucznych sieci neuronowych w planowaniu napraw nawierzchni kolejowej*, Archives of Civil Engineering, Wydawnictwo Politechniki Warszawskiej, nr LXVI 4/2020, Warszawa 2020, s. 45-60.

9. Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1300/2014 z dnia 18 listopada 2014 r. w sprawie technicznych specyfikacji interoperacyjności odnoszących się do dostępności systemu kolei Unii dla osób niepełnosprawnych i o ograniczonej możliwości poruszania się, Dz.U. L 356/110 z 12.12.2014.
10. Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1301/2014 z dnia 18 listopada 2014 r. w sprawie technicznych specyfikacji interoperacyjności podsystemu „Energia” systemu kolei w Unii, Dz.U. L 356/179 z 12.12.2014
11. Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1303/2014 z dnia 18 listopada 2014 r. w sprawie technicznej specyfikacji interoperacyjności w zakresie aspektu „Bezpieczeństwo w tunelach kolejowych” systemu kolei w Unii Europejskiej, Dz.U. L 356/394 z 12.12.2014.
12. Rozporządzeniu Ministra Infrastruktury z dnia 17 czerwca 2011 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać obiekty budowlane metra i ich usytuowanie, Dz.U. 2011 Nr 144 poz. 859.
13. Rozporządzeniu Ministra Infrastruktury z dnia 24 czerwca 2022 r. w sprawie przepisów techniczno-budowlanych dotyczących dróg publicznych, Dz.U. poz. 1518.
14. Rozporządzenie Ministra Infrastruktury i Budownictwa z dnia 21 kwietnia 2017 r. w sprawie interoperacyjności systemu kolei, Dz.U. 2017 poz. 934.
15. Rozporządzenie Ministra Rozwoju z dnia 16 września 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie, Dz.U. 2020 poz. 1608.
16. Rozporządzenie Ministra Transportu i Gospodarki Morskiej z dnia 10 września 1998 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budowle kolejowe i ich usytuowanie, Dz.U. 1998 nr 151 poz. 987.
17. Rozporządzenie wykonawcze Komisji (UE) 2023/1695 z dnia 10 sierpnia 2023 r. w sprawie technicznej specyfikacji interoperacyjności w zakresie podsystemów „Sterowanie” systemu kolei w Unii Europejskiej i uchylające rozporządzenie (UE) 2016/919, Dz.U. L 222/380 z 8.9.2023.
18. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o wyrobach budowlanych, Dz.U. 2004 nr 92 poz. 881.
19. Ustawa z dnia 28 marca 2003 r. o transporcie kolejowym, Dz.U. 2003 nr 86 poz. 789.

Netografia

1. Centralny Port Komunikacyjny, *Program Kolejowy*, <https://cpk.pl/pl/inwestycja/kolej> [dostęp: 8.09.2023].
2. PKP Polskie Linie Kolejowe S.A., *Wytyczne architektoniczne dla infrastruktury pasażerskiej lpi – 1*, https://www.plk-sa.pl/files/public/user_upload/pdf/Akty_prawne_i_przepisy/Instrukcje/Wydruk/lpi/lpi-1.pdf [dostęp: 8.09.2023].
3. Urząd Transportu Kolejowego, *Sprawozdanie ze stanu bezpieczeństwa ruchu kolejowego 2021*, https://utk.gov.pl/download/1/75074_Sprawozdanie_zestanu_bezpieczenstwa_ruchukolejowego2021.pdf [dostęp: 8.09.2023].

dr Iwona Karasiewicz

Instytut Kolejnictwa

ORCID: 0000-0002-3150-387X

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 133–143

ROLA JEDNOSTEK OCENIAJĄCYCH RYZYKO (ASBO) W PROCESIE ZARZĄDZANIA RYZYKIEM W SYSTEMIE TRANSPORTU KOLEJOWEGO

THE ROLE OF RISK ASSESSMENT BODIES (ASBO) IN THE RISK MANAGEMENT PROCESS IN THE RAIL TRANSPORT SYSTEM

STRESZCZENIE

W artykule przedstawiono miejsce i rolę, jaką odgrywają w systemie transportu kolejowego jednostki inspekcyjne prowadzące swoją działalność w zakresie wyceny i oceny ryzyka. Artykuł opisuje wymagania kompetencyjne, jakie muszą zostać spełnione przez jednostki oceniające ryzyko (ang. *assessment body*, AsBo), o których mowa w IV pakiecie kolejowym. Artykuł odnosi się do procesu zarządzania ryzykiem opisanego w rozporządzeniu 402/2013 w kontekście udziału jednostki inspekcyjnej w ocenie zmian uznanych za znaczące. Dodatkowo artykuł opisuje znaczenie raportu w kontekście oceny bezpieczeństwa w procesie uzyskiwania zezwolenia na dopuszczenie do eksploatacji oraz oceny zmian w ujęciu norm RAMS (*reliability, availability, maintainability, safety*). Artykuł przedstawia również obowiązujące wymogi w procesie homologacji pojazdów. Celem artykułu jest odpowiedź na pytania: jaki wpływ na poziom bezpieczeństwa ruchu kolejowego ma jakość pracy i kompetencje jednostek oceniających AsBo oraz jaki wpływ na ten poziom ma jakość stosowania regulacji prawnych. Artykuł oparto na analizie dokumentów oraz doświadczeniu ekspertów prowadzących procesy niezależnej oceny bezpieczeństwa. W artykule udowodniono, że współpraca z jednostkami oceniającymi ryzyko pozytywnie wpływa na poprawę poziomu bezpieczeństwa.

SŁOWA KLUCZOWE: ryzyko, AsBo, RAMS, bezpieczeństwo, ocena ryzyka, CSM-RA.

ABSTRACT

The article outlines the place and role of inspection units in the rail transport system that carry out their risk evaluation and assessment. The article describes the competence requirements to be met by the risk assessment units referred to in the Fourth Railway Package. The article refers to the hazard management process described in Regulation 402/2013, as amended, in the context of the assessment body participation

in the assessment of changes considered significant. In addition, the article describes the importance of the 'safety assessment report in the process of obtaining a permit to operate and the assessment of changes in terms of RAMS standards. The article's scope also includes the determination of the applicable requirements from the perspective of the 'requirements capture in the vehicle approval process. The purpose of this article is to answer the question of what effect the quality of work and competence of AsBo assessors has on the level of railroad safety, and to verify research problems relating to the effect of the quality of work and competence of AsBo assessors on the level of railroad safety, as well as what effect the quality of application of regulations has on this level. The article is based on the analysis of documents and the experience of experts conducting independent safety assessment processes. The article proves that cooperation with risk assessment bodies has a positive effect on improving the level of safety.

KEY WORDS: risk, AsBo, RAMS, safety, risk assessment, CSM-RA.

WSTĘP

Podmioty działające w transporcie kolejowym, podobnie jak w pozostałych gałęziach gospodarki, zobowiązane są do uwzględnienia w prowadzonej działalności zarządzania ryzykiem. W 2009 roku do systemu transportu kolejowego wprowadzono sformalizowany proces zarządzania ryzykiem, który opisany został w rozporządzeniu Komisji (WE) nr 352/2009 z dnia 24 kwietnia 2009 r. w sprawie przyjęcia wspólnej metody oceny bezpieczeństwa¹ (dalej: rozporządzenie 352/2009). Była to pierwsza próba wprowadzenia w transporcie kolejowym na terenie Unii Europejskiej (UE) jednego wspólnego podejścia do zarządzania ryzykiem, które pozwoliło nie tylko na ocenę ryzyka własnego, lecz także na wprowadzenie usystematyzowanego podejścia do ryzyka wspólnego.

Podobnie jak w przypadku pozostałych norm i standardów zarządzania ryzykiem – FERMA, COSO II oraz normy ISO 31 000 – rozporządzenie 352/2009 wymagało zdefiniowania: ocenianego systemu wraz z otoczeniem, właściciela ryzyka, a także identyfikacji, klasyfikacji i wyceny ryzyk oraz podmiotu zarządzającego danym ryzykiem. W odróżnieniu do wcześniej dobrowolnie stosowanych norm i standardów rozporządzenie to wprowadziło obowiązek weryfikacji poprawności stosowanego procesu przez jednostkę oceniającą, która jest niezależną i kompetentną wewnętrzną lub zewnętrzną osobą, organizacją lub podmiotem. Zadaniem jednostki oceniającej jest przeprowadzenie badania w celu dokonania oceny, na podstawie dowodów, zdolności systemu do spełnienia wymogów bezpieczeństwa, które się do niego sto-

1 Rozporządzenie Komisji (WE) nr 352/2009 z dnia 24 kwietnia 2009 r. w sprawie przyjęcia wspólnej metody oceny bezpieczeństwa w zakresie wyceny i oceny ryzyka, o której mowa w art. 6 ust. 3 lit. a) dyrektywy 2004/49/WE Parlamentu Europejskiego i Rady, Dz.U. L 108 z 29.4.2009.

sują oraz na tej podstawie opracowanie raportu w sprawie oceny bezpieczeństwa². Rozporządzenie 352/2009 stanowiło doprecyzowanie dyrektywy w sprawie bezpieczeństwa kolei³ – określało, jakie warunki powinna spełniać jednostka oceniająca, jednak dokonanie weryfikacji, czy warunki zostały spełnione, spoczywało na podmiocie podejmującym współpracę z daną jednostką. Sytuacja ta zmieniła się dopiero w momencie wejścia w życie rozporządzenia Komisji (UE) nr 402/2013⁴, zwanego rozporządzeniem CSM-RA (ang. *common safety method – risk assessment*).

W dalszej części artykułu – na podstawie analizy dokumentów, doświadczenia ekspertów przeprowadzających ocenę ryzyka oraz ekspertów jednostki inspekcyjnej w zakresie wyceny i oceny ryzyka – przeanalizowano następujące problemy badawcze:

1. Od jakości i rzetelności realizacji postanowień regulacji prawna unijnego i krajowego zależy poziom bezpieczeństwa ruchu kolejowego.
2. Wysoki poziom pracy jednostek oceniających w transporcie kolejowym wpływa na podniesienie poziomu bezpieczeństwa systemu kolejowego w Polsce.

Celem artykułu jest odpowiedź na pytanie, jaki wpływ na poziom bezpieczeństwa ruchu kolejowego ma jakość pracy i kompetencje jednostek oceniających (dalej: jednostki AsBo).

1. KWALIFIKACJE JEDNOSTEK SPORZĄDZAJĄCYCH RAPORTY W SPRAWIE OCENY BEZPIECZEŃSTWA

Jak już wspomniano, zadaniem jednostki oceniającej jest ocena adekwatności stosowania procesu zarządzania ryzykiem, określonego w załączniku I do rozporządzenia CSM-RA oraz jego wyników. Zgodnie z jego zapisami wnioskodawca powinien wyznaczyć jednostkę oceniającą ryzyko na jak najwcześniejszym etapie planowania i przygotowywania zmiany. Jednostka ta ma obowiązek spełnić następujące warunki⁵:

2 Ibidem, s. 4–19.

3 Dyrektywa 2004/49/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. w sprawie bezpieczeństwa kolei wspólnotowych oraz zmieniająca dyrektywę Rady 95/18/WE w sprawie przyznawania licencji przedsiębiorstwom kolejowym, oraz dyrektywę 2001/14/WE w sprawie alokacji zdolności przepustowej infrastruktury kolejowej i pobierania opłat za użytkowanie infrastruktury kolejowej oraz certyfikację w zakresie bezpieczeństwa (Dyrektywa w sprawie bezpieczeństwa kolei), Dz.U. L 164 z 30.4.2004, s. 44–113.

4 Rozporządzenie Wykonawcze Komisji (UE) nr 402/2013 z dnia 30 kwietnia 2013 r. w sprawie wspólnej metody oceny bezpieczeństwa w zakresie wyceny i oceny ryzyka i uchylające rozporządzenie (WE) nr 352/2009, Dz.U. L 121/8 z 3.5.2013.

5 Ibidem, s. 13 oraz Urząd Transportu Kolejowego, *Rekomendacja Zespołu ds. realizacji planu działania na rzecz poprawy podejścia do zarządzania bezpieczeństwem opartego na ryzyku w sprawie odpowiedzialności jednostek oceniających w procesie zarządzania ryzykiem*, Warszawa, 22 sierpnia 2022 r., s. 2–5.

- 1) posiadać akredytację udzieloną przez Polskie Centrum Akredytacji (PCA) dla jednostek inspekcyjnych na zgodność z normą PN-EN ISO/IEC 17020:2012.
- 2) spełnić kryteria kompetencyjne dotyczące posiadanych kompetencji:
 - w zakresie zarządzania ryzykiem: wiedza i doświadczenie w zakresie standardowych technik analizy bezpieczeństwa i odpowiednich norm;
 - do oceny elementów systemu kolejowego, na które wpływa zmiana;
 - w zakresie prawidłowego stosowania systemów zarządzania bezpieczeństwem i jakością lub w zakresie audytu systemów zarządzania.
- 3) zapewnić pełne zrozumienie znaczącej zmiany na podstawie dokumentacji dostarczonej przez wnioskodawcę;
- 4) posiadać kompetencję do przeprowadzenia oceny procesów zarządzania bezpieczeństwem i jakością podczas projektowania i realizacji znaczącej zmiany, jeśli wspomniane procesy nie są już certyfikowane przez odpowiednią jednostkę oceniającą zgodność;
- 5) posiadać kompetencję do przeprowadzenia oceny stosowania tych procesów zarządzania bezpieczeństwem i jakością podczas projektowania i realizacji znaczącej zmiany;
- 6) posiadać potwierdzone w procesie akredytacji kompetencje dla celów oceny ogólnej spójności zarządzania ryzykiem oraz bezpiecznej integracji ocenianego systemu z całym systemem kolejowym w zakresie kontroli:
 - organizacji, tj. mechanizmów niezbędnych, aby zapewnić skoordynowane podejście do zapewnienia bezpieczeństwa systemu poprzez jednolite rozumienie i stosowanie środków nadzoru ryzyka dla podsystemów;
 - metodyki, tj. oceny metod oraz zasobów wykorzystywanych przez różne zainteresowane strony do wspierania bezpieczeństwa na poziomie podsystemu i systemu;
 - aspektów technicznych niezbędnych do oceny istotności i kompletności oceny ryzyka oraz poziomu bezpieczeństwa w odniesieniu do systemu jako całości.
- 7) nie może być zaangażowana bezpośrednio ani jako upoważniony przedstawiciel w: projektowanie, wytwarzanie, budowę lub utrzymanie ocenianego systemu;
- 8) nie może przeprowadzać w imieniu wnioskodawcy procesu oceny znaczenia zmiany lub oceny ryzyka.

Spełnienie wymagań kwalifikacyjnych poszczególnych członków zespołu oceniającego zmianę po stronie jednostki oceniającej jest weryfikowane przez podmiot akredytujący; w przypadku Polski jest to Polskie Centrum Akredytacyjne. Z doświadczeń pracowników jednostek AsBo, krajowej władzy bezpieczeństwa oraz Polskiego Centrum Akredytacji wynika, że wysokie wymagania kwalifikacyjne wobec personelu tych jednostek w efekcie pozwalają na dokonanie przez te osoby analizy wprowadzanych zmian w szerszym kontekście niż w sytuacji, gdy analiza ta jest przeprowadzana przez zespół osób dokonujących oceny ryzyka opartej

na jedynym wymaganiu, jakim jest fachowy osąd. Aktualizacja wiedzy oraz ciągle podnoszenie kwalifikacji pozwala na szerszą analizę poprawności prowadzonego procesu zarządzania ryzykiem⁶.

2. WSPÓŁPRACA Z JEDNOSTKAMI OCENIAJĄCYMI RYZYKO W SYSTEMIE TRANSPORTU KOLEJOWEGO

Wspomniane już wcześniej rozporządzenie CSM-RA obliguje do współpracy z jednostką AsBo zarządców infrastruktury, przewoźników kolejowych, warsztaty odpowiedzialne za utrzymanie taboru, podmioty składające wnioski o zezwolenie na dopuszczenie do eksploatacji podsystemów strukturalnych, a także producentów urządzeń lub podmioty zamawiające, współpracujące z jednostkami notyfikowanymi na podstawie zapisów dyrektywy w sprawie interoperacyjności kolei⁷, które uznały wprowadzane przez siebie zmiany za zmiany wpływające na bezpieczeństwo systemu kolejowego oraz uznały je za zmiany znaczące na podstawie analizy kryteriów znaczenia zmiany.

Jednostki inspekcyjne mogą uzyskać akredytacje na działania w następujących podsystemach strukturalnych: infrastruktura, tabor, energia, sterowanie – urządzenia pokładowe, sterowanie – urządzenia przytorowe oraz w takich podsystemach funkcjonalnych jak: ruch kolejowy, utrzymanie oraz aplikacje telematyczne. Ponadto personel jednostki inspekcyjnej musi posiadać kompetencje – weryfikowane w trakcie audytów jednostki akredytującej – w zakresie systemów zarządzania bezpieczeństwem, systemów zarządzania utrzymaniem, systemów zarządzania jakością oraz bezpiecznej integracji.

Podmioty działające na rynku kolejowym mogą współpracować z jednostkami inspekcyjnymi typu A, B, lub C⁸:

- 1) jednostka inspekcyjna typu A – jednostka niezależna od stron zainteresowanych wynikiem prowadzonego procesu;
- 2) jednostka typu B – jednostka stanowiąca część organizacji, na rzecz której świadczy usługi inspekcyjne;

6 Urząd Transportu Kolejowego, *Rekomendacja Zespołu ds. realizacji planu działania na rzecz poprawy podejścia do zarządzania bezpieczeństwem opartego na ryzyku w sprawie zawartości i metodyki opracowania raportu w sprawie oceny bezpieczeństwa*, Warszawa, 20 lipca 2023 r., s. 1–4.

7 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/797 z dnia 11 maja 2016 r. w sprawie interoperacyjności systemu kolei w Unii Europejskiej, Dz.U. L 138 z 26.5.2016, s. 44–101.

8 Polski Komitet Normalizacyjny, Norma PN-EN ISO/IEC 17020:2012 Ocena zgodności -- Wymagania dotyczące działania różnych rodzajów jednostek przeprowadzających inspekcję, Załącznik A, Warszawa 2014.

- 3) jednostka typu C – pracownicy jednostki mogą realizować prace z zakresu projektowania wytwarzania, dostaw, instalacji, serwisowania, utrzymywania i inspekcji, ale nie mogą oceniać pracy własnej; jednostka typu C może świadczyć usługi innym podmiotom, nie działa jednak jako niezależna strona trzecia.

3. JEDNOSTKI INSPEKCYJNE ASBO W TECHNICZNYCH SPECYFIKACJACH INTEROPERACYJNOŚCI (TSI)

Jak już wspomniano wcześniej, jednostki inspekcyjne działają w obszarze wszystkich podsystemów strukturalnych. Zgodnie z art. 25e ustawy o transporcie kolejowym⁹ raport w sprawie oceny bezpieczeństwa jest jednym z dokumentów składanych wraz z wnioskiem o dopuszczenie do eksploatacji podsystemu strukturalnego. Jednostka inspekcyjna może wydać jeden lub kilka raportów oceny bezpieczeństwa dla prowadzonych prac modernizacyjnych. Przykładowo Pawlik przedstawia etapy procesu formalnej akceptacji, przy pełnej modernizacji linii kolejowej, dopuszczenia w podsystemie strukturalnym sterowanie czy tabor¹⁰.

W ramach rozporządzenia CSM-RA jednostki inspekcyjne weryfikują również przeprowadzoną ocenę ryzyka dla elementów wskazanych w poszczególnych TSI.

Techniczne specyfikacje interoperacyjności, w przypadku podsystemów „Sterowanie – urządzenia przytorowe” oraz „Sterowanie – urządzenia pokładowe”, uwzględniają prace jednostki inspekcyjnej również w odniesieniu do norm RAMS. Zgodnie z zapisami TSI w zakresie podsystemu „Sterowanie” jednostka inspekcyjna weryfikuje, czy podczas projektowania i przeprowadzania zasadniczej modyfikacji/aktualizacji istniejącego podsystemu „Sterowanie – urządzenia przytorowe” prawidłowo określono funkcje, parametry eksploatacyjne i interfejsy, które mają zostać wdrożone przy torach przy założeniu, że ogólny cel w zakresie bezpieczeństwa systemu kolei zostanie osiągnięty bez konieczności przenoszenia jakichkolwiek wymagań do podsystemów „Sterowanie – urządzenia pokładowe”. Przeniesione wymagania mogłyby być sprzeczne z wymaganiami określonymi w rozporządzeniu CSM-RA lub mogłyby wykraczać poza te wymagania. W przypadku projektowania nowego podsystemu „Sterowanie – urządzenia pokładowe” lub podczas przeprowadzania zasadniczej modyfikacji/aktualizacji istniejącego podsystemu jednostka inspekcyjna weryfikuje między innymi, czy podmiot odpowiedzialny za

9 Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 października 2021 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o transporcie kolejowym, Dz.U. 2021 poz. 1984 z późn. zm.

10 Pawlik M., *Interoperacyjność systemu kolei Unii Europejskiej*, Kurier Kolejowy, Warszawa 2017 r., s. 50–75.

przygotowanie wprowadzonej zmiany prawidłowo zdefiniował wymagania dotyczące instalacji w taborze.

Jednostka oceniająca wykonuje niezależną ocenę bezpieczeństwa również wówczas, gdy zastosowanie norm RAMS¹¹ „stanowi właściwy sposób zapewnienia pełnej zgodności z procesem zarządzania ryzykiem określonym w załączniku I do rozporządzenia wykonawczego Komisji (UE) nr 402/2013 w odniesieniu do projektu, wdrożenia, produkcji, instalacji i walidacji (w tym odbioru w zakresie bezpieczeństwa) składników interoperacyjności i podsystemów”.

Zapisy rozporządzenia CSM-RA oraz TSI w zakresie podsystemu „Sterowanie” wymagają, aby niezależna ocena bezpieczeństwa – w odniesieniu do jakiegokolwiek części podsystemu ETCS klasy A, w tym składników interoperacyjności lub grup składników interoperacyjności – została przeprowadzona przez akredytowaną jednostkę inspekcyjną.

W przypadku uzyskiwania zezwolenia dla nowego typu zespołu trakcyjnego zgodnego z TSI – podobnie jak wyżej dla modernizacji infrastruktury – istnieje możliwość wystawienia jednego lub kilku raportów oceny bezpieczeństwa, które będą potwierdzać, że podmiot prowadzący proces oceny ryzyka uwzględnił wszystkie właściwe ryzyka oraz środki bezpieczeństwa, które muszą spełnione dla wykazania zgodności z wymogami bezpieczeństwa.

W tabeli 1 przedstawiono obszary, do których może być zaangażowana jednostka inspekcyjna według TSI „Lokomotywy i tabor pasażerski” (TSI LOC&PAS)¹², TSI „Wagony towarowe” (TSI WAG)¹³, TSI „Bezpieczeństwo w tunelach kolejowych” (TSI SRT)¹⁴ oraz TSI „Persons with reduced mobility” (TSI PRM)¹⁵.

11 Rozporządzenie Komisji (UE) 2016/919 z dnia 27 maja 2016 r. w sprawie technicznej specyfikacji interoperacyjności w zakresie podsystemów „Sterowanie” systemu kolei w Unii Europejskiej, załącznik A3, Dz.U. L 158 z 15.6.2016, s. 1–79.

12 Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1302/2014 z dnia 18 listopada 2014 r. w sprawie technicznej specyfikacji interoperacyjności odnoszącej się do podsystemu „Tabor – lokomotywy i tabor pasażerski” systemu kolei w Unii Europejskiej z późn. zm., Dz.U. L 356 z 12.12.2014.

13 Rozporządzenie Komisji (UE) nr 321/2013 z dnia 13 marca 2013 r. dotyczące technicznej specyfikacji interoperacyjności odnoszącej się do podsystemu „Tabor – wagony towarowe” systemu kolei w Unii Europejskiej i uchylające decyzję 2006/861/WE z późn. zm., Dz.U. L 104 z 12.4.2013, s. 1–56.

14 Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1303/2014 z dnia 18 listopada 2014 r. w sprawie technicznej specyfikacji interoperacyjności w zakresie aspektu „Bezpieczeństwo w tunelach kolejowych” systemu kolei w Unii Europejskiej z późn. zm., Dz.U. L 356 z 12.12.2014, s. 394–420.

15 Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1300/2014 z dnia 18 listopada 2014 r. w sprawie technicznych specyfikacji interoperacyjności odnoszących się do dostępności systemu kolei Unii dla osób niepełnosprawnych i osób o ograniczonej możliwości poruszania się z późn. zm., Dz.U. L 356 z 12.12.2014, s. 110–78.

Tabela 1. Obszary, do których może być zaangażowana jednostka inspekcyjna według TSI LOC&PAS, TSI WAG, TSI SRT oraz TSI PRM

TSI	Obszar wskazany do oceny zgodnie z rozporządzeniem CSM-RA
TSI SRT	podsystem strukturalny „Infrastruktura” podsystem strukturalny „Energia”
TSI Loc&Pas	pkt 6.2.3.5. Ocena zgodności w odniesieniu do wymagań bezpieczeństwa
TSI WAG	pkt. 4.2.4. Hamulec pkt. 4.2.4.2. Wymagania w zakresie bezpieczeństwa
TSI PRM	nie wskazuje obszarów, w których wymagane jest zastosowanie rozporządzenia 402/2013

Źródło: Opracowanie własne.

4. JEDNOSTKI OCENIAJĄCE (ASBO) A PROCES OKREŚLANIA OBOWIĄZUJĄCYCH WYMOGÓW

W ramach procesu homologacji pojazdu jednostka inspekcyjna w zakresie posiadanej akredytacji jest uprawniona do weryfikacji poprawności identyfikacji wymogów, które zapewniają, że pojazd spełnia wymagania zasadnicze systemu kolei przeprowadzonej przez producenta. Ocena bezpieczeństwa jest wymagana (art. 13 rozporządzenia 545/2018)¹⁶, ponieważ prowadzona przez jednostki notyfikowane weryfikacja WE (certyfikat weryfikacji) zgodności z TSI lub z przepisami krajowymi może nie być wystarczająca do złożenia deklaracji, że pojazd spełnia wymagania zasadnicze. Wynika to m.in. z następujących czynników:

- 1) zapisy TSI wskazują zakres niezbędny do spełnienia celów dyrektywy w sprawie interoperacyjności;
- 2) w przypadku zagadnień nieobjętych TSI, szczególnie w punktach otwartych oraz w obszarze zgodności z istniejącą siecią kolejową, wymagane i dozwolone jest stosowanie przepisów krajowych;
- 3) przepisy krajowe są dozwolone tylko w przypadku niektórych aspektów nieobjętych TSI: szczególne przypadki nieopisane w TSI, punkty otwarte oraz zgodność z istniejącą siecią;
- 4) przepisy krajowe oraz TSI mogą nie opisywać wszystkich interfejsów pomiędzy podsystemami strukturalnymi i funkcjonalnymi;
- 5) w trakcie procesu projektowania oraz budowy pojazdu producent, poza wymaganiami zasadniczymi, musi również uwzględnić m.in.:
 - *know-how* w zakresie projektowania;

16 Rozporządzenie wykonawcze Komisji (UE) 2018/545 z dnia 4 kwietnia 2018 r. ustanawiające uzgodnienia praktyczne na potrzeby procesu udzielania zezwoleń dla pojazdów kolejowych i zezwoleń dla typu pojazdu kolejowego zgodnie z dyrektywą Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/797 z późn. zm., Dz.U. L 90 z 6.4.2018, s. 66–104.

- karty UIC¹⁷;
- normy ISO,
- normy CENELEC¹⁸.

Realizując prace w zakresie określenia obowiązujących wymogów, jednostka inspekcyjna weryfikuje również, czy zidentyfikowane przez producenta wymogi odnoszą się do całego życia pojazdu. W trakcie oceny szczególną uwagę należy zwrócić na zgodność techniczną w obrębie pojazdu oraz zgodność z siecią w obszarze planowanego użytkowania, a przede wszystkim na bezpieczną integrację poszczególnych podsystemów w obrębie ocenianego pojazdu.

Oceniając określenie obowiązujących wymogów w zakresie wymagania zasadniczego, jakim jest bezpieczeństwo, jednostka inspekcyjna weryfikuje poprawność stosowania rozporządzenia CSM-RA jako metodologię określania obowiązujących wymogów dla:

- pojazdu;
- podsystemów;
- bezpiecznej integracji podsystemów;
- aspektów nieobjętych TSI i przepisami krajowymi.

W przypadku oceny wymagań zasadniczych innych niż bezpieczeństwo jednostka inspekcyjna jest zobowiązana zweryfikować, czy zastosowana przez producenta metodologia inna niż opisana w rozporządzeniu CSM-RA spełnia wymagania opisane w rozporządzeniu 545/2018. W tym celu jednostka powinna posiadać kompetencje do oceny metodologii zastosowanych przez producenta, np. standardów ISO 9001 lub IRIS¹⁹. Podobnie jak w przypadku oceny procesu zarządzania ryzykiem zgodnie z rozporządzeniem CSM-RA jednostka inspekcyjna zobowiązana jest zweryfikować spełnienie wymagań prawnych nałożonych na producenta.

PODSUMOWANIE

Po przeanalizowaniu wymagań prawnych w odniesieniu do kompetencji oraz zadań jednostek oceniających (AsBo) w kontekście jakości współpracy podmiotów wprowadzających zmianę można wyciągnąć wniosek, że AsBo odgrywają bardzo ważną rolę w zapewnieniu bezpiecznej eksploatacji systemu kolejowego. Jednak aby spełniały swoją rolę, polegającą na merytorycznej weryfikacji prowadzonych procesów zarządzania ryzykiem dla planowanych oraz implementowanych zmian w systemie kolejowym, muszą stale podnosić kompetencje swojego personelu, przy jednocze-

17 UIC (fr. *Union Internationale des Chemins de Fer*) – Międzynarodowy Związek Kolei.

18 CENELEC (fr. *Comité Européen de Normalisation Electrotechnique*) – Europejski Komitet Normalizacyjny Elektrotechniki.

19 IRIS (ang. *International Railway Industry Standard*) – międzynarodowa norma/ standard przemysłu kolejowego.

snym podnoszeniu kompetencji przez pozostałych uczestników rynku kolejowego. Angażowanie jednostek AsBo do największej liczby realizowanych zmian pozwoli zapewnić bezpieczną integrację nowych lub zmienianych elementów systemu kolejowego z siecią. Najpoważniejszym problemem, jaki identyfikują pracownicy jednostek inspekcyjnych, jest brak zrozumienia istoty prawidłowego przeprowadzenia zarządzania ryzykiem w kontekście projektowania budżetu dla wprowadzanej zmiany. Rozpoczęcie procesu zarządzania ryzykiem oraz współpracy z jednostką oceniającą ryzyko na jak najwcześniejszym etapie planowana zmiany oraz zapewnienie odpowiednich środków finansowych dla implementacji zmiany pozwala na wprowadzenie dodatkowych środków bezpieczeństwa, których potrzeba realizacji może wynikać z wniosków płynących z przeprowadzonej oceny przez niezależny podmiot.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

1. *Guide for the application of the CCS TSI In accordance with Article 19(3) of Regulation (EU) 2016/796 of the European Parliament and of the Council of 11 May 2016 – GUI/CCS TSI/2020.*
2. Pawlik M., *Interoperacyjność systemu kolei Unii Europejskiej*, Kurier Kolejowy, Warszawa 2017.
3. Urząd Transportu Kolejowego, *Rekomendacja Zespołu ds. realizacji planu działania na rzecz poprawy podejścia do zarządzania bezpieczeństwem opartego na ryzyku w sprawie odpowiedzialności jednostek oceniających w procesie zarządzania ryzykiem*, Warszawa, 22 sierpnia 2022 r.
4. Urząd Transportu Kolejowego, *Rekomendacja Zespołu ds. realizacji planu działania na rzecz poprawy podejścia do zarządzania bezpieczeństwem opartego na ryzyku w sprawie zawartości i metodyki opracowania raportu w sprawie oceny bezpieczeństwa*, Warszawa, 20 lipca 2023 r.

Źródła prawa

1. Dyrektywa 2004/49/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. w sprawie bezpieczeństwa kolei wspólnotowych oraz zmieniająca dyrektywę Rady 95/18/WE w sprawie przyznawania licencji przedsiębiorstwom kolejowym, oraz dyrektywę 2001/14/WE w sprawie alokacji zdolności przepustowej infrastruktury kolejowej i pobierania opłat za użytkowanie infrastruktury kolejowej oraz certyfikację w zakresie bezpieczeństwa (Dyrektywa w sprawie bezpieczeństwa kolei), Dz.U. L 164 z 30.4.2004.
2. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/797 z dnia 11 maja 2016 r. w sprawie interoperacyjności systemu kolei w Unii Europejskiej, Dz.U. L 138 z 26.5.2016.
3. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/798 z dnia 11 maja 2016 r. w sprawie bezpieczeństwa kolei (przekształcenie), Dz.U. L 138 z 26.5.2016.
4. Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 października 2021 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o transporcie kolejowym, Dz.U. 2021 poz. 1984 z późn. zm.
5. Polski Komitet Normalizacyjny, Norma PN-EN ISO/IEC 17020:2012 Ocena zgodności – Wymagania dotyczące działania różnych rodzajów jednostek przeprowadzających inspekcję, Warszawa 2014.
6. Rozporządzenie Komisji (UE) 2016/919 z dnia 27 maja 2016 r. w sprawie technicznej specyfikacji interoperacyjności w zakresie podsystemów „Sterowanie” systemu kolei w Unii Europejskiej, Dz.U. L 158 z 15.6.2016.

7. Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1300/2014 z dnia 18 listopada 2014 r. w sprawie technicznych specyfikacji interoperacyjności odnoszących się do dostępności systemu kolei Unii dla osób niepełnosprawnych i osób o ograniczonej możliwości poruszania się z późn. zm., Dz.U. L 356 z 12.12.2014.
8. Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1302/2014 z dnia 18 listopada 2014 r. w sprawie technicznej specyfikacji interoperacyjności odnoszącej się do podsystemu „Tabor – lokomotywy i tabor pasażerski” systemu kolei w Unii Europejskiej z późn. zm., Dz.U. L 356 z 12.12.2014.
9. Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1303/2014 z dnia 18 listopada 2014 r. w sprawie technicznej specyfikacji interoperacyjności w zakresie aspektu „Bezpieczeństwo w tunelach kolejowych” systemu kolei w Unii Europejskiej z późn. zm., Dz.U. L 356 z 12.12.2014.
10. Rozporządzenie Komisji (UE) nr 321/2013 z dnia 13 marca 2013 r. dotyczące technicznej specyfikacji interoperacyjności odnoszącej się do podsystemu „Tabor – wagony towarowe” systemu kolei w Unii Europejskiej i uchylające decyzję 2006/861/WE z późn. zm., Dz.U. L 104 z 12.4.2013.
11. Rozporządzenie Komisji (WE) nr 352/2009 z dnia 24 kwietnia 2009 r. w sprawie przyjęcia wspólnej metody oceny bezpieczeństwa w zakresie wyceny i oceny ryzyka, o której mowa w art. 6 ust. 3 lit. a) dyrektywy 2004/49/WE Parlamentu Europejskiego i Rady, Dz. Urz. UE L 108 z 29.4.2009.
12. Rozporządzenie wykonawcze Komisji (UE) 2015/1136 z dnia 13 lipca 2015 r. zmieniające rozporządzenie wykonawcze (UE) nr 402/2013 w sprawie wspólnej metody oceny bezpieczeństwa w zakresie wyceny i oceny ryzyka, Dz.U. L 185 z 14.7.2015.
13. Rozporządzenie wykonawcze Komisji (UE) 2018/545 z dnia 4 kwietnia 2018 r. ustanawiające uzgodnienia praktyczne na potrzeby procesu udzielania zezwoleń dla pojazdów kolejowych i zezwoleń dla typu pojazdu kolejowego zgodnie z dyrektywą Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/797 z późn. zm., Dz.U. L 90 z 6.4.2018.
14. Rozporządzenie wykonawcze Komisji (UE) nr 402/2013 z dnia 30 kwietnia 2013 r. w sprawie wspólnej metody oceny bezpieczeństwa w zakresie wyceny i oceny ryzyka i uchylające rozporządzenie (WE) nr 352/2009, Dz.U. L 121/8 z 3.5.2013.

dr Dariusz Brązkiewicz

Akademia Bialska im. Jana Pawła II

ORCID: 0000-0002-5372-1210

dr Waldemar Perdion

Uczelnia Techniczno-Handlowa w Warszawie

ORCID: 0000-0001-6956-8508

Jakub Karwowski

Akademia Bialska im. Jana Pawła II

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 145–161

ARTYLERIA NA WOJNIE ROSYJSKO-UKRAIŃSKIEJ 2022–2023

ARTILLERY IN THE RUSSO-UKRAINIAN WAR 2022–2023

STRESZCZENIE

Wojna rosyjsko-ukraińska trwająca od 24 lutego 2022 roku pokazuje wyraźnie, jak ważne jest posiadanie w siłach zbrojnych sprawnej i precyzyjnej artylerii lufowej i rakieterowej z zapleczem logistycznym. Możliwość atakowania przeciwnika na odległość jest gwarancją zmniejszenia swoich strat w ludziach i uzbrojeniu w warunkach obrony lub ataku. Ważnym aspektem pozostaje kwestia uzupełniania wykorzystanych pocisków, czyli produkcja i zakup, która jak pokazała ta wojna, nastęrcza olbrzymich problemów organizacyjnych. Przedmiotem badań niniejszej pracy jest znaczenie artylerii lufowej i rakieterowej we współczesnym, pełnoskalowym konflikcie zbrojnym. Celem pracy jest przedstawienie artylerii walczących stron i jej użycia oraz uzupełniania artylerii Ukrainy pod względem ilościowym i jakościowym. W związku z przedmiotem badań i celem badań powstał główny problem badawczy, który został wyrażony w postaci pytania: Jakie znaczenie ma współczesna artyleria na polu walki i jakie są jej możliwości oraz znaczenie w prowadzonych działaniach taktyczno-operacyjnych? Poszukiwanie naukowych rozstrzygnięć, w odniesieniu do określonego głównego problemu badawczego, wymagało przyjęcia i rozwiązania szczegółowych problemów badawczych: 1) jaki potencjał artyleryjski posiadały Federacja Rosyjska i Ukraina w momencie wybuchu wojny, 2) jak wykorzystywana jest artyleria na współczesnym polu walki, 3) jak realizowane jest wsparcie Ukrainy w artylerię lufową i rakieterową oraz amunicję do niej ze strony państw Zachodu. Przeprowadzone badania wstępne, określony cel badań i problemy badaw-

cze zdeterminowały przyjętą na potrzeby badań hipotezę główną: Nowoczesna artyleria lufowa i raketowa oraz posiadanie zapasów pocisków do nich są gwarancją dużych możliwości na współczesnym polu walki, m.in. poprzez atakowanie przeciwnika w bezpośredniej styczności wojsk oraz na zapleczu. Weryfikacji materiałów dokonano za pomocą analizy i krytyki dostępnej literatury przedmiotu oraz faktów z najnowszych informacji prasowych.

SŁOWA KLUCZOWE: wojna rosyjsko-ukraińska, artyleria lufowa i raketowa, Federacja Rosyjska, Ukraina.

ABSTRACT

The Russian-Ukrainian war that has been going on since February 24, 2022 clearly shows how important it is to have efficient and precise barrel and rocket artillery with logistical support in the armed forces. The ability to attack the enemy at a distance is a guarantee of reducing your losses in people and weapons in defense or attack conditions. An important aspect is the issue of replenishment of used missiles, i.e. production and purchase, which, as this war has shown, causes huge organizational problems. The subject of this study is the importance of barrel and rocket artillery in a modern, full-scale military conflict. The aim of the work is to present the artillery of both warring parties, its use and supplementing the artillery of Ukraine in terms of quantity and quality. In connection with the subject of the research and the purpose of the research, the main research problem arose, which was expressed in the form of the following question: What is the importance of modern artillery on the battlefield and what are its capabilities and importance in tactical and operational activities? The search for scientific solutions in relation to a specific main research problem required the adoption of specific research problems: 1) what artillery potential did the Russian Federation and Ukraine have at the outbreak of the war, 2) how is artillery used on the modern battlefield, 3) how is Ukraine's support for barrel and rocket artillery and ammunition provided by Western countries. The conducted preliminary research, the specific research objective and research problems determined the adopted main hypothesis: Modern barrel and rocket artillery and having a stock of bullets for them is a guarantee of great opportunities on the modern battlefield, e.g. by attacking the enemy in direct contact with the troops and at the back. The available materials were verified by analyzing and criticizing the available literature on the subject and facts from the latest press releases.

KEY WORDS: Russo-Ukrainian war, barrel and rocket artillery, Russian Federation, Ukraine.

WSTĘP

Wojna rosyjsko-ukraińska, która rozpoczęła się 24 lutego 2022 roku, spowodowała zaangażowanie wielu rodzajów sił zbrojnych tych krajów i pokazała, że jednym z ważnych elementów współczesnego pola walki pozostają nadal wojska raketowe i artyleria. Podczas wojny, która ogarnęła całe pogranicze rosyjsko-ukraińskie, wielokrotnie była używana artyleria lufowa i raketowa zarówno w natarciu, jak i obronie. Już pierwsze dni walk pokazały, że Rosja, używając artylerii, nie liczy się z lic-

bą wystrzelonych pocisków i niszczy nie tylko infrastrukturę wojskową, lecz także masowo osiedla mieszkalne i domy miast oraz wsi. Fakt ten stał się powszechnym przekazem medialnym z początku wojny o tym, jak Rosja, łamiąc wszelkie konwencje międzynarodowe, przy użyciu artylerii sieje terror wśród mieszkańców Ukrainy. W początkowej fazie wojny Ukraina, która miała mniej artylerii i jej możliwości były ograniczone, wykorzystywała ją selektywnie do zwalczania nieprzyjacielskich wojsk, konsekwentnie prowadząc rozpoznanie bezpilotowymi środkami lotniczymi i odnosząc tym samym spektakularne sukcesy nagłaśniane medialnie.

Ważnym aspektem w wojnie rosyjsko-ukraińskiej jest to, że większość krajów stowarzyszonych w NATO i Unii Europejskiej w sposób zdecydowany stanęła po stronie Ukrainy. Ta polityczna deklaracja przyniosła bardzo szybko efekt w postaci pomocy ze strony tych państw, ze Stanami Zjednoczonymi na czele. Wśród przekazywanego uzbrojenia i sprzętu znalazł się duży procent uzbrojenia raketowo-artyleryjskiego. Dzięki tej pomocy Ukraińcy mogli zrównoważyć, a nawet polepszyć swoją artylerię, a dzięki temu zacząć zadawać straty stronie rosyjskiej. Użycie wojsk raketowych i artylerii w tej wojnie ukazało słabe strony logistyki dotyczącej dostaw amunicji i w ogóle jej posiadania obydwu walczących stron. Wkrótce podobne problemy pojawiły się także u darczyńców, którzy z powodu wyczerpywania się zapasów zaczęli odczuwać braki amunicji i musieli podjąć szybkie działania w celu jej produkcji i pozyskania. Można ocenić, że w ciągu 1,5 roku wojny obie strony wystrzeliły kilka milionów pocisków artyleryjskich i raketowych.

1. ARTYLERIA LUFOWA I RAKIETOWA WOJSK LĄDOWYCH FEDERACJI ROSYJSKIEJ I UKRAINY

Podjmując się analizy stanu uzbrojenia Federacji Rosyjskiej i Ukrainy należy podkreślić jedną zasadniczą rzecz – na początku wojny uzbrojenie u obydwu stron konfliktu zbrojnego było niemal identyczne lub bardzo podobne, pochodziło bowiem z czasów istnienia Związku Radzieckiego i późniejszej produkcji. Trudno dokonywać porównań stanów ilościowych uzbrojenia artyleryjskiego, ponieważ Federacja Rosyjska, jako państwo zdecydowanie większe i posiadające prawie milionową armię, tego sprzętu miała kilkukrotnie więcej, ale na front w Ukrainie nie skierowała całego swojego uzbrojenia. Oba państwa różnią się także pod względem specyfiki organizacyjnej sił zbrojnych, która wynika z wielu aspektów, w tym organizacyjno-przestrzennych (dotyczy to głównie Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej). W przypadku Ukrainy organizacja jest prostsza. Analiza w niniejszej pracy dotyczy będzie artylerii lufowej i raketowej w ramach jednostek wojskowych wojsk lądowych oraz ogólny opis wybranego uzbrojenia. Ze względów geograficznych dla Rosji wśród sił konwencjonalnych bardzo ważne są właśnie wojska lądowe.

Siły Zbrojne Federacji Rosyjskiej charakteryzują się rozbudowaną podległością organizacyjną. Większość rosyjskich jednostek wojsk lądowych (oraz sił powietrzno-kosmicznych i floty wojenno-morskiej) wchodzi w skład pięciu okręgów wojskowych. Cztery noszą nazwy okręgów wojskowych (zachodni, południowy, centralny, wschodni), a piątym jest Flota Północna. Tym samym istniejącemu Głównemu Dowództwu Wojsk Lądowych nie podlegają jednostki bojowe. W 2022 roku Zachodni Okręg Wojskowy dysponował największym potencjałem bojowym w całej Rosji. W jego skład wchodziła armia pancerna, dwie armie ogólnowojskowe, armia lotnictwa i obrony powietrznej, Flota Bałtycka z podporządkowanym korpusem armijnym oraz jednostki bezpośrednio podporządkowane dowództwu¹.

W chwili wybuchu wojny duży procent Wojsk Lądowych Sił Zbrojnych FR był już po największej zmianie na szczeblu taktycznym – brygady rozformowano, a w ich miejsce powstały dywizje. Istniało 12 dowództw dywizji z podporządkowanymi jednostkami. Duża część tych dywizji nadal była w fazie organizacji, a poszczególne różniły się nawet liczbą podstawowych pułków. Poniżej przykłady:

- 4. Dywizja Pancerna (1. Armia Pancerna) – dwa pułki czołgów i jeden pułk zmechanizowany;
- 2. Dywizja Zmechanizowana (1. Armia Pancerna) – jeden pułk czołgów i dwa pułki zmechanizowane;
- 3. Dywizja Zmechanizowana (20. Armia Ogólnowojskowa) – jeden pułk czołgów i trzy pułki zmechanizowane;
- 18. Dywizja Zmechanizowana (11. Korpus Armijny Floty Bałtyckiej) – jeden pułk czołgów i dwa pułki zmechanizowane;
- 20. Dywizja Zmechanizowana (8. AO) – dwa pułki zmechanizowane².

Podstawowe uzbrojenie, w tym artyleryjskie, Dywizji Pancерnej i Dywizji Zmechanizowanej przedstawia tabela 1.

Dywizjon artylerii samobieżnej wchodzący w skład pułku składa się z dwóch (12 haubic) lub trzech baterii (18 haubic). Część pułków posiada dywizjon artylerii holowanej, przeważnie dwubaterijny (12 haubic). Zdecydowanie najwięcej w pułkach jest artylerii kalibru 152 mm, natomiast haubice 122 mm 2S1 występują w nielicznych pułkach. Ponadto w batalionach zmechanizowanych występują organiczne baterie 6 moździerzy 120 mm, w większości holowane. W pułkach zmechanizowanych występują też baterie artylerii raketowej. Natomiast dywizyjny pułk artylerii samobieżnej składa się z dwóch dywizjonów artylerii samobieżnej (36 haubic) i dywizjonu

1 J. Ciślak, *Armia rosyjska – armia agresora: Pokojowy system dowodzenia [Raport]*, 4.06.2022, Defence24.pl, <https://defence24.pl/sily-zbrojne/armia-rosyjska-armia-agresora-pokojowy-system-dowodzenia-raport> [dostęp: 23.03.2023].

2 J. Ciślak, *Armia rosyjska – armia agresora: Dywizje Wojsk Lądowych [Raport]*, 9.04.2022, Defence24.pl, <https://defence24.pl/sily-zbrojne/armia-rosyjska-armia-agresora-dywizje-wojsk-ladowych-raport> [dostęp: 6.03.2023].

Tabela 1. Podstawowe uzbrojenie Dywizji Pancernej i Dywizji Zmechanizowanej Sił Zbrojnych FR

Podstawowe uzbrojenie	Ilość uzbrojenia w Dywizji Pancernej (2 pułki czołgów i 1 pułk zmechanizowany)	Ilość uzbrojenia w Dywizji Zmechanizowanej (1 pułk czołgów i 2 pułki zmechanizowane)
Czołgi	220	156
BWP i transportery opancerzone	256	312
Moździerze	18	36
Artyleria lufowa	72	84
Artyleria raketowa	30	34
Zestawy przeciwlotnicze	40	40

Źródło: J. Ciślak, *Armia rosyjska – armia agresora: Dywizje Wojsk Lądowych*, 9.04.2022, Defence24.pl, <https://defence24.pl/sily-zbrojne/armia-rosyjska-armia-agresora-dywizje-wojsk-ladowych-raport> [dostęp: 6.03.2023].

artylerii raketowej (18 wyrzutni). Na wyposażeniu znajdują się 152-milimetrowe haubice samobieżne, a w nielicznych przypadkach – holowane. W przypadku większości dywizyjnych wieloprowadnicowych wyrzutni raketowych (kalibru 122 mm), są to znane BM-21 Grad lub jej nowe modyfikacje. Wybrane pułki dodatkowo posiadają wyrzutnię kalibru 220 mm 9P140 Uragan³.

Rosyjska artyleria lufowa i raketowa odgrywa znaczącą rolę w walkach na Ukrainie. Ponoszone straty są zdecydowanie mniejsze niż te, które ponoszą wojska pancerne i zmechanizowane. Federacja Rosyjska w zakresie artylerii systemów podstawowych, lufowych i raketowych posiada znaczące ilości w czynnej służbie i rezerwie. Stany tych rodzajów artylerii na początku 2022 roku przedstawiają tabele 2 i 3.

Rosyjska artyleria raketowa jest jednym z najważniejszych elementów trwającej wojny na Ukrainie, a wynika to z faktu posiadania znacznej liczby tego uzbrojenia przez FR (tabela 3). Tym samym są one ważnym narzędziem do zadawania strat ukraińskim jednostkom, w tym m.in. w ogniu kontrbaterijnym. Zadanie to realizują systemy BM-30 Smiercz, które w związku ze swoim zasięgiem ognia – ponad 70 km – mogą osiągnąć wszystkich lufowych środków rażenia oraz większości raketowych systemów artyleryjskich po stronie ukraińskiej. Obecnie Ukraina jest już wyposażona w systemy raketowe M142/270, które mogą razić rosyjskie systemy. Wyposażenie jednostek rosyjskiej artylerii raketowej stanowią systemy BM-21 Grad oraz modernizacja tego systemu w postaci Tornado-G. Przed wojną Rosjanie posiadali w służbie ponad 700 egzemplarzy tego systemu oraz jego pochodnych. Są to

3 Ibidem.

Tabela 2. Artyleria lufowa Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej przed 24 lutego 2022 roku

Lp.	Działa artylerii lufowej	Rodzaj artylerii lufowej	Liczba dział w aktywnej służbie	Liczba dział w rezerwie
1	2S1 Goździk 122 mm	haubica samobieźna	150	2000
2	2S3 Akacja 152 mm	haubica samobieźna	800	1000
3	2S5 Hiacynt 152 mm	haubicoarmata samobieźna	100	850
4	2S19 Msta-S 152 mm	haubicoarmata samobieźna	500	150
5	2S19M2 Msta-SM 152 mm	haubicoarmata samobieźna	350	–
6	2S35 Koalicja-SW 152 mm	haubicoarmata samobieźna	8	–
7	2S7M Małka 203 mm	armata samobieźna	60	–
8	2S7 Pion 203 mm	armata samobieźna	–	260
9	2S4 Tulipan 240 mm	moździerz samobieźny	40	390
10	2S34 Chosta 120 mm	haubica/ moździerz samobieźny	50+	–
11	2S23 Nona-SWK 120 mm	moździerz samobieźny	30	–
12	2A65 Msta-B 152 mm	haubicoarmata ciągniona	150	–
13	2A18 D-30 122 mm	haubica ciągniona	–	4400
14	M-30 wz. 1938 122 mm	haubica ciągniona	–	3750
15	M-46 wz. 1954 130 mm	armata ciągniona	–	650
16	2A36 Hiacynt-B 152 mm	haubicoarmata ciągniona	–	100
17	2A65 Msta-B 152 mm	haubicoarmata ciągniona	–	600
18	D-20 wz. 1955 152 mm	haubicoarmata ciągniona	–	1075
19	D-1 wz. 1943 152 mm	haubica ciągniona	–	700
20	MŁ-20 wz. 1937 152 mm	haubicoarmata ciągniona	–	100
21	2B14 82 mm	moździerz ciągniony	800+	–
22	2S12 Sani 120 mm	moździerz ciągniony	700	1000
23	2B16 NONA-K 120 mm	moździerz ciągniony	100	–
24	PM-38 wz. 1938 120 mm	moździerz ciągniony	–	900
25	M-160 wz. 1943 160 mm	moździerz ciągniony	–	300
26	2A19 MT-12/T-12 100 mm	armata ppanc. ciągniona	526	1000
RAZEM			4364	19 225

Źródło: International Institute for Strategic Studies (IISS), *The Military Balance 2022*, luty 2022, s. 194, <https://www.iiss.org/publications/the-military-balance/the-military-balance-2022> [dostęp: 6.03.2023].

systemy mogące razić cele na dystansie 20–40 km, w zależności od użytej amunicji raketowej kal. 122 mm. Ten rozpowszechniony, podstawowy system raketowy w Siłach Zbrojnych Federacji Rosyjskiej występuje w dużej ilości, łącznie z dużym zasobem przechowywanym w rezerwie. Ponadto Rosjanie mają pewną ilość jego lżejszego odpowiednika w postaci zestawu Grad-1. Piętro wyżej usytuowany jest system BM-27 Uragan, którego zasięg rażenia wynosi do 35 km. Jednocześnie system BM-27 w związku z używaniem pocisków raketowych kal. 220 mm ma większą siłę oddziaływanie na przeciwnika. W wyrzutniach wieloprowadnicowych najwyż-

szy poziom zajmuje system BM-30 Smiercz, który jest jednym z najgroźniejszych w wyposażeniu Rosjan i przyczynił się już niejednokrotnie do dużych strat po stronie Ukrainy, poprzez stosowanie m.in. amunicji kasetowej na dużych odległościach. System BM-30 Smiercz może razić cele zależnie od użytej amunicji na odległość 70–120 km. Na początku wojny Ukraińcy nie byli w stanie przeciwstawić się temu systemowi. Od kilku lat trwa też proces wdrażania zmodernizowanej wersji tego systemu, czyli Tornado-S, jednak realizacja przebiega dość wolno, a jego stan ilościowy określany był na 20 sztuk⁴.

Tabela 3. Artyleria raketowa Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej przed 24 lutego 2022 roku

Lp.	Wyrzutnie artylerii raketowej	Liczba wyrzutni w aktywnej służbie	Liczba wyrzutni w rezerwie
	BM-21 Grad 122 mm	550+	2000
	BM-21 Grad-1 122 mm	–	420
	9A53-G Tornado-G 122 mm	180	–
	BM-27 Uragan 220 mm	200+	700
	BM-27 Uragan-1M 220 mm	6	–
	TOS-1A Sołnieczkiok 220 mm	16+	–
	BM-30 Smiercz 300 mm	100	–
	9A53-S Tornado-S 300 mm	20	–
	9K720 Iskander-M	150	–
	RAZEM	1222	3120

Źródło: International Institute for Strategic Studies (IISS), *The Military Balance 2022*, luty 2022, s. 195, <https://www.iiss.org/publications/the-military-balance/the-military-balance-2022> [dostęp: 6.03.2023].

Najważniejszym elementem wojsk raketowych Wojsk Lądowych Sił Zbrojnych FR są raketowe systemy taktyczno-operacyjne Iskander. Powstanie i ukończenie jednostek bojowych zostało zrealizowane w drugiej dekadzie XXI wieku. Utworzono 13 samodzielnych brygad, które podporządkowano wybranym armiom w poszczególnych okręgach wojskowych. System ten ma możliwość przenoszenia głowic zarówno konwencjonalnych, jak i atomowych. Różni się wykorzystywanymi wyrzutniami i pociskami. Iskander-M jest systemem z pociskami balistycznymi o zasięgu do 500 km, a Iskander-K posiada manewrujące pociski skrzydlate o niskiej trajektorii lotu o zasięgu do 2500 km. Tym samym Iskander-K złamał postanowienia traktatu Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty (INF)⁵, który zakazywał produkcji oraz eksploatacji

4 A. Świerkowski, *Organy Putina. Rosyjskie rezerwy artylerii raketowej [Raport]*, 6.11.2022, Defence24.pl, <https://defence24.pl/sily-zbrojne/organy-putina-rosyjskie-rezerwy-artylerii-raketowej-analiza> [dostęp: 23.03.2023].

5 Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty (INF Treaty) – traktat zawarty 8 grudnia 1987 roku w Waszyngtonie pomiędzy Stanami Zjednoczonymi i Związkiem Radzieckim. W dniu 2 sierpnia 2019 roku USA wystąpiły z Traktatu z powodu złamania jego postanowień przez Federację Rosyjską.

w wojskach lądowych rakiet balistycznych i manewrujących o zasięgu od 500 do 5500 km⁶. Pociski Iskander są używane podczas wojny do punktowego atakowania celów oddalonych od granicy lub linii frontu. Po otrzymaniu zachodnich systemów zwalczania pocisków raketowych pojawia się coraz więcej informacji od strony ukraińskiej o strącaniu tych pocisków. W dniu 29 maja 2023 roku naczelny dowódca ukraińskich sił zbrojnych Walerij Załużny potwierdził, że Rosjanie, bombardując Kijów, użyli tego dnia do ataków również Iskanderów. Załużny napisał na kanale Telegram, że rosyjskie wojsko wystrzeliło na Kijów i obwód kijowski 11 rakiet Iskander-M i Iskander-K⁷. Większość rakiet zestrzelono, a ich resztki spadły na miasto.

W przypadku Sił Zbrojnych Ukrainy jednym z wiodących rodzajów sił zbrojnych są wojska lądowe wyposażone m.in. w artylerię lufową i raketową. Tak jak w wielu krajach również na Ukrainie kilkanaście lat wstecz przeprowadzono reformę, w wyniku której dywizje przeformowano w brygady pancerne i zmechanizowane, samodzielne brygady zostały przydzielone do poszczególnych dowództw operacyjnych. Tym samym siły wojsk lądowych przynależą do czterech dowództw operacyjnych. Należą do nich przydzielone im: brygady pancerne, zmechanizowane, piechoty zmotoryzowanej, pułków rakiet przeciwlotniczych, łączności, operacyjnego zabezpieczenia, remontowo-naprawcze. Ponadto każde z dowództw dysponuje brygadą lub brygadami artylerii o rozbudowanej strukturze⁸.

Przed wybuchem wojny w 2022 r. w Siłach Zbrojnych Ukrainy istniało osiem samodzielnych brygad artylerii (SBA), dwie brygady artylerii raketowej (BAR), brygada rakiet (BR) oraz dwa pułki artylerii raketowej (PAR). Z tego składu 10 brygad i pułk znajdowało się w składzie wojsk lądowych, a SBA i PAR – w składzie sił morskich. Samodzielne brygady artylerii nie miały jednolitej struktury i zasadniczym ich uzbrojeniem na początku wojny były haubicomarty ciągnięte 152 mm 2A36 Hiacynt-B i 2A65 Msta-B. Tylko w dwie brygady artylerii były wyposażone w działa samobieżne: 26. BA w 152 mm 2S19 Msta i 152 mm 2S5 Hiacynt, a 43. SBA – 203 mm 2S7 Pion). W skład tych brygad wchodził też dywizjon przeciwpancerny wyposażony w 12 egzemplarzy 100 mm armat ppanc. MT-12 Rapira i 6 sztuk samobieżnych wyrzutni ppk 9P149 Szturm-S. Natomiast 19. BR posiadała wyrzutnie rakiet 9K79-1 Toczka-U, 15. PAR i 107. BAR – 300 mm wyrzutnie BM-30 Smiercz, a 27. BAR i 32. PAR – 220 mm wyrzutnie BM-27 Uragan.

6 T. Kwasek, *Rosyjski miecz – raketowy system taktyczno-operacyjny*, „Nowa Technika Wojskowa” 2018, nr 14 (specjalny), s. 36–7.

7 *Kolejny atak na Kijów. Rosjanie uderzyli Iskanderami*, 29.05.2023, Tvn24.pl, <https://tvn24.pl/swiat/ukraina-rosja-rosyjski-atak-na-kijow-zestrzelone-drony-i-rakiety-7148652> [dostęp: 2.06.2023].

8 J. Ciślak, *Ukraiński bóg wojny – stan obecny i przyszłość artylerii SZ Ukrainy*, 31.10.2021, Defence24.pl, <https://defence24.pl/sily-zbrojne/ukrainski-bog-wojny-stan-obecny-i-przyszlosc-artylerii-sz-ukrainy> [dostęp: 27.04.2023].

Tabela 4. Artyleria lufowa Sił Zbrojnych Ukrainy przed 24 lutego 2022 roku

Lp.	Działa artylerii lufowej	Rodzaj artylerii lufowej	Liczba dział w aktywnej służbie	Liczba dział w rezerwie
1	2S1 Goździk 122 mm	haubica samobieźna	292	–
2	2S3 Akacja 152 mm	haubica samobieźna	249	–
3	2S5 Hiacynt 152 mm	haubicoarmata samobieźna	18	–
4	2S19 Msta-S 152 mm	haubicoarmata samobieźna	35	–
5	2S7 Pion 203 mm	armata samobieźna	13	83
6	2A18 D-30 122 mm	haubica ciągniona	75	–
7	2A36 Hiacynt-B 152 mm	haubicoarmata ciągniona	180	–
8	2A65 Msta-B 152 mm	haubicoarmata ciągniona	130	–
9	D-20 wz. 1955 152 mm	haubicoarmata ciągniona	130	–
10	2S12 Sani 120 mm	moździerz ciągniony	190	–
11	2B16 NONA-K 120 mm	moździerz ciągniony	2	–
12	PM-38 wz. 1938 120 mm	moździerz ciągniony	30	–
13	M-120 120 mm	moździerz ciągniony	120	–
14	2A19 T-12/MT-12 100 mm	armata ppanc. ciągniona	500	–
RAZEM			1964	83

Źródło: International Institute for Strategic Studies (IISS), *The Military Balance 2022*, luty 2022, s. 212, <https://www.iiiss.org/publications/the-military-balance/the-military-balance-2022> [dostęp: 6.03.2023].

W związku z tym, że w Siłach Zbrojnych Ukrainy zlikwidowano szczebel dywizyjny, brygady kadrowe miały silną brygadową grupę artylerii (BGA, praktycznie – pułk) o zasięgu ognia do 24 km. Ponadto brygady pancerne miały na etacie dwa dywizjony artylerii samobieźnej (122 mm 2S1 Goździk i 152 mm 2S3 Akacja) – w dywizjonie: 3 baterie po 6 sztuk i jeden dywizjon artylerii raketowej – 122 mm BM-21 Grad. W podobnym układzie występuje artyleria i dywizjon przeciwpancerny (o takim samym składzie jak w SBA) w brygadach zmechanizowanych. Brygady górsko-szturmowe dysponowały: dywizjonem artylerii haubic ciągnionych (152 mm D-20 lub 122 mm D-30), dywizjonem artylerii samobieźnej 2S1 (tylko 10. SB Gór.-Szturm.), dywizjonem artylerii raketowej BM-21 i przeciwpancernym. Natomiast brygady piechoty zmotoryzowanej dysponowały etatowo dywizjonem haubic ciągnionych (D-20), baterią BM-21 oraz dywizjonem przeciwpancernym. Sprzętu artyleryjskiego zabrakło dla brygad OT i kolejnych jednostek odwodowych. Według szacunków Świerkowskiego na początku wojny Ukraina dysponowała około 46–47 dywizjonami artylerii samobieźnej, 35–37 dywizjonami artylerii ciągnionej, 33–36 dywizjonami artylerii raketowej i 3 dywizjonami rakiet, a także 30 dywizjonami artylerii przeciwpancernej⁹. W analizach i statystykach w tabelach 4 i 5 widać wyraź-

9 A. Świerkowski, *Ukraińska artyleria. Jaka była, jest i będzie*, 26.07.2023, Defence24.pl, <https://defence24.pl/wojna-na-ukrainie-raport-specjalny-defence24/ukrainska-artyleria-jaka-byla-jest-i-bedzie-wywiad> [dostęp: 27.07.2023].

Tabela 5. Artyleria raketowa Sił Zbrojnych Ukrainy przed 24 lutego 2022 roku

Lp.	Wyrzutnie artylerii raketowej	Liczba wyrzutni w aktywnej służbie	Liczba wyrzutni w rezerwie
	BM-21 Grad 122 mm	185	–
	BM-21 Grad-1 122 mm	18	–
	BM-27 Uragan 220 mm	70	–
	BM-30 Smiercz 300 mm	81	–
	9K79 Toczka	90	–
	RAZEM	444	0

Źródło: International Institute for Strategic Studies (IISS), *The Military Balance 2022*, luty 2022, s. 212, <https://www.iiiss.org/publications/the-military-balance/the-military-balance-2022> [dostęp: 6.03.2023].

nie, że strona ukraińska nie posiadała rezerw sprzętu artyleryjskiego, z wyjątkiem 203 mm armat samobieżnych 2S7 Pion.

3. DZIAŁANIA ARTYLERII WALCZĄCYCH STRON I PRZYKŁADY JEJ UŻYCIA

Początek działań zbrojnych podczas agresji Rosji na Ukrainę od 24 lutego 2022 roku pokazał, że Ukraińcy odrobili lekcję z 2014 roku i dokonali znaczących zmian organizacyjno-ilościowych w siłach zbrojnych, aby być przygotowanymi na ewentualny konflikt zbrojny z zaborczym sąsiadem. Nieznana była tylko ewentualna skala takiego konfliktu. Nikt też nie przewidywał, że konflikt ten przeistoczy się w tak szerokie działania zbrojne, obejmujące prawie 100 proc. terenów Ukrainy graniczących z Rosją. To spowodowało, że skala użytego sprzętu była bardzo duża, a zapas zostały w dużym procencie zużyte.

Na początku czerwca 2022 roku brytyjski dziennik „Independent” podał, cytując ustalenia z nowego raportu wywiadowczego, że wojsko ukraińskie ponosi duże straty, bo ma 20 razy mniej artylerii i 40 razy mniej amunicji oraz znacznie mniejszy zasięg ostrzału niż wojska rosyjskie. Przedstawiono w nim również, że artyleria ukraińska jest w stanie razić Rosjan na odległość 15,5 mili (ok. 25 km), podczas gdy wojska rosyjskie mogą strzelać nawet na 12-krotnie większą odległość. Raport „Independent” alarmował: „Taktyczna sytuacja na wschodzie Ukrainy wygląda następująco (...) stronie ukraińskiej prawie całkiem skończyły się pociski do wieloprowadnicowych wyrzutni rakiet typu Smiercz i Uragan, które umożliwiały skuteczne odstraszenie rosyjskich ofensyw w pierwszych miesiącach inwazji z odległości (60–80 km)”. W raporcie opisano ponadto możliwości Ukraińców i Rosjan: „Obecnie maksymalny zasięg rażenia Sił Zbrojnych Ukrainy wynosi (25 km). To zasięg, na który może strzelać pozostająca w użyciu artyleria kalibru 152/155 mm i wieloprowadnicowe wyrzutnie rakiet Grad (...). Jednocześnie wróg uderza w miejsca koncentracji sił ukraińskich z odległości (300 km) taktycznymi pociskami balistycznymi Iskander, 70–80 km przy użyciu wieloprowadnicowych

wyrzutni Smiercz i Toczka-U, z 40–60 km przy użyciu wieloprowadnicowych wyrzutni Uragan”¹⁰.

Taki obraz broniącej się Ukrainy miał bardzo duży wpływ na szeroką pomoc sprzętowo-finansową z Zachodu, w tym szczególnie z USA, o czym w następnym podrozdziale. Generalnie wykorzystując posiadane uzbrojenie artyleryjskie oraz nowe, otrzymane z Zachodu, Ukraina prowadziła i prowadzi skutecznie działania obronne i opóźniające oraz kontrataki. Pozwoliło to Ukrainie zniwelować przewagę ogniową artylerii rosyjskiej. Przykłady wykorzystania nowego uzbrojenia podawane są przez obie strony konfliktu zbrojnego. Jednym z dominujących aspektów współczesnego konfliktu są materiały filmowe i zdjęcia pokazujące udane ataki artylerii różnego rodzaju. Podczas tego konfliktu w szybkim tempie zwiększało się wykorzystanie bezpilotowych środków lotniczych (BSL) do prowadzenia rozpoznań na rzecz artylerii, co przeniosło konflikt na duże odległości i umożliwiło realizację po korekcie celniejszego ognia artylerii. Oczywiście standardowe pociski, szczególnie te poradzieckie, są zdecydowanie mniej celne, pozostają więc pociski specjalne (dostarczone z Zachodu) naprowadzane na cel – wtedy ilość zamienia się w jakość (celność).

Ponadto bardzo istotne okazały się możliwości stron konfliktu co do ilości wystrzelwanej amunicji – w połowie 2022 roku dziennik „The New York Times” podał, powołując się na anonimowego oficera ukraińskiej armii, że Ukraińcy wystrzelują dziennie 5–6 tys. pocisków, podczas gdy Rosjanie – 60 tys. pocisków. Do tego dochodzi sposób prowadzenia ostrzału przez strony konfliktu – Ukraińcy uderzają w konkretne cele, Rosjanie wyznaczają całe kwadraty powierzchni i przykrywają je ogniem artyleryjskim. Na jeden wystrzał Ukraińców odpowiadają dwudziestoma¹¹. Przykłady te pokazują, jak trudno realizować obronę przeciwko agresorowi, który ma zdecydowanie większe zapasy amunicji. Ta przewaga została przerwana, gdy sami Rosjanie zaczęli reglamentować amunicję do kluczowych systemów uzbrojenia z powodu zmniejszonych dostaw. Miało to miejsce na przełomie lat 2022/2023. W sieci zaczęły pojawiać się materiały pokazujące, jakiej jakości amunicja artyleryjska trafia do rosyjskich żołnierzy na froncie. Mniejsze dostawy i gorsza jakość miały wpływ na ograniczone wsparcie artylerii dla atakującej rosyjskiej piechoty. Oprócz dużego zużycia amunicji artyleryjskiej w pierwszym półroczu wojny, doszły wyselekcjonowane ataki raketowe dostarczonymi Ukrainie przez państwa Zachodu systemami raketowymi

10 „Independent”, *Wojska Rosji mają nawet 40-krotną przewagę uzbrojenia nad siłami Ukrainy*, 9.06.2022, Gazetaprawna.pl, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/swiat/artykuly/8446932,wojsko-rosji-40krotna-przewaga-sily-ukrainy-independent.html> [dostęp: 21.03.2023].

11 J. Wyrwał, M. Kudła, *Wojna artyleryjska w Ukrainie. Dlaczego decyduje o wszystkim, a Ukraina jej nie wygrywa*, 4.07.2022, Wiadomości.onet.pl, <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/wojna-artyleryjska-decyduje-o-wszystkim-dlaczego-ukraina-jej-nie-wygrywa/rrwf2g2> [dostęp: 23.03.2023].

M142 HIMARS i M270 MLRS. Tym samym Ukraińcy precyzyjnymi ostrzałami rozpoczęli niszczenie składów amunicji na zapleczu frontu, odcinając artylerię rosyjską od amunicji¹². Ponadto już na początku września 2022 roku w mediach pojawiły się informacje, że wraz z działami 155 mm M777A2 Amerykanie przekazali najnowocześniejsze pociski M982 Excalibur naprowadzane systemem GPS, przeznaczone do precyzyjnego rażenia punktowych celów¹³ – w przypadku tego działa na odległość ok. 40 km z błędem 2 m.

Jednym z pierwszych przykładów działań artylerii na początku wojny był w dniu 9 marca 2022 roku atak artylerii ukraińskiej na kolumnę rosyjskich czołgów i transporterów opancerzonych, które zostały rozmieszczone w pobliżu Browarów w obwodzie kijowskim. Rosyjskie wojska grupowały się tam, by okrążyć Kijów po lewej stronie Dniepru. Jednym z nich był 6. pułk czołgów, który dostał się pod ogień artylerii na głównej drodze. Podczas ataku zginął dowódca pułku. Incydent ten stał się bardzo medialny za sprawą zamieszczonego w sieci ukraińskiego filmu z ataku ukazującego żołnierza rosyjskiego, który przerażonym głosem komentuje straty i śmierć dowódcy pułku¹⁴.

Pierwszą udokumentowaną stratą ukraińskiej artylerii było nieodwracalne zniszczenie armatohaubicy Krab na wschodzie Ukrainy. Informację o tym wydarzeniu podano w dniu 24 listopada 2022 roku. Zdjęcie wskazuje na wewnętrzną detonację amunicji, która rozerwała wieżę i kadłub. Nie podano dokładnych informacji, ale można założyć, że do zniszczenia Kraba przyczynił się dron – amunicja krążąca Lancet-3, który w kolejnych miesiącach trafił wiele ukraińskich jednostek artyleryjskich. Obsługą takich jednostek zajmują się specjaliści Specnazu, których zadaniem jest polowanie na zachodnie jednostki artylerii w Siłach Zbrojnych Ukrainy, mogące precyzyjnie razić wojska rosyjskie¹⁵.

W trakcie konfliktu nabrało znaczenia niszczenie specjalistycznego sprzętu przeciwnika. 20 maja 2023 r. ukraińska armia poinformowała o zniszczeniu wozu dowodzenia 55K6E wchodzącego w skład systemu S-400 Triumf. Jest to jedyna udo-

12 P. Juraszek, *Rosjanie w kryzysie. Reglamentują amunicję do boga wojny*, 14.03.2023, Tech.wp.pl, <https://tech.wp.pl/rosjanie-w-kryzysie-reglamentuja-amunicje-do-boga-wojny-6876350735575840a> [dostęp: 6.04.2023].

13 *Ukraina otrzymała najcenniejsze amerykańskie pociski artyleryjskie Excalibur*, 8.09.2022, Dziennik.pl, <https://gospodarka.dziennik.pl/news/artykuly/8532968,excalibur-pociski-artyleryjskie-ukraina-wojna-rosja.html> [dostęp: 12.04.2023].

14 *Atak Rosji na Ukrainę. Kolumna rosyjskich czołgów ostrzelana w Browarach. „Dowódca pułku zginął”*, Tvn24.pl, 10.03.2022, <https://tvn24.pl/swiat/ukraina-browary-kolumna-rosyjskich-czolgow-ostrzelana-andrzej-zacharow-dowodca-pulku-zginal-5630295> [dostęp: 15.03.2023].

15 P. Juraszek, *Pierwszy AHS Krab zniszczony w walce. Dokonał tego rosyjski Specnaz*, 28.11.2022, Tech.wp.pl, <https://tech.wp.pl/pierwszy-ahs-krab-zniszczony-w-walce-kulisy-brutalnej-wojny-artyleryjskiej,6838782676957888a> [dostęp: 30.04.2023].

kumentowana strata Rosji ze zniszczenia pojazdu tego systemu. Miało to miejsce w obwodzie chersońskim, a Ukraińcy użyli do tego celu wyrzutni HIMARS. Po raz pierwszy zniszczono stanowisko dowodzenia tego systemu, a jednocześnie drugi pojazd systemu S-400. Pierwsze wydarzenie miało miejsce w styczniu 2023 roku, kiedy obrońcy potwierdzili zniszczenie samej wyrzutni¹⁶.

4. WSPARCIE UKRAINY W SPRZĘT ARTYLERYJSKI PRZEZ PAŃSTWA ZACHODU

Wraz z poparciem politycznym dla Ukrainy w momencie agresji Rosji na ten kraj 24 lutego 2022 roku nastąpiły praktyczne działania pomocy finansowo-materialnej, a szczególnie związane z dostawą uzbrojenia i sprzętu wojskowego. Działania te, wynikające z małej ilości czasu, dotyczyły uzbrojenia i sprzętu będącego na wyposażeniu armii poszczególnych państw. Tym samym rozpoczął się proces przekazywania poszczególnych rodzajów broni, ze szczególnym uwzględnieniem artylerii lufowej i artylerii raketowej.

Po kilku tygodniach walk artyleria Ukrainy stanęła przed problemem zasadniczym – braki w amunicji do poradzieckiego sprzętu, której nie produkowano ze względu na istniejące zapasy po ZSRR. Krajów popierających Ukrainę, które posiadały taką amunicję, było kilka, ale także ich zapasy były ograniczone. Tym samym braki amunicji do artylerii lufowej i raketowej pojawiły się już po kampanii wokół Kijowa, czyli na początku kwietnia 2022 roku. W tym miesiącu rozpoczęły się pierwsze dostawy sprzętu zachodniego – 90 amerykańskich 155 mm haubicoarmat ciągnionych M777 z amunicją. Dostawy tego uzbrojenia zainicjowały zmiany w wyposażeniu poszczególnych brygad. Rozpoczęto przezbrajanie istniejących samodzielnych brygad artylerii ze sprzętu poradzieckiego na amerykański, a wycofany sprzęt przekazano do nowo tworzonych samodzielnych brygad artylerii i samodzielnych brygad zmechanizowanych. Po kolejnych dostawach uzbrojenia w brygadach raketowych stary sprzęt zastąpiono stopniowo systemami HIMARS i MLRS. Kontynuacja dostaw sprzętu artyleryjskiego zapewniła Ukrainie kolejne partie nowoczesnego uzbrojenia, w tym 155 mm armatohaułbice samobieżne: Krab (26. SBA), PzH 2000 (26., potem 43. SBA) i CAESAR-y (55. SBA), ale większość samodzielnych brygad artyleryjskich otrzymała 155 mm haubicoarmaty ciągnione: M777, FH-70 i Tr F1 (40., 44., 45., 55. i 406. SBA). Natomiast do brygad pancernych, zmechanizowanych i górskoszturmowych skierowano starsze typy uzbrojenia artyleryjskiego z Zachodu, przede wszystkim różne wersje 155 mm haubicy M109 i armatohaułbicy Zuzana 2 oraz 152 mm armatohaułbicy Dana. Niektóre brygady wyposażono w wyrzutnie raketowe RM-70/RM-70 Vampire. Wojska desantowo-szturmowe (WD-Sz.) zamieniły

16 N. Garbarek, „*Bóg wojny*” niszczy rosyjski Triumf. Pierwsza taka strata Putina, 31.05.2023, Tech.wp.pl, <https://tech.wp.pl/bog-wojny-niszcz-rosyjski-triumf-pierwsza-taka-strata-putina-6903917867723456a> [dostęp: 5.06.2023].

122 mm haubice D-30 na zachodnie 105 mm haubice L119/M119. Tak jak wskazano wyżej, nowo tworzone brygady otrzymywały początkowo sprzęt wycofywany ze starych samodzielnych brygad artylerii, brygad zmechanizowanych, pancernych i desantowo-szturmowych, który w miarę napływu dostaw zastępowany jest sprzętem z Zachodu, przede wszystkim M109A6 Paladin i brytyjskimi AS-90, których dostarcza się coraz więcej. Również wymiana moździerzy podlega temu procesowi i są one zastępowane zachodnim uzbrojeniem. Świerkowski szacował, że na koniec 2022 roku Ukraina mogła otrzymać ponad 300 dział ciągnionych o kalibrach od 105 do 155 mm, 350 dział samobieżnych i 148 wyrzutni raketowych (w tym ok. 40 HIMARS/MLRS). Dawało to w sumie około 900 systemów artyleryjskich. Na połowę 2023 roku liczba ta mogła zdecydowanie przekraczać 1500 egzemplarzy¹⁷.

Jednym z wzorowych przykładów pomocy Ukrainie jest m.in. pakiet z USA zawierający pokaźny zestaw sprzętu dla artylerii. Na początku października 2022 roku Departament Obrony Stanów Zjednoczonych przekazał, że prezydent Joe Biden zatwierdził kolejny – już 22. pakiet pomocy wojskowej dla Ukrainy o wartości 625 mln dolarów amerykańskich. Przekazane w jego ramach uzbrojenie i wyposażenie pochodzi z zasobów amerykańskich sił zbrojnych i są to m.in.: cztery wyrzutnie artyleryjskiego systemu raketowego M142 HIMARS wraz z pakietem amunicji, 16 ciągnionych 155 mm haubicoarmat (M777), 75 tys. nabojów artyleryjskich kalibru 155 mm, 500 sztuk 155 mm pocisków korygowanych Excalibur, 1 tys. 155 mm pocisków RAAM (ang. *remote anti-armor munition*), 16 sztuk 105 mm haubic M119, 30 tys. nabojów moździerzowych kalibru 120 mm, 200 pojazdów opancerzonych klasy MRAP MaxxPro, 200 tys. sztuk amunicji małokalibrowej, sprzęt inżynieryjny i materiały wybuchowe. Należy zauważyć, że dotychczas USA przeznaczyły 17,5 mld dolarów pomocy wojskowej. W związku z wyczerpywaniem się posiadanych nadwyżek w amerykańskich siłach zbrojnych Departament Obrony Stanów Zjednoczonych zamawia sprzęt u producentów, a takim przykładem jest zamówienie 18 wyrzutni M142 HIMARS czy sześciu baterii raketowego systemu przeciwlotniczego NASAMS we wrześniu 2022 roku¹⁸.

Przykłady wsparcia Ukrainy amunicją w ramach pomocy wojskowej, głównie z USA, pokazują, że jest to jeden z ważniejszych elementów wsparcia Ukrainy. Stał się on jednym z priorytetów dostaw, szczególnie amunicji kalibru 155 mm, bo dzięki temu użycie artylerii na froncie równoważy rosyjską przewagę właśnie w artylerii. Jednocześnie kraje Zachodu muszą z dużą rozważą przekazywać tę amunicję, pamiętając o utrzymaniu swoich rezerw strategicznych i operacyjnych. Z tego powodu rozpoczęto przygotowania w krajach zachodnich, szczególnie w Europie, do intensywnej

17 A. Świerkowski, *Ukraińska artyleria...*, op. cit.

18 Ł. Pacholski, *Nowy pakiet amerykańskiej pomocy wojskowej dla Ukrainy*, 7.10.2022, Rzeczpospolita.pl, <https://radar.rp.pl/rosja/art37199251-nowy-pakiet-amerykanskiej-pomocy-wojskowej-dla-ukrainy> [dostęp: 19.03.2023].

produkcji amunicji, głównie do artylerii lufowej. Same Stany Zjednoczone do maja 2023 roku przekazały już ponad 2 mln pocisków 155 mm. Zapotrzebowanie Ukrainy szacowane jest na ok. 200 tys. pocisków 155 mm miesięcznie. Zapotrzebowanie właśnie na tę amunicję w Ukrainie podyktowane jest tym, że jest to jeden z najbardziej rozpowszechnionych kalibrów w użytkowanej artylerii otrzymanej od krajów Zachodu, w tym m.in. do polskich armatohaubic Krab, niemieckich PzH 2000 i francuskich CAESAR oraz wielu dział amerykańskich. Po ponad roku wojny USA podjęły rozmowy z Koreą Południową odnośnie zakupu amunicji celem uzupełnienia własnych rezerw, a jednocześnie wysyłają swoją amunicję do Ukrainy¹⁹.

Odmierna sytuacja jest w przypadku rakiet dalekiego zasięgu MGM-140 ATACMS (Army TACTical Missile System) do wyrzutni HIMARS. Standardowe rakiety naprowadzane bezwładnościowo z korektą GPS kal. 227 mm M30/M31, które zostały opracowane specjalnie na potrzeby tej wyrzutni, mają zasięg 60–70 km. I takie rakiety wraz z wyrzutniami otrzymali i użytkują Ukraińcy. Z wyrzutni HIMARS można również strzelać pociskami taktycznymi ATACMS, czyli broni precyzyjnego rażenia o zasięgu wynoszącym do nawet 300 km, której cenę szacuje się na poziomie niemal 1,5 mln dolarów za sztukę. Rok od rozpoczęcia agresji Rosji na Ukrainę USA nadal nie podjęły decyzji o wysłaniu tych rakiet. Poinformowały Ukrainę, że zapas tych rakiet jest ograniczony. Nie ma to jednak związku z wcześniejszymi wnioskami o unikanie eskalacji wojny i atakowania terytorium Rosji. W lipcu 2023 roku „The Washington Post” poinformował, że administracja Joe Bidena stanowczo podtrzymuje, że na razie nie ma planów odnośnie wysłania do Ukrainy pocisków ATACMS, o które Kijów zabiega już od ponad roku²⁰.

PODSUMOWANIE

Wojna rosyjsko-ukraińska w pierwszych miesiącach walk uświadomiła wszystkim, a jednocześnie przypomniła zapomnianą maksymę, że artyleria jest bogiem wojny. Szczególnie ma to zastosowanie do tak zmasowanego użycia artylerii – na przestrzeni setek kilometrów frontu – jakie ma miejsce podczas tej wojny. Pierwsze walki szybko pokazały przewagę artylerii lufowej i raketowej Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej. Oczywiście ukraińska artyleria odnosiła sukcesy, ale jej możliwości były ograniczone. Dopiero szybka interwencja krajów Zachodu, a szczególnie USA, spowodowała, że na Ukrainę zaczęto dostarczać uzbrojenie artyleryjskie lufowe i raketowe zdecydowanie lepszej jakości i celności niż używany przez Ukrainę sprzęt artyleryjski

19 M. Tomczak, *USA dogadały się z Koreą. Takiej pomocy jeszcze nie było*, 26.05.2023, Tech.wp.pl, <https://tech.wp.pl/poufne-porozumienie-beda-wieksze-dostawy-amunicji-do-ukrainy-6902114759953024a> [dostęp: 2.06.2023].

20 T. Mileszko, *Tajne narady w Białym Domu. Potężne pociski dla Ukrainy coraz bliżej*, 12.07.2023, Komputerswiat.pl, <https://www.komputerswiat.pl/aktualnosci/militaria/tajne-narady-w-bialym-domu-poteczna-bron-dla-ukrainy-coraz-bliziej/2mltgpv> [dostęp: 16.07.2023].

z czasów Związku Radzieckiego. Szczególnie artyleria lufowa kalibru 155 mm, reprezentowana przez wiele typów przekazywanego sprzętu, oraz raketowa z wyrzutniami HIMARS na czele, wyrównały szanse Ukrainy i umożliwiły precyzyjne ataki na froncie i na jego zapleczu. Osobnym, ale jednym z najważniejszych elementów funkcjonowania artylerii są pociski i rakiety do przekazanego sprzętu. Tylko dzięki tym dostawom Ukraina jest w stanie realizować obronę oraz kontratakować celem odzyskania straconych ziem. Wszystkie powyżej opisane okoliczności pokazały krajom NATO, jak ważne jest posiadanie zapasów i ujednolicenie używanej amunicji.

Doświadczenia toczącej się wojny rosyjsko-ukraińskiej spowodowały, że zwrócono uwagę na fakt, że nadal na polu walki duże znaczenie ma artyleria lufowa i raketowa. Kraje Zachodu zauważyły to wcześniej niż Rosja i stworzyły pociski artylerii lufowej precyzyjnego rażenia, tym samym zmieniając ilość na jakość. Obecnie kolejnym etapem jest zwiększanie dystansu, na jaki pociski te mogą razić cele. Dobrym przykładem takich działań są testy realizowane przez niemiecki koncern Rheinmetall i izraelski Elbit, które wspólnie pracują nad artylerią przyszłości. Powstał prototyp automatycznej haubicy, której próby przeprowadzono w marcu 2023 roku na poligonie Sziwta w południowym Izraelu. Nowa broń z działem 155 mm o długości 60 kalibrów ma strzelać na odległość 83 km²¹. Jest to imponująca odległość, dorównująca, a nawet przewyższająca standardowe rakiety systemu HIMARS.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

1. Kwasek T., *Rosyjski miecz – raketowy system taktyczno-operacyjny*, „Nowa Technika Wojskowa” 2018, nr 14 (specjalny).

Źródła prawa

1. Treaty Between The United States Of America And The Union Of Soviet Socialist Republics On The Elimination Of Their Intermediate-Range And Shorter-Range Missiles (INF Treaty), signed December 8, 1987, <https://2009-2017.state.gov/t/avc/trty/102360.htm> [dostęp: 6.03.2023].

Netografia

1. *Atak Rosji na Ukrainę. Kolumna rosyjskich czołgów ostrzelana w Browarach. „Dowódca pułku zginął”*, 10.03.2022, Tvn24.pl, <https://tvn24.pl/swiat/ukraina-browary-kolumna-rosyjskich-czolgow-ostrzelana-andrzej-zacharow-dowodca-pulku-zginal-5630295> [dostęp: 23.03.2023].
2. Ciślak J., *Armia rosyjska – armia agresora: Dywizje Wojsk Lądowych [Raport]*, 9.04.2022, Defence24.pl, <https://defence24.pl/sily-zbrojne/armia-rosyjska-armia-agresora-dywizje-wojsk-ladowych-raport> [dostęp: 6.03.2023].

21 Ł. Michalik, *Haubica nowej generacji. Broń z Niemiec i Izraela będzie strzelać na 80 km*, 18.05.2023, Tech.wp.pl, <https://tech.wp.pl/haubica-nowej-generacji-bron-z-niemiec-i-izraela-będzie-strzelac-na-80-km,6899453585648544a> [dostęp: 6.06.2023].

3. Ciślak J., *Armia rosyjska – armia agresora: Pokojowy system dowodzenia [Raport]*, 4.06.2022, Defence24.pl, <https://defence24.pl/sily-zbrojne/armia-rosyjska-armia-agresora-pokojowy-system-dowodzenia-raport> [dostęp: 6.03.2023].
4. Ciślak J., *Ukraiński bóg wojny – stan obecny i przyszłość artylerii SZ Ukrainy*, 31.10.2021, Defence24.pl, <https://defence24.pl/sily-zbrojne/ukraiński-bog-wojny-stan-obecny-i-przyszłość-artylerii-sz-ukrainy> [dostęp: 27.04.2023].
5. Garbarek N., *„Bóg wojny” niszczy rosyjski Triumf. Pierwsza taka strata Putina*, 31.05.2023, Tech.wp.pl, <https://tech.wp.pl/bog-wojny-niszczy-rosyjski-triumf-pierwsza-taka-strata-putina,6903917867723456a> [dostęp: 5.06.2023].
6. *„Independent”, Wojska Rosji mają nawet 40-krotną przewagę uzbrojenia nad siłami Ukrainy*, 9.06.2022, Gazetaprawna.pl, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/swiat/artykuly/8446932,wojsko-rosji-40krotna-przewaga-sily-ukrainy-independent.html> [dostęp: 21.03.2023].
7. International Institute for Strategic Studies (IISS), *The Military Balance 2022*, luty 2022, <https://www.iiss.org/publications/the-military-balance/the-military-balance-2022> [dostęp: 6.03.2023].
8. Juraszek P., *Pierwszy AHS Krab zniszczony w walce. Dokonał tego rosyjski Specnaz*, 28.11.2022, Tech.wp.pl, <https://tech.wp.pl/pierwszy-ahs-krab-zniszczony-w-walce-kulisy-brutalnej-wojny-artyleryjskiej,6838782676957888a> [dostęp: 30.04.2023].
9. Juraszek P., *Rosjanie w kryzysie. Reglamentują amunicję do boga wojny*, 14.03.2023, Tech.wp.pl, <https://tech.wp.pl/rosjanie-w-kryzysie-reglamentuja-amunicje-do-boga-wojny,6876350735575840a> [dostęp: 6.04.2023].
10. *Kolejny atak na Kijów. Rosjanie uderzyli Iskanderami*, 29.05.2023, Tvn24.pl, <https://tvn24.pl/swiat/ukraina-rosja-rosyjski-atak-na-kijow-zestrzelone-drony-i-rakiety-7148652> [dostęp: 2.06.2023].
11. Michalik Ł., *Haubica nowej generacji. Broń z Niemiec i Izraela będzie strzelać na 80 km*, 18.05.2023, Tech.wp.pl, <https://tech.wp.pl/haubica-nowej-generacji-bron-z-niemiec-i-izraela-bedzie-strzelac-na-80-km,6899453585648544a> [dostęp: 6.06.2023].
12. Mileszko T., *Tajne narady w Białym Domu. Potężne pociski dla Ukrainy coraz bliżej*, 12.07.2023, Komputerswiat.pl, <https://www.komputerswiat.pl/aktualnosci/militaria/tajne-narady-w-bialym-domu-poteczna-bron-dla-ukrainy-coraz-bliziej/2mltgpv> [dostęp: 16.07.2023].
13. Pacholski Ł., *Nowy pakiet amerykańskiej pomocy wojskowej dla Ukrainy*, 7.10.2022, Rzeczpospolita.pl, <https://radar.rp.pl/rosja/art37199251-nowy-pakiet-amerykanskej-pomocy-wojskowej-dla-ukrainy> [dostęp: 19.03.2023].
14. Świerkowski A., *Organy Putina. Rosyjskie rezerwy artylerii raketowej [Raport]*, 6.11.2022, Defence24.pl, <https://defence24.pl/sily-zbrojne/organy-putina-rosyjskie-rezerwy-artyleryi-raketowej-analiza> [dostęp: 23.03.2023].
15. Świerkowski A., *Ukraińska artyleria. Jaka była, jest i będzie*, 26.07.2023, Defence24.pl, <https://defence24.pl/wojna-na-ukrainie-raport-specjalny-defence24/ukraińska-artyleria-jaka-była-jest-i-bedzie-wywiad> [dostęp: 27.07.2023].
16. Tomczak M., *USA dogadały się z Koreą. Takiej pomocy jeszcze nie było*, 26.05.2023, Tech.wp.pl, <https://tech.wp.pl/poufne-porozumienie-beda-wieksze-dostawy-amunicji-do-ukrainy,6902114759953024a> [dostęp: 2.06.2023].
17. *Ukraina otrzymała najcenniejsze amerykańskie pociski artyleryjskie Excalibur*, 8.09.2022, Dziennik.pl, <https://gospodarka.dziennik.pl/news/artykuly/8532968,excalibur-pociski-artyleryjskie-ukraina-wojna-rosja.html> [dostęp: 12.04.2023].
18. Wyrwał J., Kudła M., *Wojna artyleryjska w Ukrainie. Dlaczego decyduje o wszystkim, a Ukraina jej nie wygrywa*, 4.07.2022, Wiadomości.onet.pl, <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/wojna-artyleryjska-decyduje-o-wszystkim-dlaczego-ukraina-jej-nie-wygrywa/rwf2g2> [dostęp: 23.03.2023].

Dr Monika Bychowska

Menedżerskiej Akademii Nauk Stosowanych

ORCID 0000-0003-0959-8136

dr. hab. Norbert Malec

UPH w Siedlcach

ORCID 0000-0003-0119-2705

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 163–182

EWOLUCJA W OZNACZANIU RYNKÓW RELEWANTNYCH W SPRAWACH TELEKOMUNIKACYJNYCH W ORZECZNICTWIE PREZESA URZĘDU OCHRONY KONKURENCJI I KONSUMENTÓW

*EVOLUTION IN THE DETERMINATION OF RELEVANT MARKETS
IN TELECOMMUNICATIONS CASES IN THE JURISPRUDENCE
OF THE PRESIDENT OF THE OFFICE OF COMPETITION AND
CONSUMER PROTECTION*

STRESZCZENIE

Pojęcie rynku relewantnego (właściwego) jest podstawowym pojęciem prawa ochrony konkurencji. Bez poprawnego wyznaczenia rynku właściwego dla każdej sprawy indywidualnie nie jest możliwe prawidłowe i skuteczne egzekwowanie tego prawa przez organ do tego powołany, którym w Polsce jest Prezes Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów (UOKiK). W obszarze działalności telekomunikacyjnej rynki podlegają szybkim zmianom w efekcie rozwoju nowych technologii. Za tymi zmianami powinny podążać interwencje organów antymonopolowych nie tylko na poziomie krajowym, lecz także Komisji Europejskiej na poziomie unijnym. W Polsce, obserwując orzecznictwo Prezesa UOKiK odnoszące się do branży telekomunikacyjnej, można zauważyć zachowawczą ewolucję podejścia do definiowania rynków właściwych w obszarze telekomunikacji. Ocena takiego podejścia nie jest jednoznaczna. Z jednej strony należy bowiem mieć na uwadze ochronę najsłabszych uczestników rynku (konsumentów, abonentów), z drugiej – raczej przedsiębiorców wskazujących niejednokrotnie, że po-

dejsie organu jest zbyt zachowawcze, a wręcz archaiczne w stosunku do osiągniętego rozwoju technologii w telekomunikacji. Przedmiotem badań w niniejszej publikacji jest analiza orzecznictwa organu antymonopolowego odnośnie rynków telekomunikacyjnych w kontekście pojęcia rynku właściwego w rozumieniu ustawy o ochronie konkurencji i konsumentów. Celem publikacji jest wyjaśnienie, mając na względzie odnośne orzecznictwo, podejścia Prezesa UOKiK do wyznaczania rynków relewantnych w branży telekomunikacyjnej. Przyjęta metoda badawcza oparta została na analizie obowiązujących regulacji oraz orzecznictwa. Wnioski z analizy wskazują, że organ antymonopolowy ewolucyjnie, a nie rewolucyjnie podchodzi do oznaczania rynków właściwych w branży telekomunikacyjnej, co należy uznać co do zasady za słuszne.

SŁOWA KLUCZOWE: rynek relewantny, telekomunikacja, usługa dostępu do internetu, usługa płatnej telewizji, usługi stacjonarnych i mobilnych połączeń głosowych, telekomunikacyjne rynki hurtowe.

ABSTRACT

The concept of the relevant market is a key concept of competition law. Without the correct determination of the relevant market for each individual case, it is not possible to properly and effectively enforce competition law by the legal authority appointed for this purpose, which in Poland is the President of the Office for Competition and Consumer Protection (UOKiK). The markets within the telecommunications business are subject to rapid change because of development new technologies. These changes should be followed by interventions of antimonopoly authorities not only at the national level but also by the European Commission at the EU level. In Poland, observing the jurisprudence of the President of UOKiK relating to the telecommunications industry, we can notice a conservative evolution of the approach to defining the relevant markets within telecommunications. The assessment of such approach is not unambiguous. On the one hand, the protection of the weakest market participants (consumers, subscribers) should be taken into account, and on the other, the arguments of entrepreneurs who often point out that the authority's approach is too conservative or even archaic in relation to the achieved development of telecommunications technology should be taken into account too.

The subject of research in this publication is the analysis of the antitrust authority's jurisprudence regarding telecommunications markets in the context of the concept of the relevant market as defined by the Competition and Consumer Protection Act. The aim of the publication is to clarify, taking into account the jurisprudence, the approach of the President of the Office of Competition and Consumer Protection to defining relevant markets in the telecommunications industry. The adopted research method is based on the analysis of existing regulations and jurisprudence. The conclusions of the analysis indicate that the antitrust authority takes an evolutionary, rather than a revolutionary, approach to defining the relevant markets in the telecommunications industry, which is generally considered to be appropriate.

KEY WORDS: relevant market, telecommunications, internet access service, payTV service, fixed and mobile voice call services, telecommunications wholesale markets.

WSTĘP

Rynek relewantny, powszechnie zwany rynkiem właściwym, jest podstawowym pojęciem prawa ochrony konkurencji. Prawidłowe jego wyznaczenie jest warunkiem *sine qua non* prawidłowego i skutecznego egzekwowania obowiązujących regulacji antymonopolowych. Rynek właściwy wyznacza się w każdym postępowaniu antymonopolowym, choć stopień szczegółowości jego oznaczenia zależy od okoliczności konkretnej sprawy; są sytuacje, w których bardzo precyzyjne oznaczenie rynku właściwego można pozostawić tak zwaną kwestią otwartą¹, ponieważ nie ma to wpływu na poprawne rozstrzygnięcie sprawy. Jednak znacząca większość projektowanych orzeczeń wymaga precyzyjnego wyznaczenia grupy towarów substytucyjnych oferowanych na obszarze, na którym panują zbliżone warunki konkurencji.

Zobowiązany do wyznaczania rynku właściwego jest organ administracji odpowiedzialny za egzekwowanie prawa ochrony konkurencji. W Polsce jest to Prezes Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów (dalej: Prezes UOKiK), natomiast w Unii Europejskiej – Komisja Europejska (Dyrekcja Generalna do spraw Ochrony Konkurencji). Prezes UOKiK jest organem o kompetencjach horyzontalnych, co oznacza, że może podejmować interwencje, w tym antymonopolowe, na wszystkich rynkach właściwych, niezależnie od branży, w której działają przedsiębiorcy, względem których toczy lub będzie się toczyło postępowanie.

Kompetencje Prezesa UOKiK, które wymagają zaangażowania instrumentów koniecznych do wyznaczania rynku właściwego, obejmują praktyki ograniczające konkurencję oraz kontrolę koncentracji przedsiębiorców. Kompetencja dotycząca przeciwdziałania praktykom ograniczającym konkurencję umożliwia organowi antymonopolowemu wszczynanie postępowań w sprawach nadużywania pozycji dominującej przez przedsiębiorców oraz w sprawach zawierania przez przedsiębiorców porozumień ograniczających konkurencję. Kompetencja ta ma charakter *ex post*, co w praktyce oznacza, że najpierw na rynku dochodzi do zachowania, które może być prawnie niedozwolone, a następnie do podjęcia interwencji przez Prezesa UOKiK. Kompetencja dotycząca kontroli koncentracji pozwala na nadzór o charakterze *ex ante* transakcji rynkowych polegających na: 1) połączeniu niezależnych przedsiębiorców (fuzja, inkorporacja); 2) przejęciu kontroli przez przedsiębiorcę nad innym przedsiębiorcą lub przedsiębiorcami; 3) utworzeniu przez przedsiębiorców wspólnego przedsiębiorcy; oraz 4) nabyciu przez przedsiębiorcę zorganizowanej części mienia innego przedsiębiorcy. Charakter *ex ante* tej kompetencji oznacza, że zamiar dokonania określonej transakcji rynkowej wymaga uprzedniego jej zgłoszenia Prezesowi UOKiK. Dopiero jeśli Prezes UOKiK w drodze decyzji wyda na nią zgodę, transakcja może być przeprowadzona. Skuteczne i prawidłowe orzekanie w spra-

1 Zob. np. decyzja Prezesa UOKiK z dnia 14 września 2012 r. nr DKK-93/2022.

wach praktyk ograniczających konkurencję oraz w sprawach kontroli koncentracji wymaga – w większym lub mniejszym, acz niezbędnym zakresie – oznaczenia rynku właściwego.

W myśl definicji zawartej w art. 4 pkt 9 ustawy o ochronie konkurencji i konsumentów (dalej: Ustawa)², rynkiem właściwym jest „rynek towarów, które ze względu na ich przeznaczenie, cenę oraz właściwości, w tym jakość, są uznawane przez ich nabywców za substytuty oraz są oferowane na obszarze, na którym, ze względu na ich rodzaj i właściwości, istnienie barier dostępu do rynku, preferencje konsumentów, znaczące różnice cen i koszty transportu, panują zbliżone warunki konkurencji”. Z powyższego wynika, że rynek właściwy ma dwa wymiary (aspekty): produktowy i geograficzny. Aspekt produktowy rynku właściwego koncentruje się na wyznaczeniu zbioru towarów zastępowalnych dla ich nabywców, natomiast aspekt geograficzny to konieczność oznaczenia terytorium, w obrębie którego dochodzi do nieskrępowanej wymiany handlowej tymi towarami. Zasadą jest, że im szerszy jest zbiór towarów zastępowalnych i szersze terytorium, na którym panują zbliżone warunki konkurencji, tym mniejsze jest prawdopodobieństwo uzyskania przez uczestników rynku wysokich udziałów rynkowych. Wysokie udziały w rynku są w znaczącej części przypadków przesłanką konieczną do zastosowania instrumentów przewidzianych prawem ochrony konkurencji.

Precyzyjne oznaczenie rynku właściwego i w rezultacie precyzyjne wskazanie udziału w rynku przedsiębiorców na nim działających jest absolutnie niezbędne w przypadku, gdy organ antymonopolowy zamierza egzekwować zakaz nadużywania pozycji dominującej. Aby móc skutecznie postawić przedsiębiorcy zarzut nadużycia pozycji dominującej, należy w pierwszej kolejności jednoznacznie przesądzić, że posiada on do tego legitymację bierną, tj. że posiada pozycję dominującą na rynku właściwym. Nie można jednak stwierdzić posiadania pozycji dominującej bez uprzedniego precyzyjnego oznaczenia rynku właściwego. W procesie orzekania w sprawach nadużywania pozycji dominującej kwestia precyzyjnego oznaczenia rynku właściwego może pozostać względnie otwarta jedynie w przypadkach, gdy z badań rynkowych organu antymonopolowego wynika, że niezależnie od zakresu aspektów produktowego i geograficznego rynku właściwego przedsiębiorca i tak posiada na nim pozycję dominującą. Przykładowo, jeśli producent tłuszczów do smarowania posiadałby powyżej 50% udziału (przy założeniu pozostałej rozdrobnionej strukturze podmiotowej) w rynku, niezależnie od tego, czy do rynku produktowego włączyłoby się masło i margarynę czy też jedynie masło, to nie ma potrzeby ostatecznego przesądzenia zakresu produktowego tego rynku. Należy jednak wskazać, że w przypadku orzeczeń w sprawach nadużywania pozycji dominującej niezmiernie rzadko ma miejsce

2 Ustawa z dnia 16 lutego 2007 r. o ochronie konkurencji i konsumentów, Dz.U. 2021 poz. 275.

pozostawianie kwestii zakresu rynku właściwego jako kwestii nieprzesądzonej. Dla przykładu, w decyzji nr RWR 9/2017 oznaczono rynek właściwy, na którym działa Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji S.A. z siedzibą we Wrocławiu jako „lokalny rynek zarządzania infrastrukturą wodociagową i kanalizacyjną, obejmujący obszar gminy Wrocław”³. Z kolei w decyzji nr RLU-8/2016 w sprawie nadużywania pozycji dominującej przez Gminę Miejską Radzyń Podlaski oznaczono rynek właściwy jako „lokalny rynek udostępniania przystanków komunikacyjnych obejmujący Miasto Radzyń Podlaski”⁴. W obu powyżej przywołanych sprawach – jak w znaczącej większości spraw z zakresu nadużywania pozycji dominującej – rynek właściwy jest oznaczony jednoznacznie i precyzyjnie.

Relatywnie częściej organ pozostawia otwartą kwestię zakresu rynku właściwego w sprawach dotyczących kontroli koncentracji. Wynika to z wielu przyczyn, w tym przyczyn pragmatycznych. Jeśli bowiem nawet węższe oznaczenia rynku, zarówno produktowo, jak i geograficznie, nie niesie zagrożeń ograniczenia konkurencji w wyniku dokonania koncentracji, to nie ma ekonomicznego uzasadnienia dalsze badanie zakresu rynku i wyznaczenie go precyzyjnie. Należy też zauważyć, że decyzje w sprawach kontroli koncentracji są w dużej mierze decyzjami zgodnymi z wnioskiem strony (zgody na koncentrację), zatem organ, pozostawiając kwestię rynku właściwego otwartą, nie naraża się na ewentualny zarzut w tym zakresie na etapie odwołania od decyzji (nie jest ono wnoszone). Przykładowo w decyzji Prezesa UOKiK nr DKK-158/2022, powołując się na decyzję Komisji Europejskiej⁵, wskazano, że w sprawie „Orlen/LOTOS Komisja Europejska nie zdefiniowała precyzyjnie rynku właściwego dotyczącego działalności związanej z posiadanymi przez strony tej koncentracji terminalami – kwestia ta mogła zostać otwarta ze względu na brak ryzyka naruszenia konkurencji na jakimkolwiek z potencjalnych rynków właściwych”⁶. Podobnie w decyzji organu antymonopolowego nr DKK-63/2022 uznano, że „kwestia ostatecznej definicji rynku, uwzględniającej segmentację tego rynku na rynek czasopism o życiu gwiazd i rynek czasopism premium dla kobiet, może pozostać otwarta, gdyż niezależnie od przyjętego rozwiązania brak jest podstaw do przyjęcia, iż w wyniku rozpatrywanej transakcji dojdzie do powstania istotnego zagrożenia dla konkurencji”⁷. Ostatnim z wielu przykładów pozostawiających kwestię zakresu rynku właściwego jako nieprzesądzoną w sprawach kontroli koncentracji jest decyzja nr DKK-3/2022, w której Prezes UOKiK stwierdził, powołując się na decyzję Komisji Europejskiej⁸, że Komisja zdefiniowała odrębny rynek produktowy

3 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 28 listopada 2017 r. nr RWR-9/2017.

4 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 23 listopada 2016 r. nr RLU-8/2016.

5 Sprawa M.9014 PKN: Orlen/ Grupa Lotos, Commitments to the European Commission submitted by Polski Koncern Naftowy Orlen Spółka Akcyjna and Grupa Lotos S.A.

6 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 7 lipca 2022 r. nr DKK-158/2022.

7 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 23 lutego 2022 r. nr DKK-63/2022.

8 Decyzja Komisji Europejskiej z dnia 4 grudnia 2008 r. w sprawie M.5366: Iberdrola Renovables/ Gamesa.

jako rynek budowy i promocji farm wiatrowych, „pozostawiając kwestię otwartą, czy ten rynek obejmuje wyłącznie budowę i promocję farm wiatrowych przeznaczonych do sprzedaży na rzecz podmiotów trzecich, czy alternatywnie, budowę i promocję wszystkich farm wiatrowych bez względu na to, czy są przeznaczone do sprzedaży na rzecz podmiotów trzecich”⁹.

Przedmiotem badań w niniejszej publikacji jest analiza orzecznictwa organu antymonopolowego dotycząca rynków telekomunikacyjnych w kontekście pojęcia rynku właściwego w rozumieniu ustawy o ochronie konkurencji i konsumentów. Prezes UOKiK wielokrotnie orzekał w sprawach telekomunikacyjnych, a każda ze spraw wymagała indywidualnego i prawidłowego wyznaczenia zakresu rynku właściwego w jego aspekcie produktowym i geograficznym. Celem publikacji jest wyjaśnienie, na podstawie odnośnego orzecznictwa, podejścia Prezesa Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów do wyznaczania rynków relewantnych w branży telekomunikacyjnej, w tym przesądzenie, czy podejście to jest raczej zachowawcze, czy dorównujące tempu rozwoju technologii telekomunikacyjnych. Przyjęta metoda badawcza została oparta na analizie obowiązujących regulacji oraz istniejącego orzecznictwa antymonopolowego z branży telekomunikacyjnej. Wnioski z analizy wskazują, że organ antymonopolowy ewolucyjnie, a nie rewolucyjnie podchodzi do oznaczania rynków właściwych w branży telekomunikacyjnej, co należy uznać co do zasady za słuszne.

1. RYNKI TELEKOMUNIKACYJNE

Mówiąc o szeroko rozumianych rynkach telekomunikacyjnych, należy mieć na uwadze usługi telefonii ruchomej, usługi telefonii stacjonarnej, usługi dostępu do internetu mobilnego, usługi dostępu do internetu stacjonarnego, a także usługi telewizji kablowej (dalej: CATV) i telewizji satelitarnej. Dodatkowo należy wskazać, że usługi wymienione powyżej świadczone są na detalicznym szczeblu obrotu, nie można jednak zapominać o hurtowym szczeblu obrotu tymi usługami, czyli o ich sprzedaży, do której dochodzi pomiędzy przedsiębiorcami działającymi na rynkach telekomunikacyjnych (np. hurtowy rynek dostępu do stacjonarnej publicznej sieci telefonicznej, hurtowy rynek zakańczania połączeń w publicznej sieci telefonii ruchomej). Wyznaczając rynki właściwe w obszarze telekomunikacyjnym, nie można pominąć ich podziału na rynki stacjonarnych połączeń lokalnych, międzystrefowych oraz międzynarodowych, choć dziś tracą one na znaczeniu (rynki schodzące), a także podziału na usługi płatne i bezpłatne (np. telewizje kablowe i satelitarne *versus* telewizja publiczna). Wszystkie te rynki były przedmiotem analizy Prezesa UOKiK, niektóre z nich uzyskały status rynku właściwego, inne zaś jedynie segmentów szerszego rynku właściwego. Orzecznictwo Prezesa UOKiK dotyczące oznaczania rynków

9 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 10 stycznia 2022 r. nr DKK-3/2022.

właściwych w obszarze telekomunikacji zmienia się w czasie. Wynika to z szybkiego rozwoju nowoczesnych technologii i dezaktualizowania się dotychczasowych, na co szczególnie podatne są rynki telekomunikacyjne.

Rynki telekomunikacyjne były przedmiotem orzekania Prezesa UOKiK od lat 90. Jest rzeczą oczywistą, że w tamtym czasie rozstrzygnięcia dotyczyły Telekomunikacji Polskiej S.A. (dalej: TP), która jako wręcz monopolista na niektórych rynkach właściwych dopuszczała się nadużycia swojej silnej pozycji rynkowej względem zarówno konsumentów (abonentów), jak i kontrahentów oraz konkurentów. W pierwszych decyzjach dotyczących rynków telekomunikacyjnych organ antymonopolowy w sposób relatywnie ogólny i bez dokonywania szczegółowej analizy oznaczał rynki właściwe. W decyzji nr RWA-20/2000 Prezes UOKiK lakonicznie stwierdza, że TP posiada pozycję dominującą na „rynku usług telekomunikacyjnych”¹⁰ i nie precyzuje dalej tych usług. W decyzji nr DDI-3/2001 r. rynek właściwy został już doprecyzowany i nazwany „rynkiem usług telekomunikacyjnych o charakterze powszechnym”¹¹. W późniejszych latach oznaczanie rynków właściwych w obszarze telekomunikacyjnym odbywało się z naciskiem na wyodrębnianie ich segmentów i tworzenie z nich odrębnych rynków właściwych w rozumieniu art. 4 pkt 9 Ustawy. Decyzją nr DPI-54/2003 uznano pobieranie przez TP – w związku ze świadczeniem usługi Linii Ulgowej 801 – podstawowej opłaty abonamentowej, oprócz comiesięcznej opłaty abonamentowej za korzystanie z numeru na specjalne życzenie klienta, za praktykę ograniczającą konkurencję polegającą na nadużywaniu pozycji dominującej na „rynku świadczenia usług telekomunikacyjnych w sieci stacjonarnej za pośrednictwem numeru 0-801”¹². Należy przy tym zauważyć, że Prezes UOKiK często nie wskazywał w sentencji decyzji aspektu geograficznego rynku, nie precyzował, czy jest to rynek krajowy, lokalny, europejski czy też globalny. To, że przykładano niewielką wagę do oznaczania rynku właściwego, zresztą nie tylko w sprawach telekomunikacyjnych, wynikało z faktu, że w procesach odwoławczych od decyzji rzadko podnoszono zarzuty dotyczące błędnego oznaczenia rynku właściwego. Skoro zatem nie było to przedmiotem zarzutów i z tego powodu decyzja nie mogła zostać uchylona lub zmieniona, to do tych kwestii podchodzono bez zbędnej pieczołowitości. W późniejszych rozstrzygnięciach kwestia prawidłowego oznaczenia rynku właściwego, w tym w jego aspekcie geograficznym, stała się jednym z zasadniczych elementów, które były szczegółowo rozważane zarówno przez organ antymonopolowy, jak i przeciwne strony postępowania. Przykładowo w decyzji nr DOK-112/2006 stwierdzono nadużywanie przez TP pozycji dominującej na „krajowym rynku dostępu do usług połączeń telefonicznych w stacjonarnej publicznej sieci telefonicznej,

10 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 18 września 2000 r. nr RWA-20/2000.

11 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 26 stycznia 2001 r. nr DDI-3/2001.

12 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 16 lipca 2003 r. nr DPI-54/2003.

świadczonych na zasadzie numeru dostępu i preselekcji”¹³. W tej decyzji zatem nie tylko oznaczono bardzo precyzyjnie rynek właściwy produktowo, lecz także wskazano jego aspekt geograficzny (wymiar krajowy).

Po względnej liberalizacji branży telekomunikacyjnej oraz w związku z szybkim rozwojem usług połączeń mobilnych Prezes UOKiK rozpoczął orzekanie w sprawach, w których podmiotami podejrzanymi o stosowanie praktyk ograniczających konkurencję byli operatorzy telefonii komórkowej. Znamienną sprawą z tego zakresu było postępowanie wszczęte w 2002 roku przeciwko Polskiej Telefonii Cyfrowej Sp. z o.o. (teraz T-Mobile Polska S.A.) z wniosku Carston Polska Sp. z o.o. pod zarzutem nadużywania pozycji dominującej przez Polską Telefonię Cyfrową Sp. z o.o.¹⁴ (dalej: PTC). Postępowanie to, tym bardziej z dzisiejszej perspektywy, zupełnie akademickie i bezcelowe, trwało do 2017 r. i doczekało się trzech decyzji Prezesa UOKiK, trzech wyroków sądów każdej instancji oraz dwóch orzeczeń Sądu Najwyższego¹⁵. Zarzuty w postępowaniu dotyczyły nadużycia przez PTC pozycji dominującej na rynku: „1) sprzedaży telefonów komórkowych dopuszczonych przez PTC, 2) usług telefonii komórkowej GSM oraz 3) akwizycji i zawierania w imieniu spółki PTC umów o świadczenie usług telekomunikacyjnych w systemie telefonii cyfrowej ERA”, poprzez utrudnianie w różny sposób Carston Polska Sp. z o.o., która była jednym z agentów/ dystrybutorów usług PTC, funkcjonowania na rynku detalicznej sprzedaży aparatów telefonicznych oraz usług telefonii mobilnej. Wnioskodawca dowodził, że rynkiem właściwym produktowo w sprawie jest rynek usług mobilnych ograniczony do usług jednego operatora, wywodząc z tego konkluzję, że PTC ma pozycję monopolistyczną na rynku świadczonych przez siebie usług. Jakkolwiek jest to twierdzenie prawdziwe, to nie można absolutnie zgodzić się z tezą, że jest to rynek właściwy w rozumieniu antymonopolowym. Tak bowiem przyjmując, każdy przedsiębiorca generujący podaż towarów miałby 100% udziału w rynku właściwym ograniczonym produktowo do sprzedaży jego towarów, co wprost degradowałoby istotę rynku właściwego, która polega na odnajdywaniu substytutów jednych towarów względem innych. Oczywiście nie można wykluczyć, że w skrajnych przypadkach okoliczności sprawy mogą wskazać, że towar produkowany przez jednego producen-

13 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 28 września 2006 r. nr DOK-112/2006.

14 Sprawa nr DDI-2-53-01/1122/EW/KP.

15 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 9 sierpnia 2004 r. nr DOK-77/2004; decyzja Prezesa UOKiK z dnia 24 czerwca 2005 r. nr DOK-64/2005; wyrok SOKiK z dnia 10 kwietnia 2006 r., sygn. XVII AmA 89/05; wyrok Sądu Apelacyjnego z dnia 6 marca 2007 r., sygn. VI ACa 943/06, wyrok SOKiK z dnia 6 lutego 2008 r., sygn. XVII AmA 102/07; wyrok Sądu Apelacyjnego z dnia 16 stycznia 2009 r., sygn. VI ACa 846/08; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 10 grudnia 2009, sygn. III SK 36/2009; decyzja Prezesa UOKiK z dnia 20 grudnia 2011 r. nr DOK-11/2011; wyrok SOKiK z dnia 29 maja 2015 r., sygn. XVII AmA 77/12; wyrok Sądu Apelacyjnego z dnia 26 listopada 2015 r., sygn. VI ACa 1496/14; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 kwietnia 2017 r., sygn. III SK 21/16.

ta nie ma swojego substytutu¹⁶, co jednak nie może być zasadą przyjmowaną *a priori* w sprawach antymonopolowych.

Inaczej jest w sprawach regulacyjnych leżących w kompetencji Prezesa Urzędu Komunikacji Elektronicznej (dalej: Prezes UKE). Prezes UKE w swoich rozstrzygnięciach zmierza do nałożenia na operatorów telekomunikacyjnych obowiązków regulacyjnych odnoszących się – co do zasady – do udostępniania ich sieci telekomunikacyjnej innym przedsiębiorcom. Elementem koniecznym do nałożenia obowiązków jest uprzednie stwierdzenie, że przedsiębiorca telekomunikacyjny posiada znaczącą pozycję rynkową na rynku wyznaczonym przez Prezesa UKE. Należy jednak podkreślić, że rynek właściwy wyznaczany przez Prezesa UKE nie jest rynkiem właściwym w rozumieniu Ustawy. Rynki w sprawach regulacyjnych to sztucznie wyznaczone rynki, nieco poza znaczeniem ekonomicznym, są one bowiem ograniczone do zakresu sieci (działalności) regulowanego przedsiębiorcy; to powoduje, że owa znacząca pozycja rynkowa jest *de facto* pozycją monopolistyczną¹⁷. W decyzji nr DR.SMP.60.4.2021.26 Prezes UKE określił rynek właściwy jako „hurtowy rynek świadczenia usługi zakańczania połączeń głosowych w ruchomej publicznej sieci telefonicznej (sieci telefonii komórkowej) P4 Sp. z o.o.” i wyznaczył P4 Sp. z o.o. jako przedsiębiorcę telekomunikacyjnego o znaczącej pozycji rynkowej na tym rynku¹⁸. W decyzji tej Prezes UKE utrzymał wcześniej nałożone na P4 Sp. z o.o. obowiązki regulacyjne¹⁹. Jak można z tego wywieść, wyznaczanie rynków właściwych na potrzeby regulacyjne nie ma, co do zasady, nic wspólnego nie tylko z rynkiem właściwym w rozumieniu antymonopolowym, lecz także z rynkiem rozumianym jako gra popytu i podaży.

W okolicznościach wyżej wskazanej sprawy PTC/ Carston Polska Sp. z o.o. na rynku telefonii mobilnej funkcjonowało oprócz PTC jeszcze dwóch porównywalnych wielkościami graczy, którzy sprzedawali swoje usługi poprzez sieci dystrybutorów/

16 Zob. decyzja Komisji Wspólnot Europejskich z dnia 17 lipca 1965 r. w sprawie DRU/ Blondel, OJ 1965, 131.

17 W sprawach antymonopolowych w szczególnych przypadkach również zdarza się wyznaczenie rynku właściwego ograniczonego do infrastruktury danego przedsiębiorcy, np. wodociągi i kanalizacje, telekomunikacyjna sieć szkieletowa, niemniej wynika to zawsze z przeprowadzonej uprzednio analizy z zastosowaniem metodologii właściwych dla nauk ekonomicznych.

18 Decyzja Prezesa UKE z dnia 30 grudnia 2021 r. nr DR.SMP.6040.4.2021.26.

19 Przykładowo: 1) zapewnienie określonych elementów sieci telekomunikacyjnej, w tym linii i łącz, niezbędnych do zapewnienia dostępu do sieci, 2) przyznawanie dostępu do interfejsów, protokołów lub innych kluczowych technologii niezbędnych dla interoperacyjności usług, w tym usług sieci wirtualnych, 3) zapewnienie infrastruktury telekomunikacyjnej, kolokacji oraz innych form wspólnego korzystania z budynków, 4) zapewnienie funkcji sieci niezbędnych do zapewnienia pełnej interoperacyjności usług, w tym świadczenia usług w sieciach inteligentnych i in.

agentów²⁰. Jak wskazał Prezes UOKiK w swojej decyzji nr DOK-11/2011, „PTC posiadał w niektórych z analizowanych lat 1996–2001 udział w rynku podstawowym zbliżony, bądź też nieznacznie przekraczający 40%. Jednak w ocenie organu antymonopolowego nie oznacza to, że posiadał pozycję dominującą w rozumieniu Ustawy, gdyż jego konkurenci posiadali w tym samym czasie albo porównywalne do niego udziały (Polkomtel w latach 1997–2001), bądź też udziały w granicach 20% (PTK-Centertel)”²¹. W konkluzji Prezes UOKiK stwierdził, że przewaga jednego z tych trzech przedsiębiorców, posiadającego teoretycznie największy udział rynkowy, była praktycznie nieznaczna w tym sensie, że nie mógł on pozwolić sobie na działania niezależne od innych uczestników rynku, a więc nie działał w warunkach dominacji. Jak podkreślono w decyzji, dominacja przedsiębiorcy na rynku jest konsekwencją znaczącej asymetrii pomiędzy konkurentami. W badanym stanie faktycznym układ sił, jaki panował w analizowanym okresie, „należy raczej określić jako klasyczny oligopol, tj. sytuację gdzie na rynku funkcjonuje kilku zbliżonych, co do udziału graczy i żaden z nich nie posiada pozycji dominującej”²².

Do badania zachowań przedsiębiorców działających na rynku usług telefonii mobilnej w kontekście stosowania praktyk ograniczających konkurencję Prezes UOKiK powrócił w 2013 roku w związku z zawiadomieniem o podejrzeniu naruszenia Ustawy złożonym organowi przez P4 Sp. z o.o. (operator sieci Play). Zarzuty dotyczyły nadużywania przez Polkomtel sp. z o.o., T-Mobile Polska S.A. oraz Orange Polska S.A. kolektywnej pozycji dominującej na krajowym detalicznym rynku telefonii ruchomej. Nadużycie to polegało na stosowaniu cen detalicznych za połączenia głosowe wykonywane przez indywidualnych użytkowników końcowych z sieci wskazanych wyżej przedsiębiorców do sieci Play zróżnicowanych, tj. wyższych w stosunku do stosowanych przez Polkomtel sp. z o.o., T-Mobile Polska S.A. i Orange Polska S.A. cen detalicznych za połączenia głosowe wykonywane przez indywidualnych użytkowników końcowych z ich sieci do sieci każdego z tych trzech przedsiębiorców, w stopniu nieuwzględniającym poziomu zróżnicowania hurtowych opłat za zakańczanie połączeń głosowych w ich sieciach oraz w sieci P4 sp. z o.o. W dniu 2 stycznia 2018 roku postępowanie to zostało umorzone jako bezprzedmiotowe²³. W sprawie wyznaczono rynek właściwy produktowo jako obejmujący usługi telefonii ruchomej bez ich dalszej segmentacji, choć Prezes UOKiK wyraźnie wskazał, że w skład tego rynku wchodzi „w szczególności usługi takie jak połączenia głosowe, wiadomości SMS, MMS, transmisja danych, przenoszenie numerów oraz inne usługi dodane”²⁴. Należy przy tym zaznaczyć, że rynek ten charakteryzuje się pakietyzacją, co oznacza,

20 PTK Centertel Sp. z o.o. (teraz Orange S.A.) oraz Polkomtel S.A. (teraz Polkomtel Sp. z o.o.).

21 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 20 grudnia 2011 r., op. cit.

22 Ibidem.

23 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 2 stycznia 2018 r. nr DOK-1/2018.

24 Ibidem.

że zakupiona usługa najczęściej zawiera w sobie zarówno możliwość wykonywania połączeń, generowania wiadomości SMS, MMS, a także transmisję danych. Oczywiście z punktu widzenia użytkownika końcowego usługi te nie stanowią substytutów, jednak w stanie faktycznym sprawy – z uwagi na fakt, że jej istota dotyczyła relacji pomiędzy konkurentami – segmentacja rynku właściwego na poszczególne usługi nie miała znaczenia. Dodatkowo, jak podkreślono w decyzji, oferty wszystkich operatorów telefonii mobilnej to, co do zasady, oferty pakietowe, zatem konkurują oni pakietami usług, a nie ich poszczególnymi składnikami. Użytkownik końcowy nabywający pakiet usług nie jest skłonny do korzystania dodatkowo z którejś z usług wchodzących w skład pakietu od innego operatora, bo musiałby nabyć kolejny pakiet, a to jest ekonomicznie nieopłacalne. Również Komisja Europejska przyjęła stanowisko, że nie jest zasadne dalsze dzielenie rynku telefonii ruchomej, w szczególności „według typu klienta, tj. (i) biznesowego i indywidualnego; (ii) korzystającego z usług pre-paid i post-paid; (iii) korzystającego z usług głosowych i transmisji danych; (iv) według rodzaju technologii, tj. 2G/GSM lub 3G/UMTS”²⁵. W ramach prowadzonego postępowania polski organ antymonopolowy pierwszy raz podjął próbę stwierdzenia istnienia kolektywnej pozycji na wyznaczonym rynku właściwym. Pojęcie kolektywnej pozycji dominującej nie doczekało się legalnej definicji. Zgodnie z orzecznictwem unijnym kolektywna pozycja dominująca to „niezgodne z prawem ochrony konkurencji wykorzystanie siły rynkowej przez dwóch lub więcej przedsiębiorców w sytuacji, w której przedsiębiorcy ci są w stanie prowadzić wspólną politykę na rynku i działać w dużej mierze niezależnie od swoich konkurentów, klientów oraz konsumentów”²⁶. Prezes UOKiK, przeprowadzając bardzo głęboką analizę rynku właściwego wyznaczonego w sprawie, doszedł do przekonania, że trzech operatorzy, którym postawiono zarzuty, nie działają w warunkach kolektywnej pozycji dominującej. W braku ich legitymacji biernej postępowanie zostało, jak wskazano powyżej, umorzone.

Prezes UOKiK wiele razy dokonywał analizy rynku usług telefonii mobilnej w ramach postępowań dotyczących kontroli koncentracji. W decyzji nr DKK-126/2011 rynki właściwe, na które koncentracja wywierała wpływ w układzie horyzontalnym oznaczono jako: „1) krajowy rynek detalicznego świadczenia usług telekomunikacyjnych w ruchomych publicznych sieciach telekomunikacyjnych oraz 2) krajowy rynek detalicznego świadczenia usług szerokopasmowego mobilnego dostępu do

25 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 2 stycznia 2018 r., op. cit.; Decyzja Komisji Europejskiej z dnia 1 marca 2010 r. w sprawie COMP/M.5650: T-Mobile/ Orange, pkt. 20; decyzja Komisji Europejskiej z dnia 22 grudnia 2005 r. w sprawie COMP/M.4034: Telenor/ Vodafone Sverige, pkt. 7; decyzja Komisji Europejskiej z dnia 16 września 2003 r. w sprawie COMP/M.3245: Vodafone/ Singlepoint, pkt. 12; decyzja Komisji Europejskiej z dnia 12 kwietnia 2000 r. w sprawie COMP/M.1795: Vodafone Airtouch/ Mannesmann, pkt. 8.

26 Wyrok Sądu Pierwszej Instancji z dnia 28 czerwca 2004 r. w sprawie T-342/99 DEP, Airtours przeciwko Komisji, pkt. 59.

Internetu”²⁷. Nie można nie odnotować, że w tym rozstrzygnięciu (choć wcześniejszym) Prezes UOKiK istotnie wężej oznaczył rynki właściwe w porównaniu do powyżej omawianej decyzji nr DKK-1/2018. Wynika to z charakteru spraw dotyczących kontroli koncentracji, w których częściej taka precyzja jest konieczna celem upewnienia się, czy w wyniku planowanych transakcji rynkowych nie dojdzie do istotnego ograniczenia konkurencji. Zauważyć należy, że organ antymonopolowy jako odrębny rynek właściwy (słusznie) potraktował rynek usług telekomunikacyjnych w sieciach ruchomych, nie włączając do tego rynku – tożsamy w zakresie przeznaczenia – usług w sieciach stacjonarnych. Wskazując różnicę w świadczeniu obu tych usług zauważono, że „świadczenie usług w sieciach stacjonarnej i ruchomej odbywa się przy wykorzystaniu różnej infrastruktury sieciowej oraz przy zastosowaniu innych urządzeń odbiorczych”. Ponadto, co zdaje się być najważniejsze i powoduje, że te dwie usługi nigdy nie zostanąłączone do jednego rynku właściwego, ich substytucyjność nie występuje po stronie popytowej. Jak wskazuje organ antymonopolowy w decyzji, „w przeciwieństwie do usług świadczonych w sieci stacjonarnej, gdzie dostęp do nich uzależniony jest od przebywania w danym miejscu (np. miejscu zamieszkania), z usług ruchomych sieci telekomunikacyjnej można korzystać praktycznie w całym kraju, a także poza jego granicami (w ramach roamingu międzynarodowego)”.

Wyodrębniając z kolei rynek szerokopasmowego stacjonarnego dostępu do internetu od rynku internetu mobilnego, Prezes UOKiK wskazał, że różnią się one przede wszystkim tym, że internet szerokopasmowy jest dostępny na obszarze całego kraju z porównywalną jakością, natomiast jakość internetu mobilnego jest różna w zależności od miejsca, w którym znajduje się jego użytkownik. Ponadto zauważono, że dla mobilnego dostępu do internetu charakterystyczne są limity danych, a ich wykorzystanie wiąże się bądź to z pogorszeniem jakości, bądź z dodatkowymi opłatami, z kolei z internetu mobilnego można korzystać bez limitu i obaw przed dodatkowymi obciążeniami i utrudnieniami. Oba powyżej wskazane rynki właściwe geograficznie zostały oznaczone jako krajowe (terytorium Polski), co wynikało z przepisów reglamentujących w pewnym stopniu działalność w zakresie świadczenia usług telekomunikacyjnych w Polsce oraz zasięgu sieci operatorów telefonii ruchomej. W kontekście rozstrzygnięcia dokonanego ponad 10 lat temu oraz z uwagi na postęp technologiczny, który nastąpił od tamtego czasu, w tym istotną poprawę jakości internetu mobilnego, wręcz konieczne jest rozważenie zmiany podejścia do rynków internetowych i włączenie usługi internetu mobilnego oraz szerokopasmowego (stacjonarnego) do jednego rynku właściwego.

27 Decyzja Prezesa UOKiK z 24 października 2022 r. nr DKK-126/2011 – wyraża zgodę na dokonanie koncentracji polegającej na przejęciu przez Spartan Capital Holdings Sp. z o.o. z siedzibą w Warszawie kontroli nad Polkomtel S.A. z siedzibą w Warszawie.

Decyzja Prezesa UOKiK nr DKK-1/2018 daje też wyraz doniosłości, jaką przykłada się do telekomunikacyjnych rynków hurtowych. Organ uznał, że planowana koncentracja wywrze wpływ w układzie wertykalnym na „krajowy rynek dostępu i rozpoczynania połączeń w ruchomych publicznych sieciach telekomunikacyjnych”. Usługa dostępu i rozpoczynania połączeń w ruchomych publicznych sieciach telefonicznych umożliwiła nabywcom tej usługi oferowanie ich klientom detalicznym (abonentom) usług telefonii ruchomej za pośrednictwem sieci innego operatora. Co należy podkreślić, organ antymonopolowy, choć pozornie wyznaczył rynek właściwy podobnie do oznaczania rynków na potrzeby regulacyjne,²⁸ to jednak zastosował do tego instrumentarium charakterystyczne dla spraw antymonopolowych i przede wszystkim nie ograniczył go do sieci jednego operatora. Prezes UOKiK wskazał, że biorąc pod uwagę substytucyjność po stronie podaźowej w zakresie świadczenia usług dostępu i rozpoczynania połączeń w ruchomych publicznych sieciach telekomunikacyjnych przez, co należy podkreślić, poszczególnych operatorów infrastrukturalnych, „nie jest w ocenie organu antymonopolowego zasadne traktowanie każdej z tych usług jako odrębnego rynku w aspekcie produktowym. Jednocześnie wszystkie te usługi mają na celu zapewnienie nabywcom możliwości oferowania ich klientom detalicznym usług telefonii ruchomej, za pośrednictwem sieci operatora – dostawcy”.

Niezwykle znaczącą dla późniejszego orzecznictwa jest decyzja Prezesa UOKiK nr DKK-101/2011 wyrażająca warunkową zgodę na dokonanie koncentracji polegającej na przejściu przez UPC Polska Sp. z o.o. kontroli nad Aster Sp. z o.o.²⁹. Przełomowa i jednocześnie zaskakująca była zmiana podejścia organu antymonopolowego do rynku szerokopasmowego stacjonarnego internetu w jego aspekcie geograficznym. W dotychczasowych decyzjach rynek ten oznaczany był jako krajowy³⁰. W dobie, kiedy internet stacjonarny szerokopasmowy zaczął być oferowany nie tylko przez TP, lecz także przez CATV's w porównywalnej cenie oraz w nieustępującej jakości, Prezes UOKiK uznał, że konieczne jest zrewidowanie spojrzenia na ten obszar z punktu widzenia geografii rynku właściwego. Przełomowe w zmianie podejścia było to, że organ nie rozszerzył (co ma zazwyczaj miejsce, kiedy rynki dynamicznie się rozwijają), a zawęził geograficznie rynek usługi szerokopasmowego (stacjonarnego) dostępu do internetu i zaczął oznaczać ten rynek jako lokalny, ograniczony do gminy/miasta. W sprawie strona postępowania powoływała się na dotychczasowe orzecznictwo, niemniej Prezes UOKiK uznał, że wskazywane orzecznictwo nie może mieć zastosowania dla określenia rynku właściwego w aspekcie geograficznym, stwierdzając, że „na obecnym etapie rozwoju usług szerokopasmowego stacjonarnego dostępu do internetu, w szczególności z uwagi na zróżnicowany poziom konkurencji na poszczególnych rynkach lokalnych, (...) zasadne jest odmienne zdefiniowanie ryn-

28 Zob. powyżej decyzja Prezesa UKE, op. cit.

29 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 5 września 2011 r. nr DKK-101/2011.

30 Np. decyzja Prezesa UOKiK z dnia 3 listopada 2009 r. nr DKK-78/2009.

ku w aspekcie geograficznym dla tego typu usług³¹. Takie podejście powoduje, że siłę rynkową operatorów mobilnych, którzy świadczą usługę internetu szerokopasmowego w obrębie całego kraju nie mierzy się w odniesieniu do terytorium Polski, a w odniesieniu do poszczególnych rynków lokalnych, na których konkuruje z CATV's, których z kolei działalność jest zawsze „wyspowa” – ograniczona do sieci posiadanych w konkretnych miejscowościach.

2. RYNKI MEDIOWE (TELEWIZYJNE)

Operatorzy telewizji kablowych w początkach swojej działalności oferowali usługi płatnej telewizji w tak zwanych pakietach programowych. Wraz z rozwojem technologii oferta CATV's poszerzyła się, w szczególności o usługi płatnego dostępu do szerokopasmowego (stacjonarnego) internetu, usługi telefonii stacjonarnej, a także w części przypadków usługi telefonii mobilnej. Jak wskazano powyżej, CATV's na rynkach dostępu do internetu czy rynkach usług połączeń głosowych konkuruje z operatorami telefonii mobilnej lub stacjonarnej. W zakresie działalności mediowej (telewizyjnej) CATV's konkuruje z kolei z ofertą operatorów telewizji satelitarnej. Zgodnie jednak z orzecznictwem organ antymonopolowy i sądy kolejnych instancji nie zawsze stały na takim stanowisku. Z uwagi na różnice cenowe i jakościowe uznawano, że nie można tych dwóch usług traktować jako substytuty³². W kolejnych latach podejście to zmieniło się. W decyzji Prezesa UOKiK nr RGD-46/2007 organ antymonopolowy oznaczył rynek właściwy produktowo jako „rynek świadczenia usług płatnego udostępniania programów telewizyjnych³³, tym samym włączył do jednego rynku właściwego zarówno usługi CATV's, jak i telewizji satelitarnych. Wskazać przy tym należy, że Prezes UOKiK w swoim orzecznictwie nigdy dotychczas nie włączył do jednego rynku właściwego telewizji płatnych i bezpłatnej telewizji publicznej. Element odpłatności zawsze był cechą, która wykluczała uznanie, że telewizja publiczna bezpłatna (cyfrowa telewizja naziemna) mogłaby być uznana za substytut CATV's oraz telewizji satelitarnej³⁴. Prezes UOKiK nawet w najnowszych rozstrzygnięciach³⁵ zdaje się nie być przekonany do włączenia do rynku właściwego płatnych telewizji takich usług jak VoD (ang. *video on demand*) czy OTT (ang. *over the top*)³⁶; traktuje je raczej jako komplementarne, a nie substytucyjne względem telewizji płatnych. Wynika z tego, że organ antymonopolowy prezentuje stanowisko zachowawcze względem idei szybkiego reagowania na dynamikę rynków, czekając na ugruntowanie się zachodzących zmian.

31 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 5 września 2011 r., op. cit.

32 Np. decyzja Prezesa UOKiK z dnia 26 listopada 2002 r. nr DDI-103/2002.

33 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 31 grudnia 2017 r. nr RGD-46/2007.

34 Np. decyzja z dnia 5 września 2011 r., op. cit. Orzecznictwo w tym zakresie jest utrwalone.

35 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 17 stycznia 2020 r. nr DKK-25/2020.

36 Np. Netflix, Showmax.

Zasadniczo od zawsze w czasie obowiązywania w Polsce nowoczesnego prawa ochrony konkurencji Prezes UOKiK segmentował rynek płatnej telewizji na rynki tematyczne. Przykładowo w decyzji nr RBG-15/2005 uznano, że rynkami właściwymi w sprawie są: „1) krajowy rynek płatnych programów telewizyjnych o charakterze informacyjno-publicystycznym w języku polskim oraz 2) krajowy rynek płatnych programów telewizyjnych o charakterze pogodowym w języku polskim”³⁷. Na obu wyznaczonych rynkach podejrzana o nadużywanie pozycji dominującej TVN24 Sp. z o.o. posiadała w tamtym czasie pozycję dominującą, co pozwoliło Prezesowi UOKiK wszcząć i skutecznie przeprowadzić postępowanie antymonopolowe pod zarzutem narzucania CATV’s uciążliwych warunków umowy licencyjnej przynoszących nieuzasadnione korzyści, zobowiązujących do rozprowadzania programów TVN 24 oraz TVN Meteo we wszystkich sieciach telewizji kablowej, a nie tylko w tych, w których telewizje kablowe widzą zapotrzebowanie abonentów na te kanały. Powyższe obrazuje, jak bardzo prawidłowe oznaczenie rynku właściwego determinuje możliwość postawienia zarzutów. Zakładając, że Prezes UOKiK włączyłby do rynku właściwego programy informacyjne bezpłatne lub rozszerzył rynek produktowy o programy ogólnotematyczne (TVN, TVP1, Polsat), to z dużym prawdopodobieństwem można byłoby orzec, że TVN 24 Sp. z o.o. nie posiadałaby w tak oznaczonym rynku pozycji dominującej, a tym samym nie byłoby możliwe zarzucenie jej nadużywania tej pozycji. Podobnie wyznaczono rynek właściwy w decyzji nr DOK-59/2007 dotyczącej nadużywania pozycji dominującej przez Discovery Communications Europe z siedzibą w Londynie. Po przeprowadzeniu badań rynkowych organ antymonopolowy oznaczył rynek właściwy w sprawie jako „rynek hurtowego dostarczania płatnych kanałów telewizyjnych o tematyce popularno-naukowej i przyrodniczej w polskiej wersji językowej”³⁸. Prezes UOKiK – wyznaczając telewizyjne rynki właściwe uwzględniając tematykę programów – słusznie wyszedł z założenia, że dla kontraktujących z nadawcami CATV’s substytutem nabywanym do reemisji będą programy od różnych nadawców, ale o tej samej tematyce. Przykładowo można zastąpić kanał National Geographic kanałem Discovery, ale nie można kanałem TVN Meteo zastąpić kanału National Geographic.

Decyzją nr DKK-93/2012, wyrażającą zgodę na dokonanie koncentracji polegającej na przejściu przez Groupe Canal+ S.A. oraz TVN S.A. wspólnej kontroli nad podmiotem powstałym w wyniku połączenia Canal+ Cyfrowy Sp. z o.o. i ITI Neovision Sp. z o.o., organ antymonopolowy wyodrębnił mediowe rynki hurtowe, wskazując niejako proces produkcyjny kanałów i programów telewizyjnych, które trafiają do odbiorcy końcowego³⁹. Według organu antymonopolowego w relacjach kontraktowych między przedsiębiorcami mediowymi istnieje odrębny rynek licencjonowania

37 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 15 kwietnia 2005 r. nr RBG-15/2005.

38 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 14 maja 2007 r. nr DOK-59/2007.

39 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 14 września 2012 r. nr DKK-93/2012.

kanałów telewizji płatnej, który geograficznie ma wymiar krajowy. Zanim kanał/program zostanie udostępniony odbiorcy końcowemu, musi zostać wyprodukowany przez producenta, następnie zakupiony przez nadawcę i ewentualnie odsprzedany do reemisji innemu operatorowi telewizyjnemu (np. CATV). W znaczącej części przypadków nadawca jest jednocześnie producentem kanału lub programu (np. Discovery). Rynek właściwy, na którym dochodzi do kontraktów pomiędzy producentem a nadawcą, względnie pomiędzy nadawcą działającym w roli producenta a reemitem, został właśnie oznaczony przez Prezesa UOKiK jako rynek licencjonowania kanałów telewizji płatnej. Jak wskazano w decyzji, za Komisją Europejską w rynku licencjonowania kanałów telewizyjnych wyróżnić należy rynek licencjonowania kanałów telewizji płatnej oraz rynek licencjonowania kanałów FTA (ang. *free to air*)⁴⁰, co przemawia za odrębnością tych dwóch rynków; Prezes UOKiK nie przesądził tego jednoznacznie, nie było bowiem to konieczne w rozpatrywanej sprawie. Dodatkowo, jak wskazuje orzecznictwo unijne⁴¹, rynek licencjonowania kanałów telewizji płatnej można segmentować dalej i wyodrębnić licencje dotyczące kanałów/programów o tożsamej tematyce (np. licencjonowanie kanałów naukowo-przyrodniczych).

Odnosząc się do aspektu geograficznego rynku licencjonowania kanałów telewizji płatnej, to zgodnie z utrwalonym już orzecznictwem⁴² są to rynki krajowe lub rynki ograniczone do obszarów jednorodnych językowo. Z kolei detaliczne rynki dostępu do usług telewizji płatnej mają według organu antymonopolowego zasięg geograficzny ograniczony do miasta/ gminy⁴³. Są to zatem rynki, w obrębie których dochodzi do konkurowania o abonentów pomiędzy wyspowo działającymi CATV's i telewizjami satelitarnymi. Telewizje satelitarne działają wprawdzie w skali kraju, niemniej muszą konkurować lokalnie z CATV's. Prezes UOKiK we wspomnianej wyżej decyzji nr DKK-93/2012 zauważył, że telewizje satelitarne mają co do zasady ujednoczone oferty programowe w skali kraju i pomiędzy sobą konkurują na rynku krajowym, ale jednocześnie działają lokalnie, konkurując z CATV's, postanowił więc pozostawić kwestię geograficznego oznaczenia rynku dostępu do usług telewizji płatnej jako otwartą. Należy stwierdzić, że przypadki, w których dochodzi do konkurowania „w jedną stronę”, nazywać można konkurencją asymetryczną. W analizowanym przypadku z taką właśnie mamy do czynienia, CATV's nie mogą bowiem konkurować z telewizjami satelitarnymi na terytoriach, na których nie mają swojej infrastruktury (sieci), podczas gdy telewizje satelitarne potencjalnie konkurują z CATV's w każdej lokalizacji w obrębie kraju. W swojej decyzji Prezes UOKiK

40 Sprawy: M.2876 Newscorp/ Telepiù, M.4504 SFR/ Tele 2, M.5734 Liberty Global Europe/ Unitymedia, M.5121 News Corp/ Premiere, M.5932 News Corp/ BSKyB.

41 Postępowania w sprawach kontroli koncentracji: M.2876 Newscorp/ Telepiù, M.3595 SONY/ MGM, M.5121 News Corp/ Premiere.

42 Np. postępowania w sprawach kontroli koncentracji: M.2876 Newscorp/ Telepiù, M.4504 SFR/ Tele 2, M.5932 News Corp/ BSKyB, decyzja Prezesa UOKiK z dnia 14 września 2012 r., op. cit.

43 Np. decyzja Prezesa UOKiK z dnia 5 września 2011 r., op. cit.

dokonał pogłębionego badania potencjalnych skutków dokonania koncentracji, mając na uwadze relacje konkurencyjne zarówno pomiędzy CATV's i operatorami satelitarnymi, jak i pomiędzy samymi operatorami satelitarnymi.

Ostatnią decyzją wydaną przez Prezesa UOKiK dotyczącą branży telewizyjnej jest decyzja nr DKK-25/2020, w której organ podtrzymał dotychczasowe stanowisko odnośnie zarówno usług dostępu do płatnej telewizji, jak i usług dostępu do szerokopasmowego internetu, oznaczając je geograficznie jako lokalne i nie rozszerzając produktowo⁴⁴.

Na szczególną uwagę zasługuje wyrok Sądu Najwyższego z dnia 6 lutego 2018 r. wydany w sprawie dotyczącej rynków telewizyjnych⁴⁵, niemniej mający znaczenie dla innych rozstrzygnięć Prezesa UOKiK. Sąd Najwyższy w orzeczeniu przeanalizował kwestie związane z powszechną praktyką Prezesa UOKiK, dotychczas niekwestionowaną przez sądy, dotyczącą zmiany postanowień o wszczęciu postępowania w trakcie jego trwania⁴⁶. Oczywiście zdaniem organu antymonopolowego odbywa się to bez uszczerbku dla gwarancji zachowania praw do obrony, ponieważ zmienione postanowienie jest wysyłane do stron postępowania, które mogą się do tego aktu ustosunkować. Sąd Najwyższy w przedmiotowej sprawie ograniczył Prezesowi UOKiK prawo do zmiany postanowień o wszczęciu w trakcie prowadzonego postępowania. W stanie faktycznym Prezes UOKiK w pierwotnym postanowieniu o wszczęciu postępowania oznaczył rynki właściwe jako lokalne „rynki obrotu prawami telewizyjnymi do meczów pierwszej reprezentacji Polski mężczyzn w piłce nożnej”; jednak w trakcie postępowania okazało się, że identyczne kwestionowane zachowanie przedsiębiorców dotyczyło również transmisji internetowych. Wskutek tego po kilku miesiącach od wszczęcia organ antymonopolowy zmienił postanowienie o wszczęciu postępowania poprzez dodanie drugiego rynku właściwego, na który praktyka ta miała wpływ, a mianowicie „krajowego rynku usług dostępu do płatnych transmisji wydarzeń sportowych za pośrednictwem Internetu”. Sąd Najwyższy uznał działanie organu za nieprawidłowe (nie negując jednocześnie całkowicie prawa Prezesa UOKiK do zmiany postanowień o wszczęciu postępowania w jego trakcie), ponieważ taka zmiana rynku właściwego nie była w ocenie Sądu zmianą drobną, która jedynie uszczegóławiałaby jego oznaczenie, lecz prowadziła *de facto* do postawienia nowego zarzutu na nowej płaszczyźnie obrotu oferowanym towarem.

44 Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 17 stycznia 2020 r. nr DKK-25/2020; wyraża warunkową zgodę na dokonanie koncentracji polegającej na przejęciu przez Vectra S.A. z siedzibą w Gdyni kontroli nad Multimedia Polska S.A. z siedzibą w Gdyni.

45 Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 6 lutego 2018 r., sygn. III SK 8/17.

46 Zob. też: komentarz do art. 4 pkt 9 (pkt 314), [w:] *Ustawa o ochronie konkurencji i konsumentów. Komentarz*, red. Tadeusz Skoczny, Beck, Warszawa 2014.

PODSUMOWANIE

Orzecznictwo Prezesa UOKiK w zakresie oznaczania rynków właściwych jest dynamiczne, a zarazem w pewnym sensie zachowawcze. Oczywiście najbardziej ewoluuje podejście do rynków nowych technologii, w tym rynków telekomunikacyjnych, ponieważ w ostatnich latach zmieniły się one diametralnie; organ antymonopolowy nie może ignorować tych zmian. Z drugiej strony, w działaniach Prezesa UOKiK dostrzec można ewolucję zachowawczą, co oznacza podejście ostrożne, uwzględniające potrzeby tych najmniej „postępowych” konsumentów czy kontrahentów. Organ antymonopolowy – jak wynika z analizy jego decyzji – przyjmuje (co najmniej pozornie) wszelkie stanowiska stron postępowań odnośnie rynku właściwego, niemniej nie wszystkie uwzględnia w swoim orzecznictwie; w części przypadków należy się z tym zgodzić, w części zaś argumentacja odrzucająca stanowisko strony bywa niezrozumiała. Organowi należy oddać, że stara się przedstawić w rozstrzygnięciu swoje stanowisko wraz z uzasadnieniem.

Rynek właściwy oznacza się w każdym postępowaniu do granic, które są konieczne do podjęcia rozstrzygnięcia (jeśli nie ma to znaczenia dla rozstrzygnięcia, kwestie rynku pozostawia się otwartą). Rynek właściwy musi być wyznaczony prawidłowo, bowiem ma to bezpośredni wpływ na prawidłowość rozstrzygnięcia. Wskazać przy tym należy na pogląd wczesnego orzecznictwa antymonopolowego w Polsce, który „nakazywał” wąskie wyznaczania rynku właściwego. W wyroku Sądu Antymonopolowego z dnia 4 października 1993 r. uznano, że „przy wyznaczaniu rynku produktowego należy dążyć w miarę możliwości do przyjęcia wąskich kryteriów podziału”⁴⁷. Z kolei w wyroku Sądu Antymonopolowego z dnia 26 października 1994 r. wskazano z kolei na konieczność „możliwie wąskiej segmentacji rynku”⁴⁸, bo inaczej wystąpiłyby trudności w znalezieniu przedsiębiorców o pozycji dominującej i w konsekwencji przepisy przeciwdziałające praktykom ograniczającym konkurencję straciłyby rację bytu ze szkodą dla konsumentów⁴⁹. Ten absolutnie nieprawidłowy pogląd został zrewidowany w 2005 r., kiedy Sąd Apelacyjny w wyroku z dnia 8 sierpnia 2005 r. stwierdził, że „nie chodzi bowiem o wyznaczenie rynku możliwie najwęższego, ale o wyodrębnienie go w sposób rzeczywiście prawidłowy, pozwalający na należyte określenie działań prowadzonych na tym rynku przez konkretne podmioty gospodarcze”⁵⁰. Chodzi o to, aby przedsiębiorca był pociągnięty do odpowiedzialności za rzeczywiste naruszenie przepisów, a nie za naruszenie, które udowodniono wskutek fikcyjnego zawężenia rynku właściwego, które nie odpowiada rynkowej rzeczywistości.

47 Wyrok Sądu Antymonopolowego z dnia 4 października 1993 r., sygn. XVII AMR 29/93.

48 Wyrok Sądu Antymonopolowego z dnia 26 października 1994 r., sygn. XVII AMR 24/94.

49 Zob. też: komentarz do art. 4 pkt 9 (pkt 314), [w:] *Ustawa o ochronie...*, op. cit.

50 Wyrok Sądu Apelacyjnego z dnia 8 sierpnia 2005 r., sygn.. VI ACa 6/05. Zob. też: komentarz do art. 4 pkt 9 (pkt 314), [w:] *Ustawa o ochronie...*, op. cit.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

1. *Ustawa o ochronie konkurencji i konsumentów. Komentarz*, red. T. Skoczny, Beck, Warszawa 2014.

Źródła prawa

1. Decyzja Komisji Europejskiej z dnia 12 kwietnia 2000 r. w sprawie COMP/M.1795: Vodafone Airtouch/ Mannesmann.
2. Decyzja Komisji Europejskiej z dnia 16 września 2003 r. w sprawie COMP/M.3245: Vodafone/ Singlepoint.
3. Decyzja Komisji Europejskiej z dnia 1 marca 2010 r. w sprawie COMP/M.5650: T-Mobile/ Orange.
4. Decyzja Komisji Europejskiej z dnia 22 grudnia 2005 r. w sprawie COMP/M.4034: Telenor/ Vodafone Sverige.
5. Decyzja Komisji Europejskiej z dnia 4 grudnia 2008 r. w sprawie M.5366: Iberdrola Renovables/ Gamesa.
6. Decyzja Komisji Wspólnot Europejskich z 17 lipca 1965 r. w sprawie DRU/ Blondel, OJ 1965, 131.
7. Decyzja Prezesa UKE z dnia 30 grudnia 2021 r. nr DR.SMP6040.4.2021.26.
8. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 10 stycznia 2022 r. nr DKK-3/2022: PGE Polska Grupa Energetyczna S.A./ TAURON Polska Energia S.A.
9. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 14 maja 2007 r. nr DOK-59/2007: Discovery Communications Europe.
10. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 14 września 2012 r. nr DKK-93/2022: Groupe Canal+ SA/ TVN S.A./ Canal+ Cyfrowy Sp. z o.o./ ITI Neovision Sp. z o.o.
11. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 15 kwietnia 2005 r. nr RBG-15/2005: Automatic Serwis Sp. z o.o./ TVN 24 Sp. z o.o.
12. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 16 lipca 2003 r. nr DPI-54/2003: Telekomunikacja Polska S.A.
13. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 17 stycznia 2020 r. nr DKK-25/2020: Vectra S.A./ Multimedia Polska S.A.
14. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 18 września 2000 r. nr RWA-20/2000.
15. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 20 grudnia 2011 r. nr DOK-11/2011: Carston Polska Sp. z o.o./ Polska Telefonii Cyfrowa Sp. z o.o.
16. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 23 listopada 2016 r. nr RLU-8/2016: Gmina Miejska Radzyń Podlaski.
17. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 23 lutego 2022 r. nr DKK-63/2022: Burda Media Polska sp. z o.o./ Edipresse Polska S.A.
18. decyzja Prezesa UOKiK z dnia 24 czerwca 2005 r. nr DOK-64/2005: Carston Polska Sp. z o.o./ Polska Telefonii Cyfrowa Sp. z o.o.
19. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 24 października 2011 r. nr DKK-126/2011: Spartan Capital Holdings Sp. z o.o./ Polkomtel S.A.
20. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 26 listopada 2002 r. nr DDI-103/2002: Innova/ 98 STK, LLC/ Vision Network Polen Holding B.V.
21. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 26 stycznia 2001 r. nr DDI-3/2001.
22. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 28 listopada 2017 r. nr RWR-9/2017: Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji S.A. z siedzibą we Wrocławiu.

23. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 28 września 2006 r. nr DOK-112/2006: Telekomunikacja Polska S.A.
24. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 2 stycznia 2018 r. nr DOK-1/2018: Orange S.A./ Polkomtel Sp. z o.o./ T-Mobile Polska S.A.
25. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 31 grudnia 2007 r. nr RGD-46/2007: MULTIMEDIA Polska S.A.
26. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 3 listopada 2009 r. nr DKK-78/2009: Telekomunikacja Polska S.A./ ATM Systemy Informatyczne Sp. z o.o.
27. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 5 września 2011 r. nr DKK-101/2011: UPC Polska Sp. z o.o./ Aster Sp. z o.o.
28. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 7 lipca 2022 r. nr DKK-158/2022: Unimot Investments Sp. z o.o./ Lotos Terminale S.A.
29. Decyzja Prezesa UOKiK z dnia 9 sierpnia 2004 r. nr DOK-77/2004: Carston Polska Sp. z o.o./ Polska Telefonía Cyfrowa Sp. z o.o.
30. Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 10 grudnia 2009 r., sygn. III SK 36/2009: Carston Polska Sp. z o.o./ Polska Telefonía Cyfrowa Sp. z o.o.
31. Sprawa nr DDI-2-53-01/1122/EW/KP: Carston Polska Sp. z o.o./ Polska Telefonía Cyfrowa Sp. z o.o.
32. Ustawa z dnia 16 lutego 2007 r. o ochronie konkurencji i konsumentów, Dz.U. 2021 poz. 275.
33. Wyrok Sądu Antymonopolowego z dnia 26 października 1994 r., sygn. XVII AMR 24/94.
34. Wyrok Sądu Antymonopolowego z dnia 4 października 1993 r., sygn. XVII AMR 29/93.
35. Wyrok Sądu Apelacyjnego z dnia 16 stycznia 2009 r., sygn. VI ACa 846/08: Carston Polska Sp. z o.o./ Polska Telefonía Cyfrowa Sp. z o.o.
36. Wyrok Sądu Apelacyjnego z dnia 26 listopada 2015 r., sygn. VI ACa 1496/14: Carston Polska Sp. z o.o./ Polska Telefonía Cyfrowa Sp. z o.o.
37. Wyrok Sądu Apelacyjnego z dnia 6 marca 2007 r., sygn. VI ACa 943/06: Carston Polska Sp. z o.o./ Polska Telefonía Cyfrowa Sp. z o.o.
38. Wyrok Sądu Apelacyjnego z dnia 8 sierpnia 2005 r., sygn. VI ACa 6/05.
39. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 kwietnia 2017 r., sygn. III SK 21/16: Carston Polska Sp. z o.o./ Polska Telefonía Cyfrowa Sp. z o.o.
40. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 6 lutego 2018 r., sygn. III SK 8/17.
41. Wyrok Sądu Pierwszej Instancji z dnia 28 czerwca 2004 r. w sprawie T-342/99 DEP: Airtours przeciwko Komisji
42. Wyrok SOKiK z dnia 10 kwietnia 2006 r., sygn. XVII AmA 89/05: Carston Polska Sp. z o.o./ Polska Telefonía Cyfrowa Sp. z o.o.
43. Wyrok SOKiK z dnia 29 maja 2015 r., sygn. XVII AmA 77/12: Carston Polska Sp. z o.o./ Polska Telefonía Cyfrowa Sp. z o.o.
44. Wyrok SOKiK z dnia 6 lutego 2008 r., sygn. XVII AmA 102/07: Carston Polska Sp. z o.o./ Polska Telefonía Cyfrowa Sp. z o.o.

Katarzyna Błaszczak

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

ORCID: 0009-0002-5470-4225

Michał Krzaczek

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

ORCID: 0009-0008-5970-8296

Studia Społeczne
ISSN 2081-0008
e-ISSN 2449-9714
str. 183–198

STATUS STRON UMOWY FRANCZYZY W PRAWIE POLSKIM

STATUS OF THE PARTIES TO THE FRANCHISE AGREEMENT IN POLISH LAW

STRESZCZENIE

Przedmiotem artykułu jest analiza statusu stron umowy franczyzy (także: umowa franchisingu, umowa franchisingowa), która w polskim prawie stanowi umowę nienazwaną, a jej zawarcie jest możliwe dzięki obowiązywaniu zasady swobody umów. W opracowaniu została scharakteryzowana istota umowy, a także prawa i obowiązki stron kształtowane w znacznej mierze przez franczyzodawcę, będącego w tym stosunku podmiotem silniejszym ekonomicznie. Brak uniwersalnych standardów uregulowanych przepisami powszechnie obowiązującego prawa powoduje, że jedynymi ograniczeniami dla formułowania postanowień są normy o charakterze *ius cogens* płynące z ustaw, zasady współzycia społecznego, a także istota stosunku. W związku ze wzrostem zainteresowania przedsiębiorców franczyzą (franchisingiem) oraz zaistnieniem potrzeby uregulowania w polskim porządku prawnym umowy franczyzy, w dniu 31 lipca 2023 roku na stronie Rządowego Centrum Legislacji został opublikowany projekt ustawy zawierającej przedmiotowe regulacje, który aktualnie znajduje się na etapie opiniowania. Przedstawione propozycje dotyczą zasadniczych aspektów związanych z funkcjonowaniem sieci franczyzowych i w znacznej mierze służą wzmocnieniu pozycji franczyzobiorcy.

SŁOWA KLUCZOWE: umowa franczyzy, franchising, umowa nienazwana, prawna regulacja franczyzy, status franczyzobiorcy, status franczyzodawcy

ABSTRACT

The subject of the article is the analysis of the status of the parties to the franchise agreement, which in Polish law is a non-named contract, and its conclusion is possible due to the principle of freedom of contract. The paper characterizes the essence of the contract, as well as the rights and obligations of the parties, shaped largely by the franchisor, which is the economically stronger entity in this legal relation. The lack of universal standards, normalized by universally applicable laws, means that the only restrictions on the formulation of provisions are *ius cogens* resulting from acts, principles of social coexistence, as well as the essence of the legal relation. In connection with the growing interest of entrepreneurs in franchising and the need to regulate the franchise agreement in the Polish legal order, on July 31, 2023, a government bill was published on the website of the Government Legislation Center. Now the bill is at the opinion stage. The proposals presented address key aspects related to the operation of franchise networks and moreover are used to improve the position of the franchisee.

KEY WORDS: franchise agreement, franchising, unnamed contract, legal regulation of franchising, franchisee status, franchisor status

WSTĘP

Uczestnicy obrotu gospodarczego wykorzystują liczne metody rozwoju swoich przedsiębiorstw, które umożliwią im sprawniejsze funkcjonowanie, ekspansję i zdominowanie rynku, na którym działają. W związku z tym, a także dzięki możliwościom, jakie daje zasada swobody umów, wytworzyły się nowe typy stosunków umownych. W państwach, w których ustrój kapitalistyczny rozwijał się już w pierwszej połowie XX wieku, nieznane niegdyś rodzaje umów handlowych upowszechniły się znacznie wcześniej, niż miało to miejsce w Polsce, w której do końca lat 80. funkcjonowała gospodarka centralnie planowana. Od momentu uchwalenia w 1964 roku Kodeksu cywilnego (dalej: k.c.) w polskiej ustawie obowiązuje stały katalog umów z wyjątkiem uregulowania umowy leasingu, która uprzednio stanowiła umowę nienazwaną, ale w 2000 roku została wprowadzona do k.c. poprzez dodanie w księdze trzeciej tytułu XVII¹. Mimo intensywnych przemian ustrojowych i stałego rozwoju gospodarczego Polski pozostałe typy umów, takie jak przykładowo: umowa sponsoringu, umowa lobbingu, umowa factoringu, umowa franczyzy (także: umowa franchisingu, umowa franchisingowa) czy umowa menadżerska, które są często zawierane przez przedsiębiorców, nie zostały formalnie ukonstytuowane w k.c. Skutkiem takiego stanu rzeczy jest brak zachowania jednolitego statusu stron takiej umowy, niedostateczne zabezpieczenie interesów kontrahentów poprzez wprowadzenie przepisów bezwzględnie obowiązujących w ramach danego kontraktu, a w związku z tym powstawanie licznych sporów sądowych na tle zawierania i wykonywania umów nienazwanych.

W ostatnich latach – spośród wszystkich umów nienazwanych – najbardziej na znaczeniu zyskała umowa franczyzy, ponieważ jej zawarcie umożliwia podjęcie działalności gospodarczej podmiotom niedoświadczonym i nieposiadającym dostatecznej wiedzy, które liczą na wysoki zysk przy wykorzystaniu „recepty na sukces” udostępnionej przez organizatora sieci¹. Natomiast franczyzodawca może dokonywać ekspansji na rynku, często stosunkowo niskim kosztem oraz z proporcjonalnie niewielkim zaangażowaniem osobistym, ponieważ nie uczestniczy bezpośrednio w prowadzeniu określonej działalności. Fakt powstawania nowych punktów francyzowych nie pozostaje również bez wpływu na konsumenta, który uzyskuje dostęp do sprawdzonej jakości danego typu towarów lub usług. Aktualnie w Polsce realizowanych jest 87 tys. umów francyzowych, a największa sieć zrzesza aż 7 tys. francyzobiorców². Funkcjonujące sieci francyzowe (także: sieci franchisingowe) działają w różnych branżach i mają rozmaity charakter (produkcyjny, handlowy, usługowy bądź mieszany³), dlatego też zasady przystąpienia do każdej z nich oraz późniejsze wykonywanie zobowiązania przez strony znacząco się różnią. Teza niniejszego artykułu będzie opierać się na twierdzeniu, że status stron umowy franczyzy, na który składają się uprawnienia i obowiązki stron kontraktu, jest zróżnicowany ze względu na rodzaj prowadzonej działalności, a także każdorazowo ukształtowany na podstawie zasady swobody umów przez postanowienia umowne. Brak uregulowania franczyzy, nawet w sposób podstawowy, w przepisach Kodeksu cywilnego, sprzyja kreowaniu umowy w sposób jednostronnie korzystny dla francyzodawcy, który jest materialnie silniejszą stroną umowy, przez co interesy francyzobiorców, często nieposiadających odpowiedniego doświadczenia i wiedzy, nie są wystarczająco dobrze zabezpieczone. W celu wykazania przedstawionego twierdzenia w opracowaniu zostaną kolejno omówione: istota umowy francyzowej, przykładowe prawa i obowiązki stron kontraktu oraz uwagi *de lege lata* i *de lege ferenda* na kanwie rządowego projektu nowelizacji Kodeksu cywilnego oraz ustawy Prawo własności przemysłowej⁴ z 31 lipca 2023 roku.

Wykorzystaną w pracy metodą badawczą jest metoda dogmatyczno-prawna. Autorzy opracowania skoncentrują się na analizie przepisów, które aktualnie obowiązują na gruncie polskiego porządku prawnego. Przez wzgląd na specyfikę omawianej problematyki i jej wysoce praktyczny charakter interpretacja przepisów wpływających na kształt umowy francyzowej oraz na prawa i obowiązki stron tego kontraktu niniejsza analiza zostanie uzupełniona poprzez przywołanie formułowanych w judy-

1 A. Koch, *Umowa franchisingowa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1980, nr 3, s. 51 i nast.

2 Polska Organizacja Francyzodawców, *Rynek franczyzy*, <https://franczyza.org.pl/raport-o-franczyzie-w-polsce-2020> [dostęp: 2.09.2023].

3 A. Kidyba, *Prawo handlowe*, Warszawa 2022, s. 672.

4 Ustawa z dnia 30 czerwca 2000 r. – Prawo własności przemysłowej, Dz.U. 2023 poz. 1170.

katurze tez oraz wskazanie uwag prezentowanych przez przedstawicieli doktryny. W podrozdziale zawierającym postulaty *de lege ferenda* w sposób syntetyczny została przedstawiona oraz poddana ocenie propozycje zaprezentowane przez Rządowe Centrum Legislacji w ramach rządowego projektu ustawy franczyzowej. Ponadto autorzy, na podstawie dokonanej klasyfikacji, przeanalizują trzy różne stanowiska środowiska biznesowo-prawniczego odnośnie zaproponowanych rozwiązań.

1. ISTOTA UMOWY FRANCZYZOWEJ

Ze względu na fakt, że umowa franczyzowa (umowa franchisingu, umowa franchisingowa) nie jest regulowana w Polsce żadnymi przepisami, ustalenie jej istoty jest przedmiotem zainteresowania doktryny i orzecznictwa. Umowa franczyzowa jest to umowa dwustronnie profesjonalna, a więc taka, w której każda ze stron jest przedsiębiorcą w rozumieniu art. 43¹ k.c. Ponadto umowa ta posiada cechy kauzalności, konsensualności, jest odpłatna, wzajemna i dwustronnie zobowiązująca⁵. Kidyba zalicza franczyzę do umów pozakodeksowych z zakresu własności intelektualnej⁶. Stronami umowy franczyzowej są: franczyzodawca, inaczej organizator sieci, odpowiadający za opracowanie i odpłatne udostępnienie koncepcji prowadzenia działalności gospodarczej i udzielenie zezwolenia na korzystanie z praw własności przemysłowej i intelektualnej, oraz franczyzobiorca, który prowadzi przedsiębiorstwo zgodnie z wytycznymi i przy stałym wsparciu franczyzodawcy. Mimo pewnego rodzaju rzeczywistej zależności franczyzobiorcy od franczyzodawcy obydwie strony umowy prowadzą działalność gospodarczą we własnym imieniu i na własny rachunek.

Istotą umowy franczyzowej, która odróżnia ją od innych umów nazwanych i nienazwanych, jest świadczenie franczyzodawcy polegające na udostępnieniu franczyzobiorcy tzw. pakietu franczyzowego oraz udzielanie mu pomocy w zakresie korzystania z pakietu przez cały czas trwania umowy⁷. Na pakiet franczyzowy składają się: zezwolenia na korzystanie z praw autorskich, patentów, praw ochronnych na wzory użytkowe i znaki towarowe, know-how, a także udostępnienie specjalistycznej wiedzy, zawartej w podręczniku operacyjnym, dotyczącej prowadzenia określonego rodzaju działalności. Ponadto w skład pakietu wchodzi wstępne i bieżące usługi świadczone przez franczyzodawców, które mają zapewnić osiągnięcie sukcesu biznesowego, takiego jak franczyzodawca⁸. Na świadczenie franczyzodawcy składa się zatem szereg działań o charakterze faktycznym oraz prawnym. W doktrynie podkreśla się, że kluczowym elementem umowy franczyzowej jest, o czym wspomniano powyżej,

5 A. Kidyba, op. cit., s. 673.

6 M. Dumkiewicz, *Umowa franchisingu*, w: *Pozakodeksowe umowy handlowe*, red. A. Kidyba, Warszawa 2018, s. 880.

7 Ibidem.

8 M. Wiśniewski, *Pakiet franczyzowy*, 1.08.2013, Franchising.pl, <https://franchising.pl/abc-fran-czyzy/223/pakiet-fran-czyzowy/> [dostęp: 4.09.2023].

stałe udzielanie wsparcia franczyzobiorcy w prowadzeniu działalności w celu utrzymania identycznego poziomu świadczenia usług w ramach całej sieci. W związku z tym franczyzodawca niejednokrotnie zajmuje się analizą rynku konsumenta na danym obszarze, doбором lokalu, jego wyposażeniem, a także cyklicznym wykonywaniem audytów oraz udzielaniu stałych wskazówek w celu ulepszenia poziomu prowadzonej działalności.

W judykaturze większą uwagę zwraca się na sam fakt udostępnienia pakietu franczyzowego i wiążących się z tym praw do korzystania z własności intelektualnej innego podmiotu. Naczelny Sąd Administracyjny (NSA) stwierdził, że istota franchisingowej metody współpracy polega na tym, że poprzez umowę franchisingu dawca franchisingu zobowiązuje się do udostępnienia podmiotowi korzystającemu z franchisingu (biorcy franchisingu) oznaczenia jego firmy, godła-emblematu, symboli, patentów, biorca franchisingu zobowiązuje się zaś do prowadzenia wskazanej działalności gospodarczej z wykorzystaniem udostępnionych mu praw pozyskiwania nowych odbiorców (nowych rynków zbytu)⁹. Natomiast Sąd Antymonopolowy stwierdził, że istotą franchisingu jest otrzymanie przez franczyzobiorcę prawa sprzedaży we własnym imieniu określonych towarów i usług w ramach sieci marketingowej franczyzodawcy z wykorzystaniem jego nazwy, znaków towarowych i doświadczeń techniczno-organizacyjnych¹⁰. W świetle obecnych realiów nie można ocenić omawianych definicji czy też objaśnień w sposób pozytywny, ponieważ brak elementu stałego wsparcia, do którego udzielania jest zobowiązany franczyzodawca, powoduje, że taką umowę należałoby uznać raczej za umowę know-how¹¹ czy też umowę licencji znaku towarowego¹², a nie umowę franczyzy.

2. OBOWIĄZKI I UPRAWNIENIA FRANCZYZODAWCY

Ze względu na brak regulacji ustawowych każdorazowo prawa i obowiązki stron wynikają z postanowień umowy zawieranej w oparciu o kompetencję mającą swoje źródło w zasadzie swobody umów. Zgodnie z dyspozycją art. 353¹ k.c. treść stosunku nie może być jednak sprzeczna z przepisami prawa o charakterze bezwzględnie obowiązującym oraz zasadami współżycia społecznego. Z istoty umowy franczyzy wynika, że jej postanowienia muszą być niezwykle szczegółowe, tak aby jej stronom udało się osiągnąć zamierzony efekt poprzez zgodne współdziałanie. Ponadto umowy te najczęściej są umowami adhezyjnymi, w których franczyzodawca jako podmiot

9 Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego w Krakowie z 21 stycznia 1998 r., sygn. I SA/Kr 507/97.

10 Wyrok Sądu Antymonopolowego z 21 lipca 1992 r., sygn. XVII Amr 12/92, Wokanda 1993, nr 1, poz. 34.

11 A. Kidyba, op. cit., s. 674.

12 Ł. Czapski, *Udzielenie sublicencji znaku towarowego w umowach subfranchisingowych*, „Przeгляд Prawa Handlowego” 2003, nr 7, s. 46 i nast.

mający przewagę ekonomiczną narzuca warunki kontraktu¹³. W celu ujednoczenia stosunków między wszystkimi franczyzobiorcami w sieci franczyzodawcy korzystają również z wzorców umownych w postaci ogólnych warunków umów¹⁴.

W zależności od wewnętrznych ustaleń danego przedsiębiorcy oraz jego doświadczeń biznesowych prawa i obowiązki stron umowy franczyzy mogą kształtować się odmiennie. Biorąc jednak pod uwagę przedstawioną w poprzednim rozdziale istotę franczyzy, można wyróżnić przykładowe uprawnienia i obowiązki, które ciążyą na organizatorze sieci. W zakresie powinności należy wskazać przede wszystkim obowiązek udostępnienia pakietu franczyzowego, co może polegać na wydaniu podręcznika operacyjnego, dokumentacji know-how, niezbędnych narzędzi i maszyn oraz udzieleniu stosownych zezwoleń, na mocy których franczyzobiorca będzie mógł korzystać na określonych zasadach z własności intelektualnej organizatora sieci. Obecnie wielu franczyzodawców udziela szerokiego wsparcia już na pierwszym etapie działalności – pomaga w doborze lokalizacji oraz lokalu do prowadzenia przedsiębiorstwa na podstawie przeprowadzonych badań konsumenckich, których celem jest określenie potencjału dochodowego danego miejsca¹⁵. Ponadto w niektórych sieciach franczyzowych franczyzodawca zobowiązuje się wyposażyć i dostosować lokal przedsiębiorstwa do warunków wynikających ze standardów danego przedsiębiorcy. Koszt wyposażenia lokalu jest często wliczony w tzw. koszt inwestycyjny. Działanie to jest ściśle powiązane z obowiązkiem świadczeniem pomocy i zapewnienia stałego doradztwa przez organizatora sieci. Franczyzodawca jest zasadniczo podmiotem lepiej zorganizowanym, zatrudniającym wykwalifikowanych pracowników do spraw marketingu, sprzedaży, zarządzania, a także posiadającym większe doświadczenie na rynku, dlatego też jego powinnością jest organizacja szkoleń o różnym charakterze, których celem jest dostosowanie działalności prowadzonej przez franczyzobiorcę do wprowadzanych zmian prawnych i potrzeb klientów tak, aby osiągać jak najlepsze wyniki finansowe. Szkolenia organizowane są tuż przed rozpoczęciem funkcjonowania punktu franczyzowego, a także w trakcie jego prowadzenia. Franczyzodawca w wielu przypadkach jest również obowiązany do prowadzenia kampanii marketingowej bądź reklamowej. Udostępniane w mediach i przestrzeni publicznej reklamy odnoszą się zazwyczaj do danej usługi bądź towaru, który można nabyć w każdym punkcie franczyzowym, co przyczynia się do popularyzowania całej sieci, ale także pośrednio – poszczególnych franczyzobiorców. W wielu przypadkach organizator sieci zobowiązuje się również do zapewnienia prawa wyłączności określonym bądź wszystkim franczyzobiorcom. Wprowadzenie do umowy franczyzy klauzuli wyłączności, zobowiązuje franczyzodawcę do nietworzenia nowych i niefunkcjonowania

13 M. Górný, *Umowy adhezyjne jako ograniczenie swobody umów*, „Przegląd Prawniczy” 2020, nr 1, s. 115.

14 R. Adamus, *Faktyczna nierówność franczyzy w Polsce*, Warszawa 2020, s. 49.

15 K. Krzemińska-Malon, *Biznes blisko domu*, „Franchising” 2023, nr 8, s. 19.

innych punktów franczyzowych na danym obszarze bądź w danej okolicy, tak aby w ramach jednej sieci nie powstawała konkurencja między franczyzobiorcami¹⁶.

W zakresie uprawnień należy przede wszystkim wskazać prawo franczyzodawcy do otrzymania stosownej opłaty wstępnej oraz opłat okresowych, jeśli wynika to z postanowień umowy. Opłata wstępna przeznaczona jest na pokrycie kosztu pakietu franczyzowego, natomiast opłaty okresowe mogą przybierać formę opłat miesięcznych oraz np. opłat marketingowych (przy czym mogą funkcjonować one łącznie lub może obowiązywać tylko jedna z nich). Opłaty cykliczne stanowią zysk franczyzodawcy, ale mogą być przeznaczane na rozwój sieci oraz jej bieżące wydatki. W sieciach franczyzowych opłaty okresowe mogą mieć stałą wysokość, mogą być obliczane jako procent od przychodów lub franczyzobiorcy mogą być obowiązani do uiszczania opłaty w określonej wysokości, jednak nie niższej niż określono to w umowie. Opłata marketingowa służy rozwojowi strategii marketingowej całej sieci i zwykle wynosi 1–3% obrotu osiąganego przez danego franczyzobiorcę¹⁷.

Ponadto franczyzodawca ma prawo do kontroli i nadzoru nad działalnością prowadzoną przez franczyzobiorcę pod kątem przestrzegania ustalonych standardów i postanowień umowy. Organizator sieci może prowadzić kontrolę: księgowości i innych dokumentów, jakości świadczonych usług, ale także sposobu korzystania ze znaków towarowych i innych dóbr własności intelektualnej, a następnie może formułować zalecenia i uwagi. Prowadzone kontrole z założenia nie mają charakteru represyjnego, ale mają służyć ujednoczeniu prowadzonych w ramach sieci praktyk oraz służyć osiągnięciu lepszych rezultatów biznesowych. Mimo wysokiego stopnia zależności franczyzobiorcy od franczyzodawcy zdaniem Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE) nieuzasadniona ingerencja w prowadzoną działalność, np. w postaci narzucania cen, stanowi naruszenie przepisów regulujących zasady uczciwej konkurencji¹⁸.

3. OBOWIĄZKI I UPRAWNIENIA FRANCZYZOBIORCY ORAZ ZAGROŻENIA PŁYNĄCE Z JEDNOSTRONNEGO KSZTAŁTOWANIA ICH TREŚCI

Podstawowym obowiązkiem franczyzobiorcy jest prowadzenie działalności gospodarczej zgodnie z wytycznymi i zasadami określonymi przez franczyzodawcę. Zakres swobody franczyzobiorcy jest często znikomy i w wielu przypadkach ogranicza się jedynie do doboru kadry pracowniczej. Na franczyzobiorcę przeniesione są tym samym wszystkie obowiązki wynikające ze stosunku pracy bądź innych sto-

16 B. Pokorska, *Przedsiębiorca w systemie franczyzowym*, Warszawa 2004, s. 46.

17 M. Wojniak-Żyłowska, *Comiesięczny wydatek na franczyzę*, <https://franchising.pl/abc-franczyzy/12589/comiesieczny-wydatek-franczyze/> [dostęp: 4.09.2023].

18 Wyrok TSUE z dnia 28 stycznia 1986 r. w sprawie Pronuptia de Paris GmbH vs Pronuptia de Paris Irmgard Schillgallis, sygn. 161/84.

sunków, na podstawie których świadczona jest praca. W niektórych sieciach franczyzowych franczyzodawcy ustanawiają wobec franczyzobiorcy, będącego osobą fizyczną, obowiązek przebywania w lokalu przedsiębiorstwa w określonym wymiarze godzin każdego dnia bądź osobistego świadczenia przez niego pracy w początkowym okresie prowadzenia działalności¹⁹ w celu uzyskania przez franczyzobiorcę, który jest swego rodzaju ambasadorem marki, należytej wiedzy o świadczonych usługach i sprzedawanych towarach. Inną powinnością, nieodłącznie z tym powiązaną, jest obowiązek franczyzobiorcy oraz jego pracowników uczestniczenia w szkoleniach, których celem jest podnoszenie kompetencji i wprowadzanie nowych usprawnień w funkcjonowaniu przedsiębiorstwa. W związku z obowiązkiem prowadzenia działalności według ogólnie określonych reguł franczyzobiorca zobowiązany jest również do poddawania się kontrolom – planowym i doraźnym. U franczyzobiorcy mogą być również prowadzone audyty, w czasie których pracownicy franczyzodawcy jako anonimowi klienci korzystają z usług świadczonych w danym punkcie franczyzowym. Następnie na podstawie osobistych doświadczeń oceniają franczyzobiorcę i mogą zobowiązać go do wprowadzenia określonych zmian i usprawnień w prowadzonym punkcie.

W umowie franczyzowej mogą zostać ustanowione dodatkowe obowiązki w postaci klauzul. W. Katner i P. Katner wyróżniają m.in. klauzulę zakupową, która zobowiązuje franczyzobiorcę do nabywania towarów od organizatora sieci lub w innym miejscu przez niego wskazanym²⁰. Skonkretyzowanie w umowie źródła pozyskiwania towarów przez uczestnika sieci umożliwia spełnianie wyznaczonych standardów, a ponadto marża ze sprzedaży produktów może stanowić dodatkowy, a nawet – jeśli wynika to z przyjętej strategii – jedyny zysk dla franczyzodawcy. Autorzy wymieniają również klauzulę zaufania, która wprowadza obowiązek wzajemnej lojalności i zachowania tajemnicy przedsiębiorstwa. Zgodnie z art. 11 ust. 2 ustawy o zwalczaniu nieuczuciowej konkurencji²¹ tajemnicę przedsiębiorstwa stanowią: informacje techniczne, technologiczne, organizacyjne przedsiębiorstwa lub inne informacje mające wartość gospodarczą, które jako całość lub w szczególnym zestawieniu i zbiorze ich elementów nie są powszechnie znane osobom zwykle zajmującym się tym rodzajem informacji, albo nie są łatwo dostępne dla takich osób. Ponadto strony mogą również zawrzeć w umowie klauzulę konkurencyjną – ustanawiającą zakaz prowadzenia działalności konkurencyjnej. Zakaz ten może zostać wprowadzony zarówno w czasie trwania umowy franczyzowej, jak i po jej ustaniu.

19 M. Wojniak-Żyłowska, *Zyski z franczyzy*, „Franchising” 2023, nr 8, s. 6.

20 W.J. Katner, P. Katner, *Umowa franczyzy (umowa franczyzowa) w prawie polskim, jej charakter prawny i treść*, w: *100 lat ochrony własności przemysłowej w Polsce. Księga jubileuszowa Urzędu Patentowego Rzeczypospolitej Polskiej*, red. A. Adamczak, Warszawa 2018.

21 Ustawa z dnia 16 kwietnia 1993 r. o zwalczaniu nieuczuciowej konkurencji, Dz.U. 1993 nr 47 poz. 211.

Uprawnienia franczyzobiorcy są skorelowane z jego obowiązkami, ma on zatem prawo do korzystania z pakietu franczyzowego, w tym – jak już wcześniej wspomniano – ma prawo do posługiwania się oznaczeniami odróżniającymi, patentami, wzorami użytkowymi na zasadach określonych w umowie, a także zgodnie z zasadami współżycia społecznego²². Ponadto franczyzobiorca jest uprawniony do uczestnictwa w szkoleniach oraz może żądać od franczyzodawcy technicznego i merytorycznego wsparcia w prowadzeniu przedsiębiorstwa. Jeśli to wyraźnie wynika z postanowień umowy, franczyzobiorca może zawierać umowy z innymi podmiotami w formie subfranczyzy (*subfranchisingu*). Wówczas występuje on w podwójnej roli – jako franczyzobiorca i franczyzodawca. Subfranchising upoważnia również do samodzielnego otwierania kolejnych placówek w ramach sieci. Jak wskazuje K. Zięba, takie rozwiązania stosowane są jednak głównie w ramach dobrze zorganizowanych systemów o charakterze globalnym, takich jak przykładowo McDonald's²³.

Ze względu na fakt, że umowa franczyzowa zasadniczo występuje w obrocie gospodarczym jako umowa adhezyjna, o czym już wspomniano, franczyzodawca może kształtować wynikające z niej prawa i obowiązki w sposób jednoznacznie korzystny dla siebie, m.in. poprzez przyznanie odpowiednich uprawnień umożliwiających mu ingerencję w prowadzenie przedsiębiorstwa przez franczyzobiorcę. Jest to w pewien sposób uzasadnione, ponieważ organizator sieci, który przez lata budował swoją pozycję rynkową i dobrą renomę, powinien mieć kontrolę nad tym, czy przedsiębiorstwo funkcjonujące pod jego nazwą i korzystające z jego znaku towarowego świadczy usługi na właściwym poziomie i podtrzymuje pozytywny wizerunek podmiotu. Z drugiej strony, w interesie franczyzodawcy jest nałożenie na franczyzobiorcę części najbardziej uciążliwych obowiązków związanych z funkcjonowaniem przedsiębiorstwa. Jak już uprzednio zaznaczono, powinnością franczyzobiorcy jest dobór kadry pracowniczej. W konsekwencji to na nim ciąży obowiązek wypłaty wynagrodzenia pracownikom, odprowadzenia składki na ubezpieczenie społecznie oraz uiszczenie zaliczek na podatek dochodowy. Franczyzobiorca w większości przypadków jest również obowiązany do odprowadzania pozostałych podatków, takich jak na przykład podatek dochodowy od osób prawnych, podatek akcyzowy czy też podatek od towarów i usług. Poza sferą zainteresowania organizatora sieci pozostaje zatem większość obowiązków o charakterze publicznoprawnym, które są nałożone na franczyzobiorcę jako samodzielnego przedsiębiorcę²⁴. Niekiedy jednak franczyzobiorcy są podmiotami na tyle niedoświadczonymi, że nie mają świadomości ciężących na nich

22 A. Kidyba, op. cit., s. 677.

23 K. Zięba, *Rozwój działalności franchisingowej w warunkach gospodarki rynkowej*, „Gospodarka Polski w okresie transformacji” 1999, nr 3, s. 3.

24 C. Szczepański, *Franczyza. Jak nie nabić się w butelkę*, 26.05.2021, My Company Polska, <https://mycompanypolska.pl/artykul/franczyza-jak-nie-nabic-sie-w-butelke/6814> [dostęp: 7.09.2023].

obowiązków związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej, pozostających poza stosunkiem stron umowy franczyzowej oraz skutków ich niedopełnienia.

Jako zagrożenie dla franczyzobiorcy wskazuje się również wprowadzenie do umowy obowiązku nabywania towarów w miejscu wskazanym przez franczyzodawcę. W pewnych sytuacjach, które zostały omówione wcześniej, takie działanie ma uzasadnienie, jednak niekiedy z postanowień umowy może wynikać powinność zakupu towarów w ilości nieprzystającej do osiąganych obrotów i potrzeb danego przedsiębiorcy²⁵. W momencie podpisania umowy podmioty przystępujące do sieci często nie mają rozeznania, jaki jest rynek zbytu i jakie wyniki finansowe można osiągnąć w danej lokalizacji, dlatego też bazując na zaufaniu do kontrahenta, godzą się na kupowanie danej ilości towaru, często bez związku z potrzebami, jakie istnieją. Natomiast franczyzodawcy, w celu zabezpieczenia przed uchylaniem się od wskazanego obowiązku, mogą wprowadzać do umowy wysokie kary umowne dla franczyzobiorców.

4. UWAGI DE LEGE LATA I DE LEGE FERENDA NA TLE RZĄDOWEGO PROJEKTU USTAWY FRANCZYZOWEJ

Ze względu na fakt, że umowa franczyzy stanowi umowę nienazwaną, franczyzodawca i franczyzobiorca jako jej strony mogą na podstawie art. 353¹ k.c. dowolnie kształtować powstały pomiędzy nimi stosunek prawny, pod takim warunkiem, że jego treść lub cel nie będą stały w sprzeczności z właściwościami stosunku, ustawą oraz zasadami współzycia społecznego. W odniesieniu do umowy franczyzy zastosowanie mają wszystkie ogólne zasady dotyczące zawierania umów (dotyczące np. sposobu jej zawarcia, formy, wad oświadczeń woli), a także przepisy dotyczące zobowiązań, w tym zwłaszcza wykonania bądź niewykonania zobowiązań²⁶. Poza Kodeksem cywilnym istotny wpływ na stosunek prawny franczyzy mają przepisy prawa publicznego z zakresu ochrony konkurencji²⁷ oraz unijne prawo antymonopolowe, a także kodeksy dobrych praktyk, rozumiane w świetle art. 2 pkt 5 ustawy z dnia 23 sierpnia 2007 r. o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym²⁸ jako zbiory zasad postępowania przedsiębiorców, którzy zobowiązali się do ich przestrzegania w odniesieniu do jednej lub większej liczby praktyk rynkowych. Podstawowe dla stosunku franczyzy są: opracowany w 1972 r. Europejski kodeks etyki franczy-

25 P. Sikora, *Franchiza: Czy to zawsze bezpieczny sposób na biznes? Umowa, koszty, korzyści i minusy [PODCAST]*, 5.03.2020, <https://biznes.gazetaprawna.pl/artykuly/1457503,franchiza-czy-to-zawsze-bezpieczny-sposob-na-biznes-podcast.html> [dostęp: 7.09.2023].

26 A. Cempura, A. Kasolik, *Umowa franchisingu*, w: A. Cempura, A. Kasolik, *Metodyka sporządzania umów gospodarczych*, Wolters Kluwer, Warszawa 2022.

27 R. Adamus, *Faktyczna nierówność...*, s. 5.

28 Ustawa z dnia 23 sierpnia 2007 r. o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym, Dz.U. 2023 poz. 845.

zy²⁹ oraz stanowiący jego doprecyzowanie wydany w Polsce Kodeks dobrych praktyk dla rynku franczyzy (dalej jako: Kodeks)³⁰. Ten ostatni jest uznawany w środowisku biznesowym za dobrowolną samoregulację. W innych państwach Unii Europejskiej nie istnieje w tym kontekście jednolita praktyka. Umowa franczyzy posiada swoiste regulacje w formie przepisów ustawowych czy też rozporządzenia, m.in. w prawie litewskim, niderlandzkim, rumuńskim czy włoskim. Natomiast w Niemczech, Austrii, Danii, Hiszpanii czy Francji omawiana umowa jest kształtowana na podstawie ogólnych przepisów prawa cywilnego³¹.

Stale rosnące zainteresowanie modelem francyzowym pod kątem stosunków między przedsiębiorcami oraz związane z nim zagrożenia – chodzi tutaj przede wszystkim o brak dostatecznej ochrony interesów francyzobiorcy jako słabszej strony stosunku prawnego – zwróciły uwagę doktryny, orzecznictwa, a także ustawodawcy. Pod koniec lipca 2023 roku na stronie Rządowego Centrum Legislacji został zamieszczony projekt ustawy regulującej francyzę w polskim porządku prawnym³². Wstępne założenia ustawy zostały przedstawione przez Ministerstwo Sprawiedliwości we wrześniu 2022 roku. Wiceminister sprawiedliwości Marcin Warchoł mówił wówczas o konieczności zapewnienia równości uczestników rynku francyzowego i niepowodzeniu „samoregulacji branży”³³. Nad przygotowaniem przepisów pracował Zespół Roboczy ds. Franczyzy, w ramach którego w 2020 roku przedsiębiorcy opracowali wspomniany wcześniej Kodeks.

Głównym celem projektu jest wprowadzenie umowy franczyzy do Kodeksu cywilnego, co spowodowałoby, że stałaby się umową nazwaną. Projekt ustawy zakłada uregulowanie szerokiego zakresu spraw i wszystkich etapów współpracy francyzowej, począwszy od zawarcia umowy, przez przebieg współpracy, po zasady jej rozwiązywania. Koncepcja regulacji określa też *essentialia negotii* umowy franczyzy, wymogi co do formy umowy i zasady stosowania weksli³⁴. Istotnym przedmiotowo zagadnieniem,

29 Europejski kodeks etyki franczyzy został opracowany przez Europejską Federację Franczyzy. Zob. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 12 września 2017 r. w sprawie funkcjonowania franczyzy w branży detalicznej, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0322_PL.pdf [dostęp: 5.09.2023].

30 Kodeks dobrych praktyk dla rynku franczyzy, www.kodeksfranczyzy.org.pl/ [dostęp: 4.09.2023].

31 R. Adamus, *Projekt regulacji franczyzy w Polsce na tle ustawodawstw innych państw*, Warszawa 2022, s. 46 i nast.

32 Projekt z dnia 27 lipca 2023 r. Ustawa o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz ustawy – Prawo własności przemysłowej, <https://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/12375159/12995554/12995555/dokument633833.pdf> [dostęp: 4.09.2023].

33 Wiadomości spożywcze.pl, *Ustawa francyzowa w Polsce. Sprawdzamy, co zakłada projekt ustawy*, 2.08.2023, <https://wiadomoscispozywcze.pl/artykuly/12285/ustawa-francyzowa-w-polsce-sprawdzamy-co-zakada-projekt-ustawy/> [dostęp: 4.09.2023].

34 A. Hlebnicka-Józefowicz, *Projekt ustawy o francyzie choć niedoskonały, ale jest*, 1.09.2023, <https://www.prawo.pl/biznes/ustawa-o-francyzie-czy-sejm-zdazy-uchwalic,522833>.

które docelowo ma być uregulowane na poziomie ustawowym, jest tzw. *disclosure*, czyli przedkontraktowy obowiązek informacyjny. Jego celem jest dodatkowe wzmocnienie ochrony franczyzobiorcy, który po zapoznaniu się z klauzulą potwierdza, że zawarcie przez niego umowy jest decyzją przemyślaną i świadomą. Zaproponowany przepis należy ocenić jednoznacznie korzystnie. Szczególnie istotnymi elementami dokumentu informacyjnego, w odniesieniu do pojawiających się problemów praktycznych, wydaje się art. 764¹² § 2 pkt. 6 i 7 ustawy, który reguluje szacunkowe wartości wydatków i przychodów, a także sposób ich wyliczenia. Projekt przewiduje ponadto nałożenie na franczyzodawcę obowiązku udostępnienia drugiej stronie dokumentu informacyjnego oraz wzorca umowy franczyzy na 14 dni przed jej podpisaniem. Na uwagę zasługują również rozwiązania dotyczące możliwości natychmiastowego rozwiązania umowy przez franczyzobiorców. Powinno się to wiązać z rozszerzeniem uprawnień słabszej strony umowy, jednak przedstawiona konstrukcja może rodzić zagrożenie w postaci wystąpienia przez franczyzodawcę z roszczeniem odszkodowawczym. Innym podobnym w skutkach narzędziem jest wprowadzenie częściowego zakazu konkurencji. Jak zwrócono uwagę w uzasadnieniu³⁵, praktyka umów franczyzowych już wykształciła taką konstrukcję. Zwykle jest to jednak ujęte w sposób restrykcyjny i zakłada, że zakaz konkurencji może obowiązywać przez długi czas po rozwiązaniu umowy. Proponowane przepisy miałyby ograniczyć uprawnienia franczyzodawców w tym zakresie i wprowadzić zasadę, że zakaz konkurencji będzie obowiązywał nie dłużej niż przez rok od daty ustania umowy. Wskazana regulacja miałyby dotyczyć jedynie bezpośrednio konkurencyjnych systemów³⁶. Wydaje się, że proponowany termin obowiązywania klauzuli – jeden rok – jest zbyt krótki, co może prowadzić do licznych nadużyć. Niedoświadczeni przedsiębiorcy mogliby przystępować do sieci franczyzowych tylko i wyłącznie w celu pozyskania cennego *know-how*, odbycia wartościowych szkoleń oraz pozyskania informacji na temat efektywnego prowadzenia działalności gospodarczej, co po roku od ustania umowy mogłoby zostać wykorzystane do budowania własnej marki. W przeciągu roku wiedza na temat technik sprzedaży bądź marketingu nie ulega bowiem tak dużej dezaktualizacji. Zdaniem autorów optymalnym maksymalnym okresem trwania zakazu konkurencji byłyby 3 lata. Taki okres nie stanowiłby nadmiernego ograniczenia dla franczyzobiorcy, a jednocześnie zapewniałby należyłą ochronę organizatorowi sieci.

Na dzień 4 września 2023 roku projekt znajduje się na etapie opiniowania. Z uwagi na fakt, że ostatnie posiedzenie Sejmu IX kadencji miało miejsce 30 sierpnia 2023 roku,

html [dostęp: 4.09.2023].

35 *Uzasadnienie*, <https://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/12375159/12995560/12995561/dokument633837.pdf> [dostęp: 4.09.2023].

36 I. Stawicka, *Uregulowanie franczyzy nie do końca korzystne dla franczyzobiorców*, 18.08.2023, Prawo.pl, <https://www.prawo.pl/biznes/projekt-uregulowania-franczyzy-problemy-franczyzobiorcow,522659.html> [dostęp: 4.09.2023].

projekt ustawy franczyzowej najprawdopodobniej nie zostanie skierowany do Sejmu. Odnośnie zaproponowanych unormowań można wskazać trzy postawy środowiska prawniczo-biznesowego: aprobującą, negującą oraz mieszaną. Krytycy uczynienia z umowy franczyzy umowy nazwanej podkreślają, że co do zasady nietrafionym zamiarem jest próba regulowania umów nienazwanych, ponieważ zazwyczaj mają one przejściowy charakter³⁷. Innym argumentem przeciwników regulacji kodeksowych jest samowystarczalność postanowień Kodeksu oraz dobrze wykształcona praktyka biznesowa. B. Fuchs podkreśla ponadto rolę dobrze działającego obecnie sądownictwa w zakresie rozstrzygania sporów powstałych ze stosunku franczyzy oraz praktyczny wymiar bezproblemowego funkcjonowania wielu sieci franczyzowych³⁸. Za podejściem symetrycznym przemawia wartość dodana płynąca zarówno z regulacji na poziomie ustawowym, jak i samoregulacji w postaci funkcjonowania dobrowolnego Kodeksu. Jak wskazuje A. Hlebicka-Józefowicz, największe korzyści dla rynku oraz stron umowy franczyzowej przyniesie wzajemne uzupełnianie się powyższych³⁹. Podejście symetryczne charakteryzuje ponadto zgoda co do zasadności wprowadzenia niezbędnych unormowań, przy jednoczesnej konieczności przeprowadzenia dogłębnej analizy aktualnie proponowanych rozwiązań. Ważnym elementem tego stanowiska jest również brak pośpiechu legislacyjnego. Skutkiem i zagrożeniem wynikającym z próby przeforsowania proponowanych rozwiązań może być wskazany przez M. Romanowskiego przykład umowy leasingu, przy której intencja ustawodawcy rozminęła się z potrzebami obrotu⁴⁰. Zwolennicy regulacji franczyzy na poziomie ustawy postulują konieczność jak najszybszego wprowadzenia niezbędnych regulacji w życie. Należy do nich m.in. Adam Abramowicz, rzecznik małych i średnich przedsiębiorców, który apelował o przyspieszenie prac nad projektem ustawy franczyzowej⁴¹. Argumentem za zmianami jest ponadto fakt, że samoregulacja nie może zastąpić rozwiązań na poziomie ustawowym, ponieważ nieprzestrzeganie Kodeksu nie wiąże się z żadną sankcją prawną, a także nie może on narzucić stronom umowy franczyzy żadnych konkretnych rozwiązań kontraktowych⁴². Z uwagi na konieczność dokładnego przeanalizowania wszystkich możliwych skutków prawnych,

37 B. Gawlik, *Pojęcie umowy nienazwanej*, „*Studia Cywilistyczne*” 1971, nr 18, s. 5–6.

38 B. Fuchs, *Informacje przedkontraktowe organizatora sieci franchisingu. Uwagi na tle projektu ustawy o działalności franczyzowej*, w: *Non omne quod licet honestum est. Studia z prawa cywilnego i handlowego w 50-lecie pracy naukowej Profesora Wojciecha Jana Kathera*, red. S. Byczko, A. Kappes, B. Kucharski, U. Promińska, Warszawa 2022.

39 *Co naprawdę jest w ustawie o franczyzie?*, „*Firma*”, odc. 39, <https://www.youtube.com/watch?v=5d7zd2Zslxo> [dostęp: 4.09.2023].

40 M. Romanowski, *Czy należy regulować nienazwane?*, „*Studia Prawa Publicznego*” 2009, nr 2, s. 136.

41 I. Stawicka, *Rzecznik MŚP chce przyspieszenia prac nad projektem ustawy franczyzowej*, 13.06.2023, Prawo.pl, <https://www.prawo.pl/biznes/ustawa-o-franczyzie-apel-rzeczniaka-m-sp,521719.html> [dostęp: 4.09.2023].

42 B. Fuchs, op. cit.

które mogą wystąpić z powodu nietrafionych propozycji przepisów, autorzy skłaniają się ku stanowisku symetrycznemu. Ponadto wyrażają nadzieję, że Sejm X kadencji będzie kontynuował prace zmierzające do unormowania treści stosunku wynikającego z umowy franczyzy.

PODSUMOWANIE

Umowa franczyzy (umowa franchisingu, umowa franchisingowa) z każdym rokiem cieszy się coraz większą popularnością ze względu na możliwości, jakie daje zarówno franczyzobiorcom, jak i franczyzodawcom. W ostatnim czasie zainteresowanie franczyzą jest duże, szczególnie wśród młodych, niedoświadczonych osób, które dysponują określoną kwotą i chcą zainwestować posiadane środki w przedsięwzięcie o niskiej stopie ryzyka. Jednocześnie nie mają oni odpowiedniej wiedzy ani umiejętności, aby od podstaw stworzyć własny koncept i rozpocząć prowadzenie działalności gospodarczej. Organizatorzy globalnych sieci niekiedy wykorzystują brak świadomości prawnej i ekonomicznej swoich kontrahentów – przedstawiają im atrakcyjne warunki przystąpienia do współpracy, jednocześnie obiecują wysokie przychody, ale nie wskazują metodyki ich ustalania, w wyniku czego okazuje się później często, że nie przystają one do realnych wyników prowadzonej działalności.

Obecnie w przeważającej większości przypadków to franczyzodawca wywiera decydujący wpływ na treść umowy, a w konsekwencji kształtuje status każdej ze stron stosunku. W zależności od sieci, w ramach której funkcjonują te podmioty, zakres praw i obowiązków każdego z nich jest zróżnicowany. Wydaje się, że regulacja umowy franczyzy na poziomie ustawowym, chociażby w sposób podstawowy, przyczyniłaby się do wzmocnienia pozycji franczyzobiorcy, który często jest podmiotem ekonomicznie słabszym i nieposiadającym specjalistycznej wiedzy. Szczególnie istotne wydaje się w tym kontekście formalne ukonstytuowanie obowiązku informacyjnego, czyli tzw. *disclosure* oraz treści klauzuli konkurencyjnej, tak aby nie ograniczać swobody prowadzenia działalności gospodarczej, a z drugiej strony chronić interesy organizatora sieci.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

1. Adamus R., *Faktyczna nierówność franczyzy w Polsce*, Warszawa 2020.
2. Adamus R., *Projekt regulacji franczyzy w Polsce na tle ustawodawstw innych państw*, Warszawa 2022.
3. Cempura A., Kasolik A., *Umowa franchisingu*, w: A. Cempura, A. Kasolik, *Metodyka sporządzania umów gospodarczych*, Wolters Kluwer, Warszawa 2022.
4. Czapski Ł., *Udzielenie sublicencji znaku towarowego w umowach subfranchisingowych*, „Przegląd Prawa Handlowego” 2003, nr 7.

5. Dumkiewicz M., *Umowa franchisingu*, w: *Pozakodeksowe umowy handlowe*, red. A. Kidyba, Warszawa 2018.
6. Fuchs B., *Informacje przedkontraktowe organizatora sieci franchisingu. Uwagi na tle projektu ustawy o działalności franczyzowej*, w: *Non omne quod licet honestum est. Studia z prawa cywilnego i handlowego w 50-lecie pracy naukowej Profesora Wojciecha Jana Katnera*, red. S. Byczko, A. Kappes, B. Kucharski, U. Promińska, Warszawa 2022.
7. Gawlik B., *Pojęcie umowy nienazwanej*, „*Studia Cywilistyczne*” 1971, nr 18.
8. Górny M., *Umowy adhezyjne jako ograniczenie swobody umów*, „*Przegląd Prawniczy*” 2020, nr 1.
9. Katner W.J., Katner P., *Umowa franczyzy (umowa franczyzowa) w prawie polskim, jej charakter prawny i treść*, w: *100 lat ochrony własności przemysłowej w Polsce. Księga jubileuszowa Urzędu Patentowego Rzeczypospolitej Polskiej*, red. A. Adamczak, Warszawa 2018.
10. Kidyba A., *Prawo handlowe*, Warszawa 2022.
11. Koch A., *Umowa franchisingowa*, „*Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*” 1980, nr 3.
12. Krzemińska-Malon, *Biznes blisko domu*, „*Franchising*” 2023, nr 8.
13. Pokorska B., *Przedsiębiorca w systemie franczyzowym*, Warszawa 2004.
14. Romanowski M., *Czy należy regulować nienazwane?*, „*Studia Prawa Publicznego*” 2009, nr 2.
15. Wojniak-Żyłowska M., *Zyski z franczyzy*, „*Franchising*” 2023, nr 8.
16. Zięba K., *Rozwój działalności franczyzowej w warunkach gospodarki rynkowej*, „*Gospodarka Polski w okresie transformacji*” 1999, nr 3.

Źródła prawa

1. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 12 września 2017 r. w sprawie funkcjonowania franczyzy w branży detalicznej, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0322_PL.pdf [dostęp: 5.09.2023].
2. Ustawa z dnia 16 kwietnia 1993 r. o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji, Dz.U. 1993 nr 47 poz. 211.
3. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz.U. 1964 nr 16 poz. 93.
4. Ustawa z dnia 23 sierpnia 2007 r. o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym, Dz.U. 2023 poz. 845.
5. Ustawa z dnia 30 czerwca 2000 r. – Prawo własności przemysłowej, Dz.U. 2023 poz. 1170.
6. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego w Krakowie z 21 stycznia 1998 r., sygn. I SA/Kr 507/97.
7. Wyrok Sądu Antymonopolowego z 21 lipca 1992 r., sygn. XVII Amr 12/92, Wokanda 1993, nr 1, poz. 34.
8. Wyrok TSUE z dnia 28 stycznia 1986 r. w sprawie Pronuptia de Paris GmbH vs Pronuptia de Paris Irmgard Schillgallis, sygn. 161/84

Netografia

1. *Co naprawdę jest w ustawie o franczyzie?*, „Firma”, odc. 39, <https://www.youtube.com/watch?v=5d7zd2ZsIxo> [dostęp: 4.09.2023].
2. Hlebnicka-Józefowicz A., *Projekt ustawy o franczyzie choć niedoskonały, ale jest*, 1.09.2023, Prawo.pl, <https://www.prawo.pl/biznes/ustawa-o-franczyzie-czy-sejm-zdazy-uchwalic,522833.html> [dostęp: 4.09.2023].
3. Kodeks dobrych praktyk dla rynku franczyzy, www.kodeksfranczyzy.org.pl/ [dostęp: 4.09.2023].
4. Polska Organizacja Franczyzodawców, *Rynek franczyzy*, <https://franczyza.org.pl/raport-o-franczyzie-w-polsce-2020> [dostęp: 2.09.2023].

5. Projekt z dnia 27 lipca 2023 r. Ustawa o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz ustawy – Prawo własności przemysłowej, <https://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/12375159/12995554/12995555/dokument633833.pdf> [dostęp: 4.09.2023].
6. Sikora P., *Franchyza: Czy to zawsze bezpieczny sposób na biznes? Umowa, koszty, korzyści i minusy*[PODCAST], 5.03.2020, <https://biznes.gazetaprawna.pl/artykuly/1457503,franchyza-czy-to-zawsze-bezpieczny-sposob-na-biznes-podcast.html> [dostęp: 7.09.2023].
7. Stawicka I., *Rzecznik MŚP chce przyspieszenia prac nad projektem ustawy franchyzowej*, 13.06.2023, Prawo.pl, <https://www.prawo.pl/biznes/ustawa-o-franchyzie-apel-rzecznika-msp,521719.html> [dostęp: 4.09.2023].
8. Stawicka I., *Uregulowanie franchyzy nie do końca korzystne dla franchyzobiorców*, 18.08.2023, Prawo.pl, <https://www.prawo.pl/biznes/projekt-uregulowania-franchyzy-problemy-franchyzobiorcow,522659.html> [dostęp: 4.09.2023].
9. Szczepański C., *Franchyza. Jak nie nabić się w butelkę*, 26.05.2021, My Company Polska, <https://mycompanypolska.pl/artykul/franchyza-jak-nie-nabic-sie-w-butelke/6814>[dostęp: 7.09.2023].
10. *Uzasadnienie*, <https://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/12375159/12995560/12995561/dokument633837.pdf> [dostęp: 4.09.2023].
11. *Wiadomości spożywcze.pl*, *Ustawa franchyzowa w Polsce. Sprawdzamy, co zakłada projekt ustawy*, 2.08.2023, <https://wiadomoscispozywcze.pl/artykuly/12285/ustawa-franchyzowa-w-polsce-sprawdzamy-co-zakada-projekt-ustawy/> [dostęp: 4.09.2023].
12. Wiśniewski M., *Pakiet franchyzowy*, 1.08.2013, Franchising.pl, <https://franchising.pl/abc-franchyzy/223/pakiet-franchyzowy/> [dostęp: 4.09.2023].
13. Wojniak-Żyłowska M., *Comiesięczny wydatek na franchyzę*, <https://franchising.pl/abc-franchyzy/12589/comiesieczny-wydatek-franchyze/> [dostęp: 4.09.2023].

Katarzyna Sacharuk

Krajowa Szkoła Sądownictwa i Prokuratury

ORCID 0000-0003-2132-9887

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 199–214

PRZEJŚCIE UPRAWNIEŃ WIERZYCIELA PO POWSTANIU TYTUŁU EGZEKUCYJNEGO *ASSIGNMENT OF CREDITOR'S RIGHTS AFTER CREATION OF ENFORCEMENT ORDER*

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest analiza aktualnego stanu prawnego trybu przejścia uprawnień wierzyciela po powstaniu tytułu egzekucyjnego, który jest uzależniony od tego, czy przejście uprawnień nastąpiło przed wszczęciem egzekucji, czy po jej wszczęciu. Jeśli przejście uprawnień nastąpiło przed wszczęciem egzekucji, wówczas wykazanie tego przejścia następuje w trybie nadania nowej klauzuli wykonalności tytułowi egzekucyjnemu w oparciu o art. 788 § 1 k.p.c. na rzecz nabywcy wierzytelności. Jeśli przejście uprawnień nastąpiło zaś po wszczęciu postępowania egzekucyjnego, nie ma wówczas potrzeby nadawania nowej klauzuli wykonalności na nabywcę, a stwierdzenie uprawnień wierzyciela nabywającego wierzytelność do dalszego prowadzenia egzekucji dokonuje się w trybie art. 804 (1) i 804 (2) k.p.c., czyli bez konieczności nadawania klauzuli, o ile przejście będzie wykazane dokumentem urzędowym lub dokumentem prywatnym z podpisem urzędowo poświadczonym oraz za zgodą dotychczasowego wierzyciela. Wyjątkowo może powstać konieczność nadania takiej klauzuli, gdy organ egzekucyjny odmówi nabywcy wszczęcia egzekucji, bądź umorzy dotychczasową egzekucję. Problem badawczy, polegający na postawieniu hipotezy, że wskazane regulacje art. 804 (1) i 804 (2) k.p.c. nie chronią dłużnika i uniemożliwiają mu skorzystanie ze środków ochrony prawnej, celem wykazania nieskuteczności przejścia na inną osobę uprawnień wierzyciela, został zanalizowany przy zastosowaniu metody formalno-dogmatycznej oraz prawnohistorycznej.

SŁOWA KLUCZOWE: wierzyciel, dłużnik, klauzula wykonalności, tytuł egzekucyjny, egzekucja, postępowanie egzekucyjne, przejście uprawnień wierzyciela.

ABSTRACT

The purpose of this article is to analyze the current legal status of the mode of transition of creditor's powers after the creation of an enforcement title, which depends on whether the transition of powers occurred before or after the initiation of enforcement. If the transition of rights occurred before the initiation of enforcement, then the demonstration of this transition is carried out through the procedure of granting a new enforcement clause to the enforcement title based on Article 788 § 1 of the Code of Civil Procedure in favor of the purchaser of the claim. If, on the other hand, the transfer of rights occurred after the initiation of enforcement proceedings, then there is no need to grant a new enforcement clause to the acquirer, and the determination of the powers of the creditor acquiring the claim to continue enforcement is made in accordance with Articles 804 (1) and 804 (2) of the Code of Civil Procedure, that is, without the need to grant a clause, as long as the transfer is demonstrated by an official document or a private document with an officially certified signature and with the consent of the existing creditor. Exceptionally, the need for such a clause may arise when the enforcement authority refuses to initiate execution by the purchaser, or discontinues the existing execution. The research problem of the hypothesis that the indicated regulations of Articles 804 (1) and 804 (2) of the Code of Civil Procedure do not protect the debtor and prevent him from using legal remedies to demonstrate the ineffectiveness of the transfer to another person of the creditor's rights was analyzed using the formal-dogmatic and legal-historical method.

KEY WORDS: creditor, debtor, enforceability clause, enforcement title, enforcement, enforcement proceedings, transfer of creditor's powers.

WSTĘP

Problematyka związana z przejściem uprawnień wierzyciela po powstaniu tytułu egzekucyjnego przez wiele lat dostarczała wielu trudności interpretacyjnych. Tytuł egzekucyjny określa osobę wierzyciela i dłużnika, a nadanie mu klauzuli wykonalności czyni go tytułem wykonawczym i wyznacza ramy podmiotowe, w jakich może toczyć się egzekucja. Istnieje także uproszczony sposób uzyskania tytułu wykonawczego na rzecz innych podmiotów niż wskazane w tytule egzekucyjnym lub przeciwko innym podmiotom – przy wykorzystaniu postępowania klauzulowego – w przypadku przejścia uprawnienia lub obowiązku na inną osobę po powstaniu tytułu egzekucyjnego, bądź w toku sprawy przed wydaniem tytułu, jeżeli w trakcie postępowania rozpoznawczego nie doszło do przekształceń podmiotowych. Uproszczony sposób uzyskania tytułu wykonawczego, jakkolwiek ułatwia prowadzenie egzekucji nabywcy wierzytelności, to nie chroni wszystkich praw stron postępowania egzekucyjnego i ogranicza im możliwość skorzystania ze środków ochrony prawnej, celem wykazania skuteczności przejścia na inną osobę uprawnień wierzyciela lub jej braku.

1. METODOLOGIA

Celem niniejszego artykułu jest analiza przepisów dotyczących przejścia uprawnień wierzyciela po powstaniu tytułu egzekucyjnego, w aspekcie teoretycznym i praktycznym, analiza dorobku piśmiennictwa i orzecznictwa sądowego. Sformułowany problem badawczy, dotyczący braku ochrony dłużnika przy stwierdzeniu uprawnień wierzyciela w trybie art. 804 (1) i 804 (2) k.p.c.¹ został zweryfikowany i potwierdzony. Umożliwił postawienie i weryfikację hipotezy badawczej przyjmującej, że rozwiązania prawne, dotyczące uproszczonego sposobu uzyskania tytułu wykonawczego, zawarte w kodeksie postępowania cywilnego wymagają wzmocnienia w zakresie ochrony dłużnika, zarówno na płaszczyźnie ich ustawowego kształtu, jak i praktycznego stosowania.

W artykule zastosowano różne metody poznawcze, wśród których najbardziej przydatnymi przy badaniu przejścia uprawnień wierzyciela po powstaniu tytułu egzekucyjnego okazały się metody: formalno-dogmatyczna (statyczna oraz dynamiczno-logiczna) oraz prawnohistoryczna. Wykorzystanie metody formalno-dogmatycznej polegało na bezpośredniej analizie dokumentów źródłowych, badaniu specjalistycznej literatury przedmiotu, wykładni językowej aktów prawnych, dotyczących postawionego problemu badawczego. Podstawowymi przepisami, jakie zostały poddane analizie, były art. 788, 804 (1) oraz 804 (2) k.p.c. oraz inne przepisy kodeksu postępowania cywilnego. W metodzie historycznej zaprezentowano rys historyczny problematyki przejścia uprawnień wierzyciela po powstaniu tytułu egzekucyjnego. Omówiono zmiany w orzecznictwie Sądu Najwyższego (SN) oraz poglądach doktryny, dotyczących tego zagadnienia.

2. ZDARZENIA, W WYNIKU KTÓRYCH DOCHODZI DO PRZEJŚCIA UPRAWNIEŃ WIERZycIELA

Przejście uprawnień wierzyciela po powstaniu tytułu egzekucyjnego może nastąpić na skutek różnych zdarzeń. Należy do nich zaliczyć takie okoliczności jak: śmierć strony, zbytec w toku sprawy rzeczy lub prawa objętego sporem (art. 192 pkt 2 k.p.c.) oraz inne zdarzenia wywołujące przejście praw lub obowiązków, w postaci np. przelewu wierzytelności (art. 509 i nast. k.c.), przejęcia długu (art. 518 k.c.). Przejście uprawnienia może mieć także miejsce w razie nabycia rzeczy wydzierżawionej, gdy nabywca wstąpił w stosunek dzierżawy (art. 678 § 1 k.c. w związku z art. 694 k.c.) w miejsce wierzyciela, na korzyść którego dłużnik złożył oświadczenie o poddaniu się egzekucji.

Przejście uprawnienia może być również skutkiem tzw. przekształceń organizacyjnych wierzyciela niebędącego osobą fizyczną, które powodują utratę osobowości

1 Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego, Dz.U. 1964 nr 43 poz. 296 ze zm.

prawnej przez istniejący dotychczas podmiot, o ile przepisy wiążą z tym przejście uprawnienia lub obowiązku. Może to mieć miejsce w razie połączenia spółek handlowych albo ich podziału w sposób określony w art 492 §1 k.s.h. lub art. 529 § 1 k.s.h.² Przejście uprawnienia może również być skutkiem przekształcenia dokonanego z mocy samego prawa, gdy przepisy wskazują indywidualnie określony podmiot podlegający likwidacji oraz indywidualnie określony podmiot będący jego ogólnym następcą prawnym (zwykle dotyczy to państwowych osób prawnych)³. Nie dochodzi zaś do przejścia uprawnienia w razie zmiany imienia lub nazwiska albo nazwy wierzyciela, o ile nie jest to konsekwencją wskazanych wyżej przekształceń.

3. PRZEJŚCIE UPRAWNIENIA STWIERDZONEGO W TYTULE WYKONAWCZYM A KONECZNOŚĆ UZYSKANIA KLAUZULI WYKONALNOŚCI

Na przestrzeni lat problem przejścia uprawnień wierzyciela po powstaniu tytułu egzekucyjnego był przedmiotem licznych rozbieżnych poglądów Sądu Najwyższego oraz przedstawicieli nauki. Spór koncentrował się na ocenie, czy art. 788 k.p.c., który przewidywał nadanie klauzuli wykonalności na rzecz lub przeciwko osobie, na którą przeszły uprawnienie lub obowiązek po powstaniu tytułu egzekucyjnego lub w toku sprawy przed wydaniem tytułu, ma zastosowanie także w sytuacji, gdy uprawnienie lub obowiązek przeszły także po wszczęciu właściwego postępowania egzekucyjnego, tj. po złożeniu wniosku o wszczęcie egzekucji.

W doktrynie i orzecznictwie⁴ dominował pogląd, że użyte w art. 788 § 1 k.p.c. określenie „po powstaniu tytułu” nie obejmowało postępowania egzekucyjnego sensu stricto. W konsekwencji zmiana osoby wierzyciela lub dłużnika, która zaszła po wszczęciu tego postępowania, tj. po złożeniu wniosku o wszczęcie egzekucji, nie wymagała uwidocznienia jej w klauzuli wykonalności. W takiej sytuacji dla przejścia uprawnień wystarczające było wykazanie przed organem egzekucyjnym przejścia uprawnienia lub obowiązku odpowiednim dokumentem⁵.

2 Ustawa z dnia 15 września 2000 r. – Kodeks spółek handlowych, Dz.U. 2000 nr 94 poz. 1037.

3 Istnieje możliwość nadania klauzuli wykonalności bez potrzeby wykazywania przejścia uprawnienia dokumentem urzędowym lub prywatnym z podpisem urzędowo poświadczonym, gdy przejście to wynika z przepisu prawa – uchwały Sądu Najwyższego z dnia 14 czerwca 2019 r., sygn. III CZP 4/19.

4 Postanowienia Sądu Najwyższego: z dnia 30 stycznia 1975 r., II CZ 5/75, OSP 1976/2/37; z dnia 2 lipca 1975 r., I CZ 98/75, OSNC 1976/6/142; z dnia 9 czerwca 1978 r., III CRN 97/78, OSP 1979/2/29; uchwała Sądu Najwyższego z dnia 23 lutego 1995 r., sygn. III CZP 15/95, OSNC 1995/5/81.

5 E. Wengerek, *Postępowanie zabezpieczające i egzekucyjne. Komentarz*, Wolters Kluwer, Warszawa 1972, s. 149; W. Siedlecki, *Komentarz do art. 788 k.p.c.*, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom II*, red. B. Dobrzański, M. Lisiewski, Z. Resich, W. Siedlecki, Wolters Kluwer, Warszawa 1976, s. 1122; A. Marciniak, *Komentarz do art. 788 k.p.c.*, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego (art. 425–843). Komentarz. Tom II*, wyd. 3, red. K. Piasecki, Wolters Kluwer, Warszawa 2002, s. 1076.

Zmiana linii orzeczniczej nastąpiła w uchwale Sądu Najwyższego z dnia 29 października 2004 r., w której przyjęto, że art. 788 § 1 k.p.c. ma zastosowanie również w razie przeniesienia wierzytelności (przelewu) po wszczęciu postępowania egzekucyjnego⁶. Sąd powołał się na wykładnię systemową i funkcjonalną oraz na nakaz praworządnego działania organów publicznych również przy ustalaniu podmiotów postępowania egzekucyjnego. Stwierdził, że o ile prawo żądania ochrony sądowej mieści w sobie ryzyko bezpodstawnego pozywania innej osoby, o tyle w fazie egzekucyjnej zawierającej element przymusu reguły zachowania dłużnika powinny być ściśle określone. Dotyczy to również wierzyciela egzekwującego. Takie stanowisko zostało powtórzone w uchwale Sądu Najwyższego z dnia 5 marca 2009 r., w której SN podkreślił, że art. 788 § 1 k.p.c. ma zastosowanie również w sytuacji, gdy uprawnienie objęte tytułem egzekucyjnym przeszło na inną osobę w drodze przelewu po wszczęciu postępowania egzekucyjnego⁷. Wskazał również, że ostatecznym ukształtowaniem treści tytułu wykonawczego jako podstawy egzekucji, jego elementów podmiotowych i przedmiotowych może zajmować się tylko sąd w postępowaniu o nadanie klauzuli wykonalności, organ egzekucyjny powinien zaś ograniczyć się jedynie do prowadzenia egzekucji na podstawie tytułu wykonawczego, z którego wynika zakres tej egzekucji. Dodatkowo Sąd Najwyższy uznał, że art. 192 pkt 3 k.p.c. nie ma zastosowania w postępowaniu egzekucyjnym.

Ostatecznie do nowego stanowiska Sądu Najwyższego przychyliła się również znaczna część przedstawicieli doktryny, uznając, że przejście uprawnień po wszczęciu egzekucji musi zostać wykazane klauzulą nadaną na rzecz nabywcy. Podkreślano też, że wyjątkiem od zasady nadawania klauzuli były sytuacje, w których po wszczęciu postępowania nastąpiła śmierć wierzyciela⁸. Stosownie do treści art. 819 k.p.c. w takiej sytuacji organ egzekucyjny był zobowiązany zawiesić z urzędu postępowanie, a następnie podjąć je z udziałem albo spadkobierców zmarłego, albo – w zakresie, w jakim dotyczy ono praw i obowiązków wynikających z działalności gospodarczej – zarządcy sukcesyjnego, jeżeli został ustanowiony zarząd sukcesyjny.

W starszym orzecznictwie dominowało stanowisko, że nadanie klauzuli wykonalności tytułowi egzekucyjnemu wydanemu na rzecz wierzyciela, który przeniósł wierzy-

6 Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 29 października 2004 r., sygn. III CZP 63/04, OSNC 2005/10/174.

7 Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 5 marca 2009 r., sygn. III CZP 4/09, OSNC 2010/1/2.

8 D. Zawistowski, *Komentarz do art. 788 k.p.c.*, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom IV. Artykuły 730–1088*, red. T. Wiśniewski, Wolters Kluwer, Warszawa 2021; H. Pietrzykowski, *Komentarz do art. 804 (1) k.p.c.*, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom V. Postępowanie egzekucyjne*, wyd. 3, red. T. Ereciński, Wolters Kluwer, Warszawa 2016, O. Marcewicz, *Komentarz do art. 804 (1) k.p.c.*, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Tom I – komentarz do art. 1–729, Tom II – komentarz do art. 730–1217*, wyd. 7, red. A. Jakubecki, Wolters Kluwer, Warszawa 2017; A. Adamczuk, *Komentarz do art. 804 (1) k.p.c.*, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom II. Artykuły 478–1217*, wyd. IV, red. M. Manowska, Wolters Kluwer, Warszawa 2021.

telność na osobę trzecią, wyłącza nadanie klauzuli wykonalności na rzecz tej osoby. Taki pogląd wynikał z obawy o skutki pojawienia się drugiego tytułu wykonawczego dotyczącego tego samego uprawnienia⁹. Sąd Najwyższy zmienił swoje stanowisko i uznał, że dopuszczalne jest nadanie klauzuli wykonalności na rzecz nabywcy wierzytelności także w przypadku, gdy przed przeniesieniem wierzytelności – na wniosek zbywcy – sąd nadał już tytułowi egzekucyjnemu klauzulę wierzytelności na jego rzecz. Następca prawny, składając wniosek o nadanie klauzuli wykonalności na skutek przejścia na niego uprawnień, powinien przedłożyć sądowi oryginał tytułu wykonawczego uzyskanego od zbywcy¹⁰.

4. ZMIANY LEGISLACYJNE W ZAKRESIE KONIECZNOŚCI UZYSKIWANIA KLAUZULI PRZEZ NABYWCĘ

Wychodząc naprzeciw sporom doktryny oraz niejedności orzecznictwa w zakresie konieczności uzyskiwania klauzuli przez nabywcę w toku wszczętej egzekucji, ustawodawca zdecydował się na jednoznaczne uregulowanie tej kwestii. W uzasadnieniu do projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny, ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw¹¹ argumentowano, że w aktualnym stanie prawnym przejście egzekwowanego uprawnienia na inną osobę w trakcie postępowania egzekucyjnego rodzi zróżnicowane skutki procesowe. Jeżeli jest ono wynikiem dziedziczenia, to organ egzekucyjny zawiesza postępowanie i podejmuje je po zgłoszeniu się spadkobierców wierzyciela (art. 819 § 1 k.p.c.). Nie jest zatem w tym przypadku wymagane uzyskanie klauzuli wykonalności na rzecz następców prawnych wierzyciela. Rozbieżności doktryny i judykatury budziła natomiast kwestia, czy następstwo związane z przejściem egzekwowanego uprawnienia w wyniku innych zdarzeń wymaga wydania klauzuli wykonalności na rzecz nabywcy. Konieczność uzyskania klauzuli wykonalności przez osobę, która nabyła wierzytelność po wszczęciu egzekucji, jest wymogiem utrudniającym i przedłużającym dochodzenie roszczenia. Wprowadzony art. 804 (1) k.p.c. przewiduje, że w takim przypadku nabywca będzie mógł wstąpić do postępowania na miejsce wierzyciela za jego zgodą pod warunkiem, że przejście uprawnienia zostanie wykazane dokumentem urzędowym lub dokumentem prywatnym z podpisem urzędowo poświadczonym¹².

9 Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 22 lutego 1984 r., sygn. III CZP 2/84, OSNC 1984/9/153; uchwała ta spotkała się z krytyką zawartego w niej stanowiska, zob. J. Mojak, Glosa krytyczna do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 22 lutego 1984 roku, sygn. III CZP 2/84, „Państwo i Prawo” 1986, nr 1, s. 136 i nast.; M. Trzepiński, Glosa krytyczna do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 22 lutego 1984 roku, sygn. III CZP 2/84, „Nowe Prawo” 1988, nr 9, s. 114 i nast.

10 Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 4 sierpnia 1992 r., sygn. III CZP 94/92, OSNC 1993/3/32 oraz postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 27 marca 2019 r., sygn. V CSK 107/18.

11 Uzasadnienie projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny, ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Sejm VII Kadencji, druk nr 2678.

12 Ibidem.

W konsekwencji, po zmianach dokonanych Ustawą z dnia 10 lipca 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny, ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw¹³, obecnie należy wyróżnić dwie zasadnicze sytuacje, w których dochodzi do przejścia uprawnień po powstaniu tytułu egzekucyjnego. Pierwsza, w której do zmiany wierzyciela (przejścia uprawnień) dochodzi po wydaniu tytułu egzekucyjnego, a przed wszczęciem egzekucji, i druga, w której do przejścia uprawnień dochodzi już po wszczęciu egzekucji właściwej.

Przypadek, gdy do zmiany wierzyciela (przejścia uprawnień) dochodzi po wydaniu tytułu egzekucyjnego, a przed wszczęciem egzekucji, obecnie jest regulowany przez art. 788 k.p.c. Stosownie do treści tego przepisu, jeżeli uprawnienie lub obowiązek po powstaniu tytułu egzekucyjnego lub w toku sprawy przed wydaniem tytułu przeszły na inną osobę, sąd nada klauzulę wykonalności na rzecz lub przeciwko tej osobie, gdy przejście to będzie wykazane dokumentem urzędowym lub prywatnym z podpisem urzędowo poświadczonym. Za przejście uprawnień lub obowiązków, o których mowa w § 1, uważa się również zmiany w prawie rozporządzania mieniem wywołane ustanowieniem zarządcy masy majątkowej, kuratora spadku lub zarządu sukcesyjnego albo powołaniem wykonawcy testamentu lub tymczasowego przedstawiciela, jak również wygaśnięciem funkcji zarządcy masy majątkowej, kuratora spadku, zarządcy sukcesyjnego, wykonawcy testamentu lub tymczasowego przedstawiciela.

Art. 788 k.p.c. ma zastosowanie tylko w przypadku przejścia uprawnienia lub obowiązku na inną osobę. Tego rodzaju przejścia, jak już wyżej wspomniano, nie stanowi zmiana nazwiska osoby fizycznej lub zmiana nazwy osoby prawnej. Tożsamość podmiotów wskazanych w tytule wykonawczym i występujących w postępowaniu egzekucyjnym pod inną nazwą lub nazwiskiem może być wykazana przed organem egzekucyjnym w drodze posłużenia się dokumentem urzędowym lub prywatnym z urzędowo poświadczonym podpisem¹⁴. Zbywca wierzytelności nie ma legitymacji do wniesienia zażalenia na postanowienie wydane na podstawie art. 788 § 1 k.p.c. o nadaniu klauzuli wykonalności na rzecz nabywcy wierzytelności¹⁵.

W przypadku, gdy do przejścia uprawnień dochodzi już po wszczęciu egzekucji właściwej, wówczas w obecnym stanie prawnym zastosowanie znajdują art. 804 (1) i 804 (2) k.p.c. Stosownie do treści tych przepisów w razie przejścia egzekwowanego uprawnienia na inną osobę po wszczęciu postępowania egzekucyjnego osoba ta może wstąpić do postępowania na miejsce wierzyciela za jego zgodą, o ile przejście będzie wykazane dokumentem urzędowym lub dokumentem prywatnym z podpisem urzędowo poświad-

13 Ustawa z dnia 10 lipca 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny, ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2015 poz. 1311.

14 D. Zawistowski, *Komentarz do artykułu 788 k.p.c.*, op. cit.

15 Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 4 sierpnia 1992 r., sygn. III CZP 94/92 oraz Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 20 maja 2003 r., sygn. III CZP 19/03.

czonym. W sytuacji, gdy po powstaniu tytułu wykonawczego uprawnienie przeszło na inną osobę, osoba ta może wszcząć egzekucję przeciwko dłużnikowi na podstawie tego tytułu, jeżeli wykaże przejście uprawnienia dokumentem urzędowym lub prywatnym z podpisem urzędowo poświadczonym. W przypadku niezłożenia przez uprawnionego dokumentów, o których mowa w przepisie art. 804 (2) § 1 k.p.c., organ egzekucyjny wydaje postanowienie o odmowie wszczęcia egzekucji bez wzywania wnioskodawcy do uzupełnienia braków wniosku. Odpis tego postanowienia doręcza się tylko wnioskodawcy. Na postanowienie sądu w przedmiocie skargi na postanowienie komornika o odmowie wszczęcia egzekucji przysługuje zażalenie.

Podkreślenia wymaga, że art. 804 (1) k.p.c. i art. 804 (2) k.p.c. są przepisami szczególnymi w stosunku do art. 788 § 1 k.p.c., co w praktyce oznacza, że aktualnie następstwo prawne w toku egzekucji będzie następowało poprzez wstąpienie do postępowania bez konieczności uzyskiwania przez nabywcę wierzytelności klauzuli na swoją rzecz. W konsekwencji nadawanie klauzuli ograniczone zostanie tylko i wyłącznie do przypadków, gdy nie nastąpi jeszcze wszczęcie egzekucji lub gdy organ egzekucyjny prawomocnym postanowieniem nie dopuści nowego wierzyciela do egzekucji, lub gdy odmówi wszczęcia egzekucji z jego udziałem¹⁶.

Art. 788 § 3 k.p.c. został dodany ustawą nowelizującą k.p.c. z 2019 roku. W uzasadnieniu projektu ustawy pominięto wykazanie powodów jego wprowadzenia¹⁷. Przepis wskazuje, że Sąd odmawia nadania klauzuli wykonalności, jeżeli wszczęcie lub dalsze prowadzenie egzekucji jest możliwe na zasadach przewidzianych w art. 804 (1) k.p.c. i art. 804 (2) k.p.c. Przepisu nie stosuje się, jeżeli wnioskodawca wykaże, że organ egzekucyjny prawomocnym postanowieniem nie dopuścił go do udziału w postępowaniu lub odmówił wszczęcia egzekucji.

Treść art. 788 § 3 k.p.c. budzi poważne zastrzeżenia z punktu widzenia ochrony uprawnień wierzyciela. Zgodnie z trafnym poglądem Dariusza Zawistowskiego przepis art. 776 k.p.c. jako zasadę przewiduje, że podstawą egzekucji jest tytuł wykonawczy¹⁸. Z tego względu osoba, która nabyła uprawnienie po powstaniu tytułu egzekucyjnego, ma interes prawny w uzyskaniu klauzuli wykonalności na podstawie art. 788 § 1 k.p.c. także w tym przypadku, gdy jej poprzednik prawny wszczął postępowanie egzekucyjne. Art. 804 (1) k.p.c., do którego odwołuje się art. 788 § 3 k.p.c., uprawnia taką osobę do wstąpienia do toczącego się postępowania na miejsce wierzyciela za jego zgodą po wykazaniu uprawnienia za pomocą dokumentu urzędowego lub dokumentu

16 D. Zawistowski, *Komentarz do art. 804 (1) k.p.c.*, [w:] O. Marcewicz, op. cit.; zob. też: J. Szereda, Glosa do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 8 listopada 2019 r., III CZP 26/19.

17 Ustawa z dnia 4 lipca 2019 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2019 poz. 1469; uzasadnienie projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Sejm VIII kadencji, druk nr 3137.

18 D. Zawistowski, *Komentarz do art. 788 k.p.c.*, op. cit.

prywatnego z podpisem urzędowo poświadczonym. Art. 804 (1) k.p.c. nie stwarza zatem przeszkody do wszczęcia przez nowego wierzyciela odrębnego postępowania egzekucyjnego przeciwko dłużnikowi, do czego przepisy wymagają odpowiedniego tytułu wykonawczego. Art. 804 (2) k.p.c. poszerza uprawnienia nowego wierzyciela w ten sposób, że uprawnia go nie tylko do wstąpienia do toczącego się postępowania bez uzyskania na swoją rzecz tytułu wykonawczego, lecz także do wszczęcia we własnym imieniu postępowania egzekucyjnego na podstawie tytułu wykonawczego uzyskanego przez jego poprzednika prawnego, przy wykazaniu przejścia uprawnienia dokumentem urzędowym lub prywatnym z podpisem urzędowo poświadczonym. Sam art. 804 (2) k.p.c. przyznaje zatem także tylko dodatkowe uprawnienie na rzecz osoby, która uzyskała uprawnienie stwierdzone w tytule wykonawczym po jego powstaniu¹⁹.

Powyżej zaprezentowane stanowisko jest słuszne, albowiem faktycznie wprowadzenie art. 788 § 3 k.p.c. bez jakiegokolwiek merytorycznego uzasadnienia zmienia wymowę art. 804 (1) k.p.c i art. 804 (2) k.p.c. Wprowadzenie regulacji art. 788 § 3 k.p.c. z jednej strony naraża nowego wierzyciela na możliwość nieprawidłowego zastosowania przez organ egzekucyjny przepisów art. 804 (1) k.p.c. lub 804 (2) k.p.c., natomiast z drugiej strony wydłuża uzyskanie klauzuli wykonalności na podstawie art. 788 § 1 k.p.c. Powstaje także wątpliwość, na jakim etapie postępowania i w jaki sposób wierzyciel ma wykazać, że organ egzekucyjny nie dopuścił go do udziału w postępowaniu lub odmówił wszczęcia egzekucji. Uwzględniając charakter postępowania klauzulowego, należy przyjąć, że wierzyciel powinien przedstawić odpowiednie prawomocne postanowienie organu egzekucyjnego. Złożenie takiego dokumentu nie stanowi wymogu formalnego wniosku o nadanie klauzuli wykonalności, jednakże interes wierzyciela nakazuje dołączenie go do takiego wniosku. W przypadku odmowy nadania klauzuli wykonalności przez sąd, spowodowanej brakiem wykazania przez wierzyciela, że organ egzekucyjny nie dopuścił go do udziału w postępowaniu lub odmówił wszczęcia egzekucji, pozostaje wniesienie zażalenia i wykazanie na tym etapie postępowania podstaw do nadania klauzuli wykonalności²⁰.

W wypadkach przejścia uprawnień opisanych w art. 804 (1) i 804 (2) k.p.c. na zmianę podmiotową po stronie wierzyciela w postępowaniu egzekucyjnym wymagana jest zgoda wierzyciela. Zgoda zbywcy wierzytelności może być wyrażona wobec komornika pisemnie lub ustnie do protokołu (art. 760 § 1 k.p.c.). Może także wynikać z dokumentu potwierdzającego przejście egzekwowanego uprawnienia²¹. Brak zgody zbywcy na wstąpienie do postępowania w konsekwencji spowoduje jego umorzenie. W takiej sytuacji nabywca będzie musiał wystąpić do sądu o nadanie klauzuli wykonalności na

19 D. Zawistowski, *Komentarz do art. 804 (1) k.p.c.*, op. cit.

20 Ibidem.

21 O. Marcewicz, op. cit. Zob. też: A. Adamczuk, *Komentarz do art. 804 (1) k.p.c.*, op. cit.

swoją rzecz. Zgoda dłużnika na zmianę wierzyciela nie jest wymagana, komornik powinien jednak zawiadomić go o dokonanej zmianie. Podobnie zawiadomieni powinni zostać również inni wierzyciele, na rzecz których prowadzona jest egzekucja.

Treść art. 804 (1) k.p.c. oraz art. 804 (2) k.p.c. budzi wątpliwości. W uzasadnieniu projektu ustawy nowelizującej k.p.c. z 2019 roku ograniczono się wyłącznie do stwierdzenia, że konieczność uzyskania klauzuli wykonalności przez osobę, która nabyła wierzytelność po wszczęciu egzekucji, jest wymogiem utrudniającym i przedłużającym dochodzenie roszczenia. Pominięto natomiast całkowicie i nie odniesiono się do argumentów przedstawionych przez Sąd Najwyższy w uchwałach z dnia 29 października 2004 roku²² oraz z dnia 5 marca 2009 roku²³ dotyczących osoby i sytuacji dłużnika w takim postępowaniu.

Wprowadzone regulacje pomijają nakaz praworządnego działania organów publicznych przy ustalaniu podmiotów postępowania egzekucyjnego, zawierającego przecież element przymusu. Nie uwzględniają argumentu, że tylko sąd powinien kształtować treść tytułu wykonawczego jako podstawy egzekucji, jego elementów podmiotowych i przedmiotowych. Rola organu egzekucyjnego powinna być ograniczona jedynie do prowadzenia egzekucji na podstawie tytułu wykonawczego, z którego wynika zakres tej egzekucji. W konsekwencji dokonane w 2019 roku zmiany legislacyjne negatywnie wpływają na wyjaśnienie sytuacji wierzyciela i dłużnika, a wręcz ją komplikują.

Dobry kierunek, jeśli chodzi o wyjaśnianie sytuacji dłużnika, wyznaczają zmiany wprowadzone nowelizacją Kodeksu postępowania cywilnego z dnia 9 marca 2023 roku²⁴. Art. 804(3) k.p.c. wyłącza uproszczony tryb wykazania przejścia uprawnień w dwóch sytuacjach, gdy z przedłożonych przez wierzyciela dokumentów wynika, że przeniesienie uprawnienia 1) ma charakter warunkowy, chyba że chodzi o warunek zawieszający, który spełnił się przed złożeniem wniosku o wszczęcie egzekucji, a wierzyciel przedłożył dokument potwierdzający spełnienie warunku, albo 2) nastąpiło na rzecz podmiotu mającego miejsce zamieszkania lub siedzibę poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej.

Uzasadnieniem wprowadzenia nowej regulacji jest, aby komornik jako organ egzekucyjny nie był zobowiązany do zbyt daleko idących ustaleń w zakresie dotyczącym kwestii materialnoprawnych (jak np. treść umów potwierdzających przejście uprawnienia), ponieważ w warunkach obecnego obrotu prawnego, który cechuje się dużą dynamiką i międzynarodowym charakterem, zagadnienia związane z następstwem prawnym mogą wymagać złożonych ustaleń. Dlatego projektodawca planuje wyłączenie spod kognicji komornika badania dokumentów, w których przeniesienie wierzytelności nie ma charakteru stanowczego, z wyjątkiem przypadków, gdy

22 Uchwała SN z dnia 29 października 2004 r., op. cit.

23 Uchwała SN z dnia 5 marca 2009 r., op. cit.

24 Ustawa z dnia 9 marca 2023 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2023 poz. 614.

do nabycia doszło pod warunkiem zawieszającym, który spełnił się przed złożeniem wniosku o wszczęcie egzekucji, a wierzyciel przedłożył dokument potwierdzający spełnienie warunku (taki warunek przybiera najczęściej postać zobowiązania do zapłaty ceny za nabyte wierzytelności). Wykazanie, że został on spełniony, jest stosunkowo łatwe i może odbyć się przez przedłożenie potwierdzenia przelewu (w tym zakresie nie jest wymagana forma dokumentu urzędowego lub prywatnego z podpisem urzędowo poświadczonym). Ustawodawca nie widzi natomiast podstaw, aby dopuścić wykazanie przejścia praw na uproszczonych zasadach, gdy przeniesienie wierzytelności nastąpiło pod warunkiem rozwiązującym i w toku egzekucji nagle może zostać uznane za niebyłe. Z podobnych względów wykluczono uproszczone wszczęcie egzekucji bez odrębnego tytułu wykonawczego na rzecz nabywcy, jeżeli wierzytelność przeniesiono na rzecz podmiotu mającego siedzibę za granicą (co wiąże się z dodatkowymi ustaleniami i może wymagać znajomości prawa obcego). Jeżeli nabycie wierzytelności było poprzedzone całym ciągiem cesji, wystarczające jest, aby podmiotem zagranicznym był choćby jeden cedent²⁵.

Należy też podkreślić, że nowa regulacja art. 804 (3) k.p.c., choć zabezpiecza sytuację dłużnika, to nie uniemożliwia wykazania praw nowego wierzyciela. Po jej wprowadzeniu, w przypadku gdy przeniesienie nastąpi pod warunkiem rozwiązującym bądź przez podmiot mający siedzibę za granicą, będzie przecież istniała możliwość uzyskania klauzuli przez nabywcę wierzytelności na zasadach określonych w art. 788 k.p.c.

5. WARUNKI NADANIA TYTUŁOWI EGZEKUCYJNEMU KLAUZULI WYKONALNOŚCI NA RZEC NOWEGO WIERZYCIELA I MOŻLIWOŚCI OBRONY DŁUŻNIKA

Zarówno w wypadku przejścia uprawnień przed wszczęciem egzekucji właściwej, jak i po jej wszczęciu, możliwość nadania klauzuli wykonalności – po przejściu uprawnień lub obowiązku na inną osobę – jest zasadniczo uzależniona od wykazania tego przejścia za pomocą dokumentu urzędowego lub prywatnego z podpisem urzędowo poświadczonym. Pojęcia te zostały wyjaśnione w art. 244 i 245 k.p.c. Gdy przejście uprawnień lub obowiązku jest wynikiem czynności prawnych, w postępowaniu klauzulowym sąd nie bada ich skuteczności; ocenia złożone dokumenty jedynie pod względem formalnym.

Zarzuty dotyczące skuteczności przejścia uprawnień, np. nieważności umowy cesji mogą być natomiast podstawą powództwa przeciwegzekucyjnego²⁶. Sformułowanie

25 Uzasadnienie do projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Sejm IX kadencji, druk nr 2650.

26 Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 17 listopada 2017 r., sygn. III CZP 53/17, w której SN stwierdził, że w postępowaniu prowadzonym na podstawie art. 788 § 1 sąd nie bada skuteczności umocowania pełnomocnika do dokonania czynności prawnej stanowiącej podstawę przejścia uprawnień.

żądania takiego powództwa nastęrcza w obecnym stanie prawnym olbrzymich trudności, albowiem w polskim systemie prawnym nie ma powództwa o umorzenie egzekucji²⁷. Przepisy k.p.c. zawierają zamknięty katalog powództw przeciwegzekucyjnych. Zostały one szeroko opisane w artykułach 840 do 842 k.p.c., z których jednak żadne nie prowadzi do umorzenia egzekucji, a jedynie do częściowego lub całkowitego pozbawienia wykonalności tytułu wykonawczego bądź zwolnienia spod egzekucji. Tymczasem kwestionując skuteczność przejścia uprawnień, np. umowę cesji, dłużnik nie kwestionuje przecież samego tytułu wykonawczego i obowiązku w nim stwierzonego, a jedynie skuteczność przejścia takiego obowiązku. W konsekwencji brak regulacji w zakresie możliwości żądania umorzenia egzekucji prowadzonej na podstawie tytułu wystawionego na rzecz innego niż egzekwujący wierzyciela stanowi lukę prawną.

W art. 840 (2) k.p.c. dopuszczono możliwość ochrony dłużnika w drodze odpowiedniego stosowania przepisów art. 840 i 843 k.p.c. do egzekucji prowadzonej na podstawie tytułów egzekucyjnych lub innych dokumentów, którym nie nadaje się klauzuli wykonalności. Wskazywałoby to na możliwość kwestionowania skuteczności przejścia obowiązków pomiędzy wierzycielami dokonanego w toku egzekucji, niemniej przepis ten nie tworzy możliwości sformułowania nowego powództwa czy też innego żądania pozwu, odsyłając do art. 840 k.p.c., który umożliwia jedynie zgłoszenie żądania pozbawienia wykonalności tytułu w całości lub części. Sytuacji dłużnika nie poprawia też możliwość wniesienia powództwa o ustalenie (art. 189 k.p.c.), np. o ustalenie nieważności umowy cesji, ponieważ wyrok uwzględniający takie powództwo nie wywoła żadnych skutków w stosunku do prowadzonej egzekucji. Tym samym w aktualnym stanie prawnym w sytuacji przejścia obowiązków z jednego wierzyciela na drugiego w toku egzekucji dłużnik pozostaje bez żadnej ochrony prawnej. Należy zatem postulować zmiany legislacyjne, które umożliwiłyby dłużnikowi podjęcie obrony w wypadku przejścia obowiązków i uprawnień z jednego wierzyciela na drugiego w toku egzekucji. Ochronę dłużnika zapewniłoby wprowadzenie do porządku prawnego nowego powództwa, którego uwzględnienie skutkowałoby umorzeniem egzekucji. Powództwo to mogłoby być podobne w konstrukcji do tego, jakie przewidywał art. 21 ust. 4 ustawy o prawie bankowym z 1960 r.

Sytuację dłużnika dodatkowo osłabia praktyka komornicza ugruntowana na podstawie art. 804 (1) k.p.c. i art. 804 (2) k.p.c., polegająca na niedoręczaniu dłużnikom dokumentów potwierdzających przejście uprawnień. Literalnie żaden przepis

27 Powództwa takie istniały w polskim systemie prawnym, np. powództwo o umorzenie całości lub części egzekucji prowadzonej przez bank oparte na przepisie art. 21 ust. 4 Ustawy z dnia 13 kwietnia 1960 r. o prawie bankowym (Dz.U. 1960 nr 20 poz. 121), możliwe do wniesienia, gdy egzekwowana wierzytelność nie istnieje, istnieje w mniejszej części niż egzekwowana albo gdy dłużnik zgłasza wzajemne roszczenia nadające się do potrącenia z wierzytelności egzekwowanej.

nie nakłada na komorników obowiązku takiego doręczenia. W konsekwencji dłużnik, aby móc bronić swoich praw i zapoznać się z podstawą przejścia, musi samodzielnie udać się do siedziby kancelarii komornika i we własnym zakresie uzyskać odpowiedni dokument. Brak regulacji w tym zakresie i błędna praktyka dodatkowo osłabiają pozycję dłużnika i możliwość podjęcia obrony, co pozostaje w sprzeczności z nakazem praworządnego działania organów publicznych przy ustalaniu podmiotów postępowania egzekucyjnego, zawierającego element przymusu oraz jasności sytuacji dłużnika w takim postępowaniu. Jediną przesłanką warunkującą nadanie tytułowi egzekucyjnemu klauzuli wykonalności z zaznaczeniem przejścia uprawnień z dotychczasowego na nowego wierzyciela jest wykazanie i udokumentowanie tego przejścia za pomocą ściśle określonych środków dowodowych, jakimi są dokument urzędowy lub prywatny z podpisem urzędowo poświadczonym. Oznacza to, że takimi dokumentami powinny być wykazane wszystkie elementy, od których w świetle okoliczności wynikających z treści wniosku i dołączonych doń dokumentów – prawo uzależnia dojście następstwa prawnego do skutku. Zwłaszcza że w postępowaniu klauzulowym sąd ocenia te dokumenty tylko pod względem formalnym²⁸.

Wykazanie przejścia uprawnienia lub obowiązku za pomocą dokumentów urzędowych oznacza z zasady obowiązek posłużenia się w tym celu oryginałami odpowiednich dokumentów, niemniej możliwe są odstępstwa od tej zasady. Dlatego też kopia dokumentu poświadczona za zgodność z oryginałem przez pełnomocnika wnioskodawcy będącego radcą prawnym może stanowić podstawę nadania klauzuli wykonalności na rzecz następcy prawnego wierzyciela na podstawie art. 788 § 1 k.p.c.²⁹. Ponadto urzędowe poświadczenie podpisu na dokumencie prywatnym może być sporządzone w innym czasie niż data dokonania czynności prawnej, na podstawie której uprawnienie lub obowiązek przeszły na inną osobę po powstaniu tytułu egzekucyjnego, a dokument zawierający oświadczenie notariusza o istnieniu podpisów notarialnie poświadczonych na oryginale umowy jest dokumentem prywatnym z podpisem urzędowo poświadczonym w rozumieniu art. 788 § 1 k.p.c.³⁰. Nie można uznać, że wykazano w sposób przewidziany prawem przejście uprawnień wskazanych w przedłożonym tytule wykonawczym, jeżeli pod umową sprzedaży wierzytelności widnieją podpisy, które zgodnie z załączonymi poświadczeniami notariusza zostały złożone w jego obecności w dniu jej zawarcia (co jest równoznaczne z urzędowym poświadczeniem podpisów złożonych pod umową), jednak w treści umowy nie skonkretyzowano wierzytelności stanowią-

28 Postanowienie Sądu Okręgowego w Gliwicach z dnia 23 lutego 2016 r., sygn. III Cz 2126/15.

29 Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 21 grudnia 2010 r., sygn. III CZP 94/10 oraz uchwała Sądu Najwyższego z dnia 21 grudnia 2010 r., sygn. III CZP 98/10, które w obecnym stanie prawnym częściowo straciły swoją aktualność z uwagi na wejście w życie przepisu art. 4 ust. 4aa ustawy o Krajowym Rejestrze Sądowym, choć podniesiona w nich argumentacja dotycząca skutków poświadczenia przez pełnomocnika procesowego dokumentu dla postępowania klauzulowego jest nadal w pełni aktualna.

30 Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 13 maja 2015 r., sygn. III CZP 15/15, OSNC 2016/5/56.

cych jej przedmiot. Ponadto jeśli umowa sprzedaży wierzytelności odwołuje się do listy wierzytelności, którą zawiera załącznik do umowy, obliuguje to stronę do przedłożenia tego załącznika z urzędowo poświadczonymi podpisami osób zawierających umowę. Jeżeli w załączniku podano tylko przedmiot i datę umowy, której stanowi on integralną część, lecz nie wskazano w nim stron umowy i miejsca jej zawarcia, co w sposób jednoznaczny pozwoliłoby ją skonkretyzować, nie można przyjąć, że załącznik ten dotyczy wskazanej przez stronę umowy (nie można wszak wykluczyć, iż dotyczy on innej umowy zawartej w tym samym dniu), a na dodatek złożone pod nim podpisy nie zostały urzędowo poświadczane³¹.

PODSUMOWANIE

Problematyka przejścia uprawnień wierzyciela po powstaniu tytułu egzekucyjnego jest od wielu lat problematyką bardzo skomplikowaną, wywołującą i w orzecznictwie, i w doktrynie liczne spory i kontrowersje. Należy pozytywnie ocenić fakt, że ustawodawca na te spory i problemy reaguje, wprowadzając takie zmiany w regulacjach ustawowych, które mają usunąć istniejące rozbieżności. Niemniej wypada równocześnie zaznaczyć, że wprowadzane zmiany nie tylko nie rozwiązują powstałych problemów interpretacyjnych, lecz także niestety tworzą nowe.

Bez wątplenia należy pozytywnie ocenić dążenie do przyspieszenia czynności egzekucyjnych wyrażone w przyjęciu przepisów ustawy z dnia 10 lipca 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny, ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw oraz ustawy z dnia 4 lipca 2019 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw i wprowadzeniu regulacji art. 804 (1) i 804 (2) k.p.c. Niemniej takie działania nie mogą prowadzić do uszczuplenia praw dłużnika, w tym do pozbawienia go możliwości kwestionowania na drodze sądowej skuteczności przejścia uprawnień pomiędzy wierzycielami, a niewątpliwie unormowania art. 804 (1) i 804 (2) k.p.c. nie chronią dłużnika, ponieważ uniemożliwiają mu skorzystanie ze środków ochrony prawnej celem wykazania nieskuteczności przejścia na inną osobę uprawnień wierzyciela.

Konkludując, niezbędne jest dokonanie korekty wprowadzonych regulacji w sposób, który poprawiłby sytuację dłużnika przez umożliwienie mu skorzystania z drogi sądowej, ponieważ nakaz praworządnego działania organów publicznych przy ustalaniu podmiotów postępowania egzekucyjnego uzasadnia stwierdzenie, że o ile prawo żądania ochrony sądowej mieści w sobie ryzyko bezpodstawnego pozywania innej osoby, o tyle w fazie egzekucyjnej, zawierającej element przymusu, reguły zachowania się dłużnika powinny być ściśle określone. Dotyczy to również wierzyciela egzekwującego.

31 Postanowienie Sądu Okręgowego w Gliwicach z dnia 18 marca 2014 r., sygn. III Cz 314/14.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

1. Adamczuk A., *Komentarz do art. 804(1) k.p.c.*, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom II. Artykuły 478–1217*, wyd. IV, red. M. Manowska, Wolters Kluwer, Warszawa, 2021.
2. *Kodeks postępowania cywilnego (art. 425–843). Komentarz. Tom II*, wyd. 3, red. K. Piasecki, Wolters Kluwer, Warszawa 2002.
3. *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom II*, red. W. Siedlecki, Wolters Kluwer, Warszawa 1976.
4. *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom IV. Artykuły 730–1088*, red. T. Wiśniewski, Wolters Kluwer, Warszawa 2021.
5. *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom V. Postępowanie egzekucyjne*, wyd. 3, red. T. Ereciński, Warszawa 2009.
6. *Kodeks postępowania cywilnego. Tom I – komentarz do art. 1–729, Tom II – komentarz do art. 730–1217*, wyd. 7, red. A. Jakubecki, Wolters Kluwer, Warszawa 2017.
7. *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom II. Artykuły 478–1217*, wyd. IV, red. M. Manowska, Wolters Kluwer, Warszawa, 2021.
8. *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom II*, red. B. Dobrzański, M. Lisiewski, Z. Resich, W. Siedlecki, Wolters Kluwer, Warszawa 1976.
9. Marcewicz O., *Komentarz do art. 804 (1) k.p.c.*, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Tom I – komentarz do art. 1–729, Tom II – komentarz do art. 730–1217*, wyd. 7, red. A. Jakubecki, Wolters Kluwer, Warszawa 2017.
10. Marciniak A., *Komentarz do art. 788 k.p.c.*, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego (art. 425–843). Komentarz. Tom II*, red. K. Piasecki, wyd. 3, Wolters Kluwer, Warszawa 2002.
11. Mojak J., Glosa krytyczna do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 22 lutego 1984 roku, sygn. III CZP 2/84, „Państwo i Prawo” 1986, nr 1, s. 136 i nast.
12. Pietrzykowski H., *Komentarz do art. 804 (1) k.p.c.*, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom V. Postępowanie egzekucyjne*, wyd. 3, red. T. Ereciński, Wolters Kluwer, Warszawa 2016.
13. *Postępowanie zabezpieczające i egzekucyjne. Komentarz*, red. W. Siedlecki, Wolters Kluwer, Warszawa 1972.
14. Siedlecki W., *Komentarz do art. 788 k.p.c.*, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom II*, red. B. Dobrzański, M. Lisiewski, Z. Resich, W. Siedlecki, Wolters Kluwer, Warszawa 1976.
15. Szereda J., Glosa do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 8 listopada 2019 r., III CZP 26/19.
16. Trzepiński M., Glosa krytyczna do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 22 lutego 1984 roku, sygn. III CZP 2/84, „Nowe Prawo” 1988, nr 9, s. 114 i nast.
17. Wengerek E., *Postępowanie zabezpieczające i egzekucyjne. Komentarz*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa, Warszawa 1972.
18. Zawistowski D., *Komentarz do art. 788 k.p.c.*, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom IV. Artykuły 730–1088*, red. T. Wiśniewski, Wolters Kluwer, Warszawa 2021.
19. Zawistowski D., *Komentarz do art. 804 (1) k.p.c.* [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, wyd. 7, red. A. Jakubecki, Wolters Kluwer, Warszawa 2017

Źródła prawa

1. Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 2 lipca 1975 r., sygn. I CZ 98/75, OSNC 1976/6/142.
2. Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 27 marca 2019 r., sygn. V CSK 107/18.

3. Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 30 stycznia 1975 r., sygn. II CZ 5/75, OSP 1976/2/37.
4. Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 9 czerwca 1978 r., sygn. III CRN 97/78, OSP 1979/2/29.
5. Postanowienie Sądu Okręgowego w Gliwicach z dnia 18 marca 2014 r., sygn. III Cz 314/14.
6. Postanowienie Sądu Okręgowego w Gliwicach z dnia 23 lutego 2016 r., sygn. III Cz 2126/15.
7. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 13 maja 2015 r., sygn. III CZP 15/15, OSNC 2016/5/56.
8. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 14 czerwca 2019 r., sygn. III CZP 4/19.
9. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 17 listopada 2017 r., sygn. III CZP 53/17.
10. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 20 maja 2003 r., sygn. III CZP 19/03; OSNC 2004/3/34.
11. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 21 grudnia 2010 r., sygn. III CZP 94/10, OSNC 2011/9/91.
12. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 21 grudnia 2010 r., sygn. III CZP 98/10, Biul. SN 2010/12/12.
13. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 22 lutego 1984 r., sygn. III CZP 2/84; OSNC 1984/9/153.
14. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 23 lutego 1995 r., sygn. III CZP 15/95, OSNC 1995/5/81.
15. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 29 października 2004 r., sygn. III CZP 63/04, OSNC 2005/10/174.
16. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 4 sierpnia 1992 r., sygn. III CZP 94/92; OSNC 1993/3/32.
17. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 5 marca 2009 r., sygn. III CZP 4/09, OSNC 2010/1/2.
18. Ustawa z dnia 10 lipca 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny, ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2015 poz. 131.
19. Ustawa z dnia 13 kwietnia 1960 r. o prawie bankowym, Dz.U. 1960 nr 20 poz. 121.
20. Ustawa z dnia 15 września 2000 r. – Kodeks spółek handlowych, Dz.U. 2000 nr 94 poz. 1037.
21. Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego, Dz.U. 1964 nr 43 poz. 296 ze zm.
22. Ustawa z dnia 20 sierpnia 1997 r. o Krajowym Rejestrze Sądowym, Dz.U. 1997 nr 121 poz. 769.
23. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz.U. 2020 poz. 1740 ze zm.
24. Ustawa z dnia 4 lipca 2019 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2019 poz. 1469.
25. Ustawa z dnia 9 marca 2023 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2023 poz. 614.
26. Uzasadnienie do projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Sejm IX kadencji, druk nr 2650.
27. Uzasadnienie projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny, ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Sejm VII kadencji, druk nr 2678.
28. Uzasadnienie projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Sejm VIII kadencji, druk nr 3137.

Dr inż. Anna Milewska

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

ORCID: 0000-0003-4776-6049

Lic. Katarzyna J. Głowacka

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

ORCID: 0009-0007-8355-6619

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 215–231

**KOSZTY I KORZYŚCI DOBROWOLNYCH
UBEZPIECZEŃ W RAMACH III FILARU
– UJĘCIE TEORETYCZNO-POZNAWCZE**
*COSTS AND BENEFITS OF VOLUNTARY INSURANCE UNDER
PILLAR III – THEORETICAL AND COGNITIVE APPROACH*

STRESZCZENIE

W artykule tym autorki podjęły problematykę dobrowolnego ubezpieczenia emerytalnego. Celem głównym było przedstawienie zasad jego funkcjonowania, a także kosztów i korzyści związanych z przystąpieniem i rezygnacją z tej formuły ubezpieczenia. W związku z powyższym zaprezentowane zostały aspekty dotyczące funkcjonowania programów III filaru systemu emerytalnego w Polsce, tj. PPK, PPE oraz funduszy IKE i IKZE w kontekście ich mocnych i słabych stron. Autorki wykorzystały metodę analizy i krytyki piśmiennictwa. Podczas krytycznego przeglądu literatury wyselekcjonowano i wykorzystano artykuły naukowe związane z systemem emerytalnym w Polsce oraz takimi jego elementami jak poszczególne programy lub fundusze emerytalne. Ponadto źródłem wiedzy i rozważań były akty prawne, tj. ustawy dotyczące świadczenia emerytalnego lub programu PPK oraz IKE i IKZE. Wśród pozycji netograficznych pojawiły się witryny internetowe tworzone i aktualizowane przez administrację państwową, które były źródłem aktualnych informacji z zakresu świadczenia emerytalnego. Ponadto autorki korzystały z baz statystycznych Głównego Urzędu Statystycznego.

SŁOWA KLUCZOWE: system emerytalny, świadczenie emerytalne, ubezpieczenia dobrowolne, koszty, korzyści.

ABSTRACT

In this article, the authors took up the issue of voluntary pension insurance. The main objective was to present the principles of its operation, as well as the costs and benefits associated with joining and resigning from this insurance formula. In connection with the above, aspects concerning the functioning of programs of the third pillar of the pension system in Poland, i.e. PPK, PPE, IKE and IKZE funds, were presented in the context of their strengths and weaknesses. The authors used the method of analysis and criticism of literature. During the critical review of the literature, scientific articles related to the pension system in Poland and its elements, such as individual programs or pension funds, were selected and used. In addition, the source of knowledge and considerations were legal acts, i.e. acts on the retirement benefit or the PPK programme, IKE and IKZE. Among the netographic items, there were websites created and updated by the state administration, which were the source of current information on the retirement benefit. In addition, the authors used the statistical databases of the Central Statistical Office.

KEY WORDS: pension system, retirement benefit, voluntary insurance, costs, benefits.

WSTĘP

Jednym z aspektów mających istotne znaczenie w kontekście poczucia bezpieczeństwa jest stabilność finansowa. W trakcie aktywności zawodowej poczucie stabilności finansowej gwarantuje (lub powinno gwarantować) wypłacane wynagrodzenie. Natomiast wraz z przejściem na emeryturę comiesięczny dochód zmienia się w świadczenie emerytalne. Jest ono wypracowane przez całe życie zawodowe, jednak jego wysokość jest zdeterminowana wieloma czynnikami. W 2023 roku wielu obywateli zastanawia się, jak trudna sytuacja gospodarcza i wysoki poziom inflacji wpłynie na jego wysokość. Jednym z rozwiązań odpowiadających na to pytanie, wydaje się samodzielne zainicjowanie działań mających na celu zabezpieczenie swojej emerytalnej przyszłości. W tej sytuacji można skorzystać z możliwości, jakie dają rozwiązania przygotowane przez ustawodawcę. Wprowadzony III filar systemu emerytalnego stanowi bowiem alternatywę dla prywatnego oszczędzania środków finansowych na kontach oszczędnościowych lub gromadzenia środków pieniężnych w innych formach. Podjęcie decyzji związanej z wyborem sposobu oszczędzania i pośrednika, który będzie za to odpowiedzialny, jest trudne w przypadku braku wiedzy o podstawowych zasadach funkcjonowania danych sposobów oszczędzania i pomnażania kapitału. Dlatego też autorki skupiły się na zaprezentowaniu przesłanek związanych z zasadnością i funkcjonowaniem dobrowolnych metod oszczędzania z uwzględnieniem kosztów i korzyści dotyczących programów PPK, PPE oraz funduszy IKE i IKZE.

1. PRACOWNICZE PLANY KAPITAŁOWE JAKO ELEMENT III FILARU SYSTEMU EMERYTALNEGO

Programy emerytalne to główne źródło możliwych do uzyskania w przyszłości dodatkowych środków finansowych do otrzymywanej emerytury. Jednym z dostępnych na rynku dobrowolnych ubezpieczeń emerytalnych należących do III filaru systemu emerytalnego jest program Pracowniczych Planów Kapitałowych (PPK). Definiuje się go, jako „program dobrowolnego, długotrwałego oszczędzania zatrudnionych, wspierany finansowo przez pracodawców oraz państwo”¹. Jego celem zgodnie z zapisami ustawy jest „systematyczne gromadzenie oszczędności przez uczestnika PPK z przeznaczeniem na wypłatę po osiągnięciu przez niego 60. roku życia”². Przystąpienie do wskazanego programu emerytalnego jest dobrowolne dla każdego pracownika od 18 do 55 roku życia. Jednak warto zaznaczyć, że pracodawca ma obowiązek utworzyć dla każdego swojego pracownika indywidualny rachunek PPK, z którego podwładny może w każdej chwili zrezygnować po pisemnym zawiadomieniu. Zapisanie do programu osób w wieku ponad 55 lat nie jest dla pracodawcy obligatoryjne. Taki pracownik musi sam poinformować swojego zwierzchnika o chęci przystąpienia do programu. Wynika z tego, że pracodawca jest odpowiedzialny za utworzenie PPK i funkcjonowanie programu w swoim przedsiębiorstwie lub organizacji. Do jego obowiązków należy: wybór instytucji finansowej, która otworzy rachunki PPK, podpisanie umowy o zarządzanie i prowadzenie tych rachunków, dokonywanie wpłat, opieka nad dokumentacją i przekazywanie informacji zarówno swoim pracownikom, jak i organom państwowym³. Dla osób, które złożyły pisemną rezygnację z programu ważną informacją jest, że automatyczny zapis do PPK odnawia się co 4 lata. Jeśli pracownik nie zmienił zdania i nadal nie jest zainteresowany korzystaniem ze wskazanego programu emerytalnego, to musi poinformować o tym pisemnie swojego pracodawcę. Należy pamiętać, że w każdej chwili można zrezygnować z partycypacji w tym rodzaju ubezpieczenia⁴. Z punktu widzenia potencjalnego uczestnika programu podstawowym aspektem decydującym o przystąpieniu do dobrowolnego ubezpieczenia emerytalnego jest wysokość składek do opłacenia (tabela 1).

1 S. Dyrda-Maciałek, *Pracownicze Plany Kapitałowe – funkcjonowanie, wdrażanie, rentowność*, „Współczesne Problemy Zarządzania” 2021, nr 1(18), s. 17–29.

2 Ustawa z dnia 4 października 2018 r. o pracowniczych planach kapitałowych, Dz.U. 2018 poz. 2215 z późn. zm.

3 *MojePPK.pl, To warto wiedzieć o Pracowniczych Planach Kapitałowych*, https://www.mojeppk.pl/pliki/repozytorium-plikow/materialy-do-pobrania/pdf/Poradnik_Pracownika_To_warto_wiedziec_o_PPK_v.2.0.1.pdf [dostęp: 20.03.2023].

4 T. Jedynak, *Pracownicze plany kapitałowe, jako instrument mobilizacji dodatkowych oszczędności emerytalnych w Polsce*, „Zeszyty Naukowe” Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, nr 2(980), Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2019, s. 113–30.

Tabela 1. Źródła finansowania i wielkość wpłat na rachunek PPK

Źródła finansowania	Wpłata podstawowa	Wpłata dodatkowa
Pracownik	2%*	max 2%*
Pracodawca	1,5%*	max 2,5%*
Organ publiczny – państwo	250 zł (240 zł)	x

*Stopa procentowa wynagrodzenia brutto.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z MojePPK.pl.

W tabeli 1 została zaprezentowana klasyfikacja trzech grup podmiotów finansujących gromadzenie środków znajdujących się na rachunku emerytalnym. Pierwszym z nich jest pracownik, czyli właściciel odłożonych środków finansowych. Jego obligatoryjna wpłata podstawowa wynosi 2% wynagrodzenia brutto otrzymywanego w danym miesiącu. Zapisy aktów prawnych przewidują możliwość dokonywania wpłat dodatkowych, tj. dodatkowej składki o maksymalnej stopie 2%, co daje możliwość dokonywania większych wypłat w przyszłości. Drugim podmiotem partycypującym w puli środków zgromadzonych na rachunku PPK jest pracodawca. Dopłata, którą jest on zobowiązany wprowadzić, wynosi 1,5% wynagrodzenia brutto pracownika. Ponadto, tak jak w przypadku pracownika, pracodawca może dokonywać wpłat dodatkowych – maksymalnie w wysokości 2,5% wynagrodzenia. Warto pamiętać, że składki opłacane przez pracownika i pracodawcę zawsze muszą być przedstawione w formie stopy procentowej wynagrodzenia pracownika, a nie określać kwotę pieniężną, którą zobowiązuje się wpłacić. Trzecim podmiotem, który ma wpływ na wysokość środków finansowych jest budżet państwa. Aby zachęcić obywateli do dbałości o swoją finansową przyszłość pierwszy raz zdecydowano o wpłaceniu przez Fundusz Pracy opłaty powitalnej wysokości 250 zł dla każdego nowego członka programu oraz 240 zł w formie corocznej dopłaty w ramach stałego korzystania z dobrowolnego ubezpieczenia emerytalnego⁵. Wypłaty środków z swojego konta PPK można dokonać w dowolnym momencie przed 60. rokiem życia w przypadku: choroby uczestnika, jego małżonka lub potomstwa (25% zgromadzonych środków), przy kupnie własnej nieruchomości mieszkaniowej z obowiązkiem zwrotu do 15 lat (100% środków), wypłaty transferowej, czyli przeniesienia środków na konto innego uczestnika programu, jak również w przypadku śmierci ubezpieczonego (100% środków). Jednak po osiągnięciu wieku emerytalnego każdy uczestnik może wnioskować o:

- wypłatę 25% wszystkich środków finansowych oraz 75% aktywów w formie 120 rat miesięcznych;
- wypłatę jednorazową 100% środków;
- świadczenie małżeńskie – co najmniej 120 rat miesięcznych (zgromadzone oszczędności przez obydwóch małżonków, mających ukończone 60 lat, uwspólnia się);

5 Capital Brokers Insurance Group, *Pracownicze Plany Kapitałowe (PPK) w pigułce*, <https://care-work.pl/public/manager/files/PPK-w-pigulce.pdf> [dostęp: 20.03.2023].

- przekazanie środków ubezpieczycielowi na okresowe lub dożywotnie świadczenie;
- wypłatę środków finansowych w 360 ratach miesięcznych.

Środki finansowe zgromadzone na indywidualnym rachunku PPK z założenia są przeznaczone na pokrycie potrzeb finansowych podczas przebywania na emeryturze. Uczestnikom programu i jednocześnie właścicielom odprowadzonych składek daje się także prawo do korzystania ze swoich oszczędności również przed ukończeniem 60 lat. Niestety w takiej sytuacji wypłacone sumy pieniężne będą pomniejszone o podatek od zysków kapitałowych oraz o 30% środków, które dopłacił pracodawca. Jest to związane ze składką emerytalną i rentową, której pracodawca nie odprowadził w momencie dokonywania wpłat na rachunek PPK swojego pracownika. Z tego powodu wskazane 30% środków będzie przekazane na subkonto w ZUS-ie. Wymienione uprzednio sposoby wypłaty oszczędności po ukończeniu 60. roku życia są nieopodatkowane. Wyjątek stanowi wypłata aktywów jednorazowo w całości. Ponadto korzystanie ze swoich oszczędności nie jest uwarunkowane zaprzestaniem aktywności zawodowej⁶.

Interesującym aspektem podatkowym jest fakt, że składki opłacane przez pracodawcę stanowią dla pracownika źródło przychodu do opodatkowania w rocznym zeznaniu podatkowym, ale wpłaty dokonane z budżetu państwa zwolnione są z podatku dochodowego⁷.

Każdy uczestnik programu PPK powinien pamiętać, że środki zgromadzone na jego rachunku podlegają dziedziczeniu. Warto wiedzieć, że ubezpieczeni mają wpływ na to, komu zostaną przekazane ich środki finansowe. Duże znaczenie przy ich podziale ma fakt pozostawania w związku małżeńskim oraz wskazanie przez uczestnika programu osoby uprawnionej do otrzymania środków po jego śmierci. W przypadku śmierci jednego z małżonków drugi ma prawo do 50% zgromadzonych oszczędności. W przypadku niepozostawania w związku małżeńskim zgromadzone środki finansowe są przekazywane osobom upoważnionym lub dziedziczone na zasadach ogólnych według Kodeksu cywilnego. Osobą upoważnioną do otrzymania majątku obrotowego zmarłego może zostać każda osoba wybrana przez ubezpieczonego. Ponadto należy pisemnie wskazać, w jakiej części każdy z upoważnionych ma prawo odziedziczyć oszczędności, ponieważ w innym przypadku aktywa zostaną rozdysponowane w częściach równych. Odziedziczone środki żyjący małżonek oraz osoby upoważnione mogą otrzymać na swój rachunek PPK, IKE, PPE lub na wniosek dokonać wypłaty w formie pieniężnej⁸.

6 MojePPK.pl, *To warto wiedzieć...*, op. cit.

7 T. Jedynek, op cit.

8 A. Walczak, *Pracownicze plany emerytalne a pracownicze plany kapitałowe – co wybrać?*, <https://poradnikpracownika.pl/-pracownicze-plan-y-emerytalne-a-pracownicze-plan-y-kapitalowe> [dostęp: 21.03.2023].

Zasadność gromadzenia i powiększania zaoszczędzonych aktywów finansowych polega głównie na inwestowaniu przez wybraną instytucję finansową oszczędności uczestników programu w fundusze inwestycyjne. Pracodawca przed otwarciem programu PPK w swoim przedsiębiorstwie staje przed wyborem najlepszej oferty zaproponowanej przez instytucje zarządzające rachunkami uczestników. Wśród proponowanych podmiotów są: zakłady ubezpieczeniowe, towarzystwa funduszy inwestycyjnych oraz powszechne towarzystwa emerytalne. Ich zadaniem jest inwestowanie oszczędności pracowników w fundusze zdefiniowanej daty odpowiednio do ryzyka związanego z wiekiem ubezpieczonego. Nazwa funduszu pochodzi od roku, w którym planowane jest przejście na emeryturę uczestnika. Aktywa gromadzone w ramach funduszu dzielone są na część udziałową, która jest inwestowana w akcje, certyfikaty inwestycyjne lub jednostki uczestnictwa funduszy inwestycyjnych oraz na część dłużną inwestowaną w obligacje i bony skarbowe, papiery wartościowe lub listy zastawne. Zasadą jest, że środki w danym funduszu są w całości inwestowane w dwóch kierunkach, jednak w zależności od zdefiniowanej daty przejścia na emeryturę są inwestowane w różnej wysokości. Zauważalna jest tendencja do inwestowania większej sumy aktywów w część dłużną w przypadku funduszy inwestycyjnych dla osób coraz starszych, a tendencja malejąca wśród udziału aktywów zainwestowanych w część udziałową wraz ze wzrostem wieku uczestników PPK⁹.

W tabeli 2 przedstawiono informacje dotyczące stopy zwrotu w skali roku dla funduszy zdefiniowanej daty dla programu PPK w latach 2021 i 2022. Analiza stopy zwrotu funduszy zdefiniowanej daty dla roku 2021 dowodzi, że Fundusz 2060 charakteryzował się najwyższą, maksymalną stopą zwrotu w skali roku (20,3%) spośród wszystkich innych funduszy. Niestety najniższą maksymalną stopę zwrotu wyliczono dla Funduszu 2025. Dane wskazują, że w 2021 roku najstarsi uczestnicy programu odnotowali maksymalny zysk wysokości 2,9% z ryzykiem utraty 4,72% zainwestowanego kapitału¹⁰.

W roku 2022 tendencje się odwróciły. Wraz z dłuższą perspektywą gromadzenia aktywów na rachunku PPK zaistniało większe ryzyko utraty kapitału z inwestycji. Z analizy danych zamieszczonych w tabeli 2 wynika, że w 2022 roku maksymalna stopa zwrotu dla Funduszu 2060 zmalała do poziomu -9,4% i jest mniejsza o ponad 7 punktów procentowych od maksymalnej stopy zwrotu dla Funduszu 2025. Niepokojące wartości można zaobserwować, analizując minimalną roczną stopę zwrotu dla programu PPK w 2022 roku¹¹. Niska wartość wyliczonych stóp zwrotu z inwe-

9 MojePPK.pl. *To warto wiedzieć...*, op. cit.

10 Główny Urząd Statystyczny, *Pracownicze Plany Kapitałowe w 2021 roku*, 2022, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/podmioty-gospodarcze-wyniki-finansowe/przedsiębiorstwa-finansowe/pracownicze-plany-kapitalowe-2021,22,1.html> [dostęp: 21.03.2023].

11 Główny Urząd Statystyczny, *Pracownicze Plany Kapitałowe w 2022 roku*, 2023, [https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/podmioty-gospodarcze-wyniki-finansowe/pracownicze-plany-kapitalowe-w-2022-roku,22,2.html](https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/podmioty-gospodarcze-wyniki-finansowe/przedsiębiorstwa-finansowe/pracownicze-plany-kapitalowe-w-2022-roku,22,2.html) [dostęp: 21.03.2023].

Tabela 2. Roczna stopa zwrotu funduszy zdefiniowanej daty w latach 2021 i 2022

Wyszczególnienie	Roczna stopa zwrotu w latach 2021 i 2022 [%]			
	minimalna		maksymalna	
	2021	2022	2021	2022
Fundusz 2025	-4,72	-9,37	2,90	-2,31
Fundusz 2030	1,59	-12,47	8,50	-5,94
Fundusz 2035	6,16	-14,90	13,06	-7,72
Fundusz 2040	7,55	-15,15	14,70	-8,80
Fundusz 2045	4,64	-17,04	17,27	-9,60
Fundusz 2050	4,96	-17,25	17,67	-9,32
Fundusz 2055	4,30	-16,27	17,90	-9,64
Fundusz 2060	5,63	-16,24	20,30	-9,40

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych: GUS, *Pracownicze Plany Kapitałowe w 2021 roku*; GUS, *Pracownicze Plany Kapitałowe w 2022 roku*.

stycji w ramach programu emerytalnego może być spowodowana trudną sytuacją gospodarczą w kraju oraz wysoką inflacją. Należy jednak pamiętać, że pracownik nie jest jedynym „źródłem” finansowania inwestowanego kapitału. Powoduje to korzystną sytuację dla uczestnika PPK, który pomimo ujemnych stóp zwrotu w 2022 roku posiada większy kapitał na swoim rachunku dzięki wpłatom pracodawcy oraz państwa niż w przypadku, gdyby sam gromadził środki finansowe¹².

Oszczędzanie na swoją emerytalną przyszłość jest przewidziane na kilka lub kilkadziesiąt najbliższych lat. Dlatego też zanim zrezygnuje się z partycypacji w jakimkolwiek programie emerytalnym przez niekorzystne w danym roku stopy zwrotu zaprezentowane powyżej, należy przeanalizować dane zawarte w tabeli 2. Pierwszy wniosek, który się nasuwa, sugeruje, że stopy zwrotu nie są stałe ani stabilne. Istnieje możliwość, że za kilka lat będą one przyjmować zupełnie inne wartości. Ponadto dane te są skrajnymi wartościami stóp zwrotu dla danego funduszu, co oznacza, że nie każda inwestycja kapitału jest narażona na to samo ryzyko. Inwestowanie środków finansowych w bony skarbowe, obligacje lub listy zastawne nie gwarantuje pewnego zysku na satysfakcjonującym poziomie i zawsze działania inwestycyjne będą obciążone ryzykiem. Z tego też powodu o kierunku inwestycji decydują specjaliści mający doświadczenie na rynkach finansowych. Uczestnicy programu PPK nie powinni ulegać emocjom i podejmować pochopnych decyzji. Pracownicy, którzy dopiero rozpoczęli oszczędzanie w ramach przedstawionego programu emerytalnego, z pewnością będą świadkami jeszcze większych wahań stóp zwrotu rok do roku dla funduszy zdefiniowanej daty. Jednak kierunek tych zmian i ich konsekwencje są nie do przewidzenia nawet dla specjalistów z tej dziedziny.

12 T. Józwiak, *Trudno stracić na oszczędzaniu w PPK. Jakie wyniki osiągały fundusze?*, https://forsal.pl/finanse/finanse-osobiste/artykuly/864_8244,ppk-stopa-zwrotu-czy-warto-oszczedzac.html [dostęp: 12.06.2023].

2. OGÓLNE ZASADY OSZCZĘDZANIA NA INDYWIDUALNYM KONCIE EMERYTALNYM ORAZ INDYWIDUALNYM KONCIE ZABEZPIECZENIA EMERYTALNEGO

Na rynku usług ubezpieczeniowych wyróżnia się dwa fundusze emerytalne związane z dodatkowym zabezpieczeniem finansowym świadczenia emerytalnego. Ze względu na znaczne podobieństwo między nimi poniżej zawarto ich ujęcie teoretyczne.

Od 2004 roku wśród dostępnych sposobów na efektywne oszczędzanie środków finansowych wyróżnia się Indywidualne Konto Emerytalne (IKE). To jedno z najdłuższej oferowanych produktów dostępnych w ramach III filaru systemu emerytalnego. W roku 2012 utworzono kolejny – bardzo zbliżony do wspomnianego – fundusz o nazwie Indywidualne Konto Zabezpieczenia Emerytalnego (IKZE). Ustawa je definiuje jako „wyodrębniony zapis w rejestrze uczestników funduszu inwestycyjnego, wyodrębniony rachunek papierów wartościowych lub inny rachunek, na którym zapisywane są instrumenty finansowe niebędące papierami wartościowymi oraz rachunek pieniężny służący do obsługi takich rachunków w podmiocie prowadzącym działalność maklerską, lub wyodrębniony rachunek w ubezpieczeniowym funduszu kapitałowym, wyodrębniony rachunek bankowy w banku, wyodrębniony rachunek IKE/IKZE w dobrowolnym funduszu emerytalnym”¹³. Celem funkcjonowania funduszy IKE i IKZE jest ułatwienie i zwiększenie oszczędności gromadzonych w celu prywatnego zabezpieczenia finansowego codziennego życia po zakończeniu aktywności zawodowej.

Właścicielem Indywidualnego Konta Emerytalnego oraz Indywidualnego Konta Zabezpieczenia Emerytalnego może zostać każdy obywatel, który ukończył 16 lat. Decyzja o przystąpieniu oraz odstąpieniu od prezentowanych funduszy emerytalnych jest dobrowolna i nieokreślona terminowo. Każdy zainteresowany oszczędzaniem na zasadach IKE lub IKZE sam dokonuje wyboru instytucji z rynku finansowego, której powierzy swoje oszczędności; następnie podpisuje z nią umowę o prowadzenie rachunku. Jest to zasadnicza decyzja dla uczestnika programu, ponieważ dozwolone jest posiadanie tylko jednego rachunku IKE i IKZE. Ponadto posiadanie konta w ramach jednego funduszu nie wyklucza możliwości utworzenia rachunku w drugim funduszu emerytalnym, ale w sytuacji posiadania współmałżonka powinny być one prowadzone indywidualnie¹⁴. Do formalności, które trzeba dopełnić, zakładając indywidualne konto, należy przedłożenie oświadczenia związanego z nieprowadzeniem konta IKE lub IKZE przez inną instytucję finansową oraz braku dokonania

13 Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o indywidualnych kontaktach emerytalnych oraz indywidualnych rachunkach zabezpieczenia emerytalnego, Dz.U. 2004 nr 116 poz. 1205 z późn. zm., art. 2, p. 1, 1a.

14 M. Brenk, S. Wnuk, *Instrumenty gromadzenia długoterminowych, dodatkowych oszczędności emerytalnych – efektywność, koszty, aspekty prawne*, „Zeszyty Naukowe” Politechniki Poznańskiej, z. 73, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań 2017, s. 21–37.

transferu z uprzednio posiadanego konta IKE do PPE w roku otwarcia nowego rachunku¹⁵.

Aspekt wpłat i wypłat środków finansowych z IKE oraz IKZE to niewątpliwie kluczowy element funduszy emerytalnych. System wpłat jest dużo prostszy niż w przypadku programu PPK. Jedynym źródłem finansowania jest właściciel rachunku, który dokonuje wpłaty dowolnej wysokości i w dowolnym momencie na fundusz, a ograniczeniem są maksymalne limity składek ogłaszane na dany rok kalendarzowy. Dzieje się tak, ponieważ ich wysokość jest uzależniona od przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia w kraju. Maksymalna suma wpłat w przypadku Indywidualnego Konta Emerytalnego wynosi 150% przeciętnego wynagrodzenia brutto przewidywanego na dany rok, natomiast w przypadku IKZE wynosi 1,2-krotności przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia brutto¹⁶. Na 2023 rok limit wpłat na IKE przewidziano na poziomie 20 805 zł¹⁷, a w przypadku IKZE limit wynosi 8 322 zł¹⁸. Nie należy zapominać o niepełnoletnich uczestnikach funduszu. Ich jedynym ograniczeniem jest obowiązek dokonywania wpłat, które są źródłem dochodów z stosunku pracy zawartego na podstawie umowy o pracę. Jeśli osoba niepełnoletnia posiada konto emerytalne, ale nie pracuje na umowie o pracę, to nie może dokonywać wpłat do momentu osiągnięcia pełnoletniości lub podpisania wymaganej umowy¹⁹. Możliwości i sposoby dokonywania wypłat ze wskazanych kont emerytalnych są uzależnione od wieku ubezpieczonego, w którym decyduje się on na zwrot środków finansowych oraz od formy ich wypłaty. Konta emerytalne tworzone są w celu finansowego zabezpieczenia emerytury, z tego powodu prawo przewiduje możliwość wypłaty środków z IKE przez osobę, która ukończyła 60 lat oraz spełniła jeden z dwóch warunków. Są to: wpłata aktywów na konto IKE przez co najmniej 5 lat kalendarzowych lub wpłata ponad połowy zaoszczędzonych środków w czasie nie dłuższym niż 5 lat przed złożeniem wniosku o wypłatę. Tego rodzaju wypłaty środków można dokonać w formie rat lub jednorazowej wypłaty. Ponadto w przypadku konta IKE możliwe jest przenieśnięcie środków finansowych na inne konto IKE zarządzane przez inną instytucję finansową lub na konto innego programu emerytalnego, np. IKZE lub PPE. Forma zwrotu środków w ramach funduszu IKZE jest dużo bardziej ograniczona. Środki finansowe są możliwe do uzyskania po ukończeniu 65 lat oraz spełnieniu jed-

15 A. Domaradzka, *Co trzeba zrobić, by założyć IKE*, <https://www.gov.pl/web/rodzina/co-trzeba-zrobic-by-zalozyc-ike> [dostęp: 22.03.2023].

16 Ł. Dopierała, *Efektywność produktów emerytalnych oferowanych przez zakłady ubezpieczeń na życie na przykładzie IKE*, „Finanse i Prawo Finansowe” 2017, nr 2(14), s. 23–39.

17 P. Matla, *IKE – limit wpłat*, <https://www.gov.pl/web/rodzina/ike-limit-wplat> [dostęp: 22.03.2023].

18 P. Matla, *IKZE – limit wpłat*, <https://www.gov.pl/web/rodzina/ikze-limit-wplat> [dostęp: 6.04.2023].

19 A. Huterska, E. Zdunek-Rosa, *Ocena wpływu wysokości stopy oprocentowania depozytów na IKE i IKZE*, [w:] *Długoterminowe oszczędzanie: podstawy, strategie i wyzwania*, red. J. Rutecka-Góra, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2016, s. 155–68.

nego warunku z wcześniej wspomnianych. Decydując się na wypłatę ratalną, należy pamiętać, że prawo ustanowiło minimalny okres wypłat ratalnych z IKZE – 10 lat. Ponadto nie ma możliwości przetransferowania oszczędności z IKZE do innego programu emerytalnego. Akceptowane jest przeniesienie oszczędności na inny rachunek, zarządzany przez inną instytucję, w ramach tego funduszu emerytalnego. Warto zaznaczyć, że wypłata oszczędności jest tożsama z zakończeniem gromadzenia środków na zasadach IKE lub IKZE. Prawo przewiduje możliwość zwrotu środków przed osiągnięciem wieku emerytalnego. W przypadku aktywów zgromadzonych na rachunku IKE można wypłacić część zaoszczędzonych środków. W odniesieniu do oszczędności w ramach IKZE konieczna jest wypłata całości kapitału²⁰. W zależności od sposobu i czasu wypłaty środków finansowych z IKE lub IKZE urząd skarbowy może naliczyć podatek dochodowy albo od zysków kapitałowych lub też na podstawie odpowiednich przepisów zwolnić z konieczności jego opłacenia. Ze względu na cel założenia funduszy emerytalnych zwolniono z opodatkowania wypłaty dokonane z rachunku IKE przez osoby uprawnione do świadczenia emerytalnego. Natomiast wypłata środków finansowych przez osoby w wieku poniżej 60 lat wiąże się z opłaceniem podatku od zysków kapitałowych. W przypadku funduszu IKZE aspekt podatkowy to jeden z obszarów, którego zasady są inne niż w pozostałych ubezpieczeniach dobrowolnych. Przepisy przewidują możliwość odliczenia od dochodu sumy składek wpłaconych w danym roku podatkowym na rachunek IKZE. Powoduje to obniżenie należnego do zapłacenia podatku dochodowego podczas rocznego rozliczenia podatkowego. Jednak należy pamiętać, że w zależności od wieku, w którym oszczędzający zdecyduje się wypłacić oszczędności, będzie musiał ten podatek zapłacić. Dla osób, które w momencie złożenia wniosku będą miały ukończony 65. rok życia, zostanie naliczone 10% zryczałtowanego podatku. Natomiast dla osób aktywnych zawodowo chcących wypłacić płynne aktywa przed emeryturą suma wypłat będzie doliczona do dochodów w danym roku kalendarzowym w zeznaniu podatkowym²¹. Dziedziczenie środków finansowych zgromadzonych na koncie emerytalnym w ramach IKE lub IKZE jest zbliżone do zasad dziedziczenia aktywów w przypadku PPK.

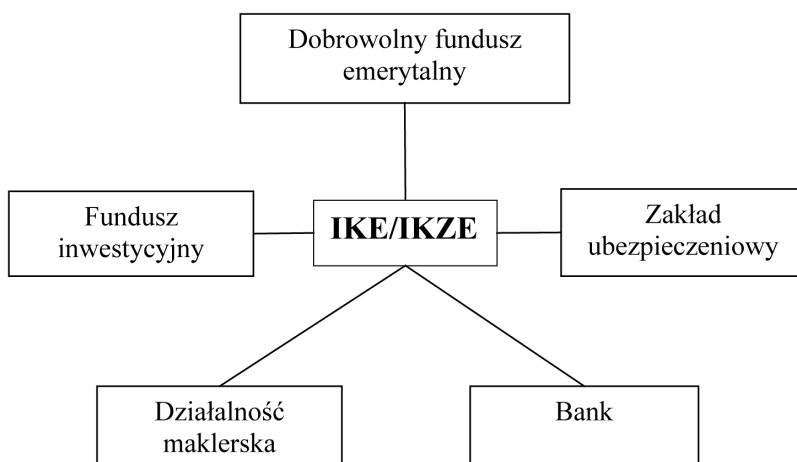
Przy podpisaniu umowy o prowadzenie rachunku uczestnik programu może wyznaczyć osobę lub osoby, które będą miały prawo do otrzymania oszczędności zmarłego. Osoby wskazane do otrzymania korzyści finansowych można w każdej chwili zmienić. W przypadku braku wskazania przyszłych obdarowanych zgromadzone płynne aktywa należą się spadkobiercom. Wyjątek stanowią środki gromadzone za pośrednictwem zakładów ubezpieczonych. W takiej sytuacji środki pieniężne dziedziczą osoby z najbliższej rodziny w kolejności wskazanej w umowie ubezpieczeniowej. Otrzymany spadek w formie oszczędności można wypłacić lub przetransferować na

20 J. Wykowska, *III filar dla początkujących. Poradnik przyszłego emeryta*, https://www.knf.gov.pl/knf/pl/komponenty/img/III%20Filar%20inter_40098.pdf [dostęp: 9.04.2023].

21 M. Brenk, S. Wnuk, op. cit., s. 21–37.

inne konto IKE lub PPE w przypadku oszczędności gromadzonych w ramach IKE. Transfer środków z rachunku IKZE jest możliwy tylko na inne konto tego zabezpieczenia emerytalnego. Warto zaznaczyć, że otrzymane środki finansowe drogą dziedziczenia są zwolnione z podatków od dochodów kapitałowych oraz z podatku od spadków i darowizn. Należy pamiętać o dopełnieniu wszystkich formalności, kiedy zdecydujemy się wypłacić oszczędności zmarłego. Do wypełnionego wniosku o wypłatę środków należy dołączyć akt zgonu właściciela konta, własny dokument tożsamości oraz prawomocne postanowienie sądu o stwierdzeniu nabycia spadku²².

Na rynku finansowym funkcjonuje 5 grup podmiotów, za pośrednictwem których można powiększać swój kapitał oszczędnościowy. Prawo przewiduje, że zarówno IKE, jak i IKZE można utworzyć w różnych grupach działalności (rysunek 1). Każda z wyróżnionych grup działalności finansowej podejmuje kroki w celu uzyskania wysokiej stopy zwrotu z inwestycji za pośrednictwem zaoszczędzonego kapitału przez uczestników funduszu. W ramach funduszy inwestycyjnych aktywa są inwestowane w różne fundusze zarządzane przez jedno towarzystwo funduszy inwestycyjnych. Środki finansowe zostają ulokowane w zależności od ryzyka, np. w obligacjach lub akcjach. Sytuacje na rynku giełdowym oceniają specjaliści zatrudnieni przez fundusz, którzy każdego dnia dokonują obrotu zakupionymi papierami wartościowymi w celu osiągnięcia jak największego zysku dla uczestnika funduszu. Instytucje działalności maklerskiej charakteryzują się najwyższym poziomem ryzyka.

Rysunek 1. Zarządzający środkami finansowymi zgromadzonymi na IKE i IKZE

Źródło: opracowanie własne na podstawie: B. Stańczyk, *Konsument na rynku Indywidualnych Kont Emerytalnych*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica” 2013, nr 284, s. 183–93.

22 A. Domaradzka, *Co trzeba wiedzieć o IKE*, <https://www.gov.pl/web/rodzina/co-trzeba-wiedziec-o-ike> [dostęp: 22.03.2023].

Otwarcie za ich pośrednictwem własnego rachunku papierów wartościowych umożliwia jednak inwestowanie środków, które mogą przynieść największy zysk. Zabezpieczenie swojej przyszłości dzięki skorzystaniu z oferty zakładów ubezpieczeniowych umożliwia połączenie oszczędzania na przyszłość z zabezpieczeniem rodziny. Za pośrednictwem ubezpieczeniowego funduszu kapitałowego zaoszczędzone środki z części oszczędnościowej są inwestowane w akcje lub obligacje. Część ochronna służy natomiast zabezpieczeniu najbliższych ubezpieczonego w razie nagłych zdarzeń. W ramach dobrowolnego ubezpieczenia emerytalnego banki oferują lokaty bankowe, od których odsetki są zwolnione z podatku. Oprocentowanie wybranych lokat jest zależne od wysokości WIBOR-u²³.

Dane dotyczące liczby otwieranych kont w ramach IKE wskazują, że najczęściej oszczędzających zdecydowało się na powiększanie swojego kapitału za pośrednictwem zakładów ubezpieczeniowych. W latach 2007–2012 zdominowały one pozostałe instytucje finansowe. Najprawdopodobniej wynika to z faktu dodatkowej korzyści w stosunku do innych form inwestycyjnych. Jest nią zabezpieczenie finansowe najbliższej rodziny w razie śmierci ubezpieczonego lub innych zdarzeń losowych²⁴. Decydując się na oszczędzanie i powiększanie płynnych aktywów w ramach funduszy IKE i IKZE, należy sprecyzować cele i oczekiwania wobec wybranego pośrednika, czyli jednej ze wskazanych pięciu rodzajów działalności. Podejmując tak ważną decyzję, powinno się wziąć pod uwagę wiele czynników, np. w co chcemy zainwestować, kogo z rodziny zabezpieczyć i jakiej stopy zwrotu oczekujemy.

3. PRACOWNICZY PROGRAM EMERYTALNY JAKO FORMA GRUPOWEGO OSZCZĘDZANIA NA PRZYSZŁĄ EMERYTURĘ

Pracowniczy Program Emerytalny (PPE) jest najdłużej proponowanym na rynku produktem w ramach III filaru systemu emerytalnego. Od 1999 roku pracownicy mogą dobrowolnie przystąpić do grupowego ubezpieczenia z zamiarem zabezpieczenia swojego źródła dochodu w trakcie przebywania na emeryturze. W odróżnieniu od PPK prawo wyboru w zakresie zaangażowania się w proces oszczędzania środków finansowych ma również pracodawca. Może on zdecydować, czy chce uruchomić ten program dla swoich pracowników. Będzie on bowiem całkowicie odpowiedzialny za funkcjonowanie systemu oraz jego finansowanie. W procesie tworzenia programu PPE w przedsiębiorstwie wyróżnia się trzy etapy:

- podpisanie umowy między pracodawcą a pracownikami;
- podpisanie umowy przez pracodawcę z wybraną instytucją zarządzającą PPE;
- rejestrację programu przez Komisję Nadzoru Finansowego (KNF).

23 WIBOR (ang. *Warsaw Interbank Offered Rate*) – wysokość oprocentowania na polskim rynku międzybankowym.

24 B. Stańczyk, op. cit., s. 183–93.

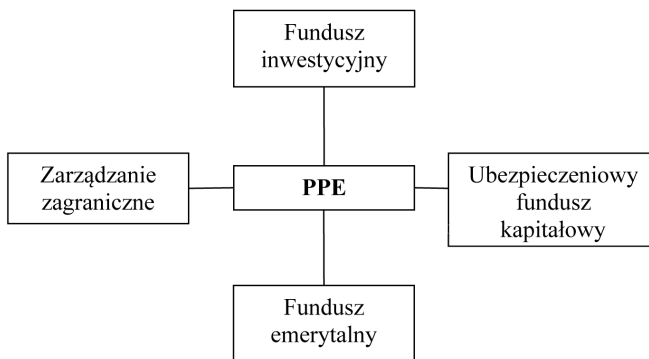
W celu przystąpienia do programu oraz rezygnacji z niego uczestnik musi złożyć pisemną deklarację. Warunkiem przystąpienia do PPE jest udokumentowany staż pracy u swojego pracodawcy – minimalny okres wynosi 3 miesiące. Pracownik w ciągu 30 dni staje się częścią programu emerytalnego i podpisuje umowę, która powinna zawierać wszystkie szczegółowe informacje i warunki funkcjonowania PPE. W momencie, kiedy pracownik chce zrezygnować z oszczędzania, musi pamiętać, że obowiązuje go okres wypowiedzenia od momentu złożenia oświadczenia – jest on zapisany w umowie. W sytuacji, kiedy osiąga dochody z więcej niż jednego stosunku pracy, może podpisać umowę o PPE z każdym pracodawcą.

Odpowiedzialność pracodawcy za finansowanie składki podstawowej jest bezsporna. Wynika to z obowiązku opłacania przez niego składki za każdego pracownika, która nie może przekraczać 7% jego wynagrodzenia brutto. W celu zwiększenia efektywności programu dopuszcza się uiszczenie wpłaty dodatkowej, którą pokrywa pracownik. Dobrowolna składka dodatkowa nie może przekraczać 4,5-krotności miesięcznego wynagrodzenia w skali roku. Zarówno stopa procentowa składki podstawowej, jak i deklarowana składka dodatkowa muszą być doprecyzowane i zapisane w umowie między pracownikiem a pracodawcą. Należy pamiętać, że podano tylko maksymalne limity składek, co oznacza, że w przypadku kiedy pracodawcy nie stać na tak duże koszty związane z pracownikami, może on ustalić inną, niższą stopę dla swojej obowiązkowej składki, co dotyczy również pracownika. Korzystać z zgromadzonego kapitału można na trzy sposoby: wypłacić, przenieść lub otrzymać zwrot kapitału. Wypłata środków pieniężnych dotyczy uczestników PPE po ukończeniu 60. roku życia lub w momencie uzyskania uprawnień do wcześniejszej emerytury. Aby otrzymać oszczędności, należy złożyć odpowiedni wniosek. Dla osób, które ukończyły 70 lat i zakończyły swoją aktywność zawodową, wypłata następuje automatycznie. Przetransferowanie zgromadzonego kapitału jest możliwe, ale tylko na inne konto programu PPE lub na rachunek IKE. Trzecia forma korzystania z oszczędności, czyli zwrot kapitału, następuje w przypadku likwidacji programu emerytalnego lub gdy minie termin na wyznaczenie rachunku, na który miały zostać przeniesione środki.

Opodatkowanie czynności związanych z obiegiem kapitału jest bardzo zróżnicowane. Składka podstawowa opłacana przez pracodawcę nie stanowi dochodu w rozumieniu podstawy wymiaru dla obliczania składek na ubezpieczenie społeczne. Jednak wpłaty pracodawcy w ramach PPE stanowią dla pracownika dochód w przypadku rozliczania się z podatku dochodowego. Dokonanie zwrotu środków oszczędnościowych wiąże się z potrąceniem 30% wartości wpłaconych składek podstawowych od wypłacanej kwoty. Wspomniane 30% wypłaconego kapitału zostaje przekazane do ZUS-u w ramach składek społecznych. Ponadto od uzyskanego przychodu jest

dotatkowo potrącany podatek od zysków kapitałowych²⁵. Ze względu na cel korzystania z PPE wypłata oraz transfer kapitału zostały zwolnione z obciążeń podatkowych. Zasady dziedziczenia oszczędności po zmarłym uczestniku programu PPE nie różnią się od zasad panujących w przypadku pozostałych programów lub funduszy emerytalnych. Otrzymanie spadku po zmarłym uczestniku programu PPE nie wiąże się z opłaceniem podatku od spadku i darowizn²⁶.

Funkcjonowanie grupowego programu emerytalnego może odbywać się na podstawie umowy zawartej między pracodawcą a wybraną przez niego instytucją finansową (rysunek 2). Zarządzanie zaoszczędzonym kapitałem w ramach funduszu emerytalnego rozumie się jako zarządzanie przez pracownicze towarzystwo emerytalne kapitałem, który – przekazany przez pracodawcę – jest inwestowany w obligacje, bony skarbowe lub akcje w celu wypracowania jak największego zysku kapitałowego dla uczestników programu. Organizacja PPE jest instytucją niewykazującą zysku netto na koniec roku obrachunkowego. Gromadzenie i inwestowanie płynnych aktywów w ramach funduszu inwestycyjnego odbywa się za pomocą otwartego rachunku lub specjalistycznego funduszu inwestycyjnego.

Rysunek 2. Grupy działalności zarządzające rachunkami Pracowniczego Programu Emerytalnego (PPE)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: A. Rusinowicz, *Pracownicze programy emerytalne – błąd systemu czy źródło oszczędności emerytalnych*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica” 2014, nr 2(300), s. 195–212.

Po dokonaniu wpłaty przez pracodawcę kapitał jest inwestowany z zamiarem maksymalizacji zysku. Kolejnym podmiotem mogącym zarządzać kapitałem zaoszczędzo-

25 A. Rusinowicz, *Pracownicze programy emerytalne – błąd systemu czy źródło oszczędności emerytalnych*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica” 2014, nr 2(300), s. 195–212.

26 A. Klimkiewicz, *Poziom świadomości emerytalnej a rozwój Pracowniczych Programów Emerytalnych*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica” 2011, nr 259, s. 33–48. A. Rusinowicz, op. cit., s. 195–212.

nym w ramach PPE jest ubezpieczeniowy fundusz kapitałowy. Oferuje on grupowe ubezpieczenie na życie podpisane z ubezpieczeniowym funduszem kapitałowym, które rezultatem czego jest uzyskanie nie tylko zabezpieczenia emerytalnego, lecz także ubezpieczenia od zdarzeń ubezpieczeniowych, np. śmierci uczestnika programu. W konsekwencji zabezpieczenie dotyczy zarówno osób przedwcześnie zmarłych, jak i długo żyjących. Zarządzanie zagraniczne jest najnowszą formą PPE, wprowadzoną z powodu dostosowania do standardów europejskich, będącą pod kontrolą organu nadzoru państwa z ramienia UE. Niestety ten rodzaj zarządzania programem PPE nie cieszy się zainteresowaniem Polaków, ponieważ do 2012 roku nie skorzystano z tej formy oszczędzania i lokowania kapitału przez pracowników²⁷. Gromadzenie kapitału w ramach programu PPE jest nieco bardziej wymagające organizacyjnie i logistycznie niż w przypadku innych wcześniej zaprezentowanych rozwiązań.

Podjęcie inicjatywy zbiorowego ubezpieczenia się pracowników może spowodować trudności w rozpoczęciu oszczędzania i inwestowania kapitału. Wszystkie zaprezentowane i opisane dobrowolne ubezpieczenia emerytalne tworzące III filar systemu emerytalnego mają swoje wady i zalety. Z tego też powodu przed dokonaniem wyboru należy nie tylko poznać zasady każdego funkcjonowania każdego z nich, lecz także sprecyzować swoje cele, oczekiwania i finansowe możliwości.

PODSUMOWANIE

W ramach III filaru systemu emerytalnego są dostępne różne sposoby wspomagające oszczędzanie i powiększanie kapitału przeznaczanego na zabezpieczenie finansowe świadczenia emerytalnego. Rezultatem dobrowolnego podjęcia decyzji o przystąpieniu do różnych programów lub funduszy emerytalnych może być dodatkowy strumień dochodu po zakończeniu aktywności zawodowej. Wśród istniejących w 2023 roku dobrowolnych ubezpieczeń emerytalnych znajdują się: Pracownicze Plany Kapitałowe, Indywidualne Konto Zabezpieczenia Emerytalnego, Indywidualne Konto Emerytalne oraz Pracownicze Programy Emerytalne. Celem każdego z nich jest zapewnienie bezpieczeństwa finansowego na emeryturze dzięki długofalowemu i systematycznemu oszczędzaniu. Rynek usług finansowych, sytuacja gospodarcza, poziom inflacji, warunki i długość życia permanentnie ulegają zmianie. Aby zminimalizować odczuwanie negatywnych skutków związanych z wspomnianymi wahaniami, z inicjatywy rządu od kilkudziesięciu lat są tworzone nowe programy emerytalne, których zasady i koszty są dostosowywane do warunków i możliwości finansowych obywateli kraju.

Wskazane w tym artykule fundusze emerytalne różnią się od siebie pod względem zasad funkcjonowania, korzyści, sposobu opłacania składek oraz obrotu środkami

finansowymi i obiektów inwestycji kapitału. Ze względu na miejsce pracy, współpracowników, wysokość wynagrodzenia i inne czynniki możliwy jest wybór ubezpieczenia emerytalnego najbardziej dopasowanego do własnych potrzeb. Zapisy formalno-prawne, które obowiązują w przypadku każdego rodzaju ubezpieczeniu, przewidują możliwość oszczędzania indywidualnego lub grupowego, w zależności od funduszu emerytalnego. W tym ujęciu opłacać składki można samodzielnie lub ze wsparciem pracodawcy i państwa, a ich skala uzależniona jest od wynagrodzenia brutto lub dobrowolnej wysokości nieprzekraczającej ustawowego limitu. Rozważając wybór programu odpowiadającego wymaganiom i oczekiwaniom danej osoby, ważna jest więc znajomość zasad dotyczących podstawowych aspektów funkcjonowania funduszy emerytalnych. Wiedza na temat kosztów i korzyści płynących z zabezpieczeń oferowanych w ramach III filaru systemu emerytalnego jest zatem jednym z kluczowych czynników wpływającym na decyzje dotyczącą przyłączenia się do programów emerytalnych.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

1. Brenk M., Wnuk S., *Instrumenty gromadzenia długoterminowych, dodatkowych oszczędności emerytalnych – efektywność, koszty, aspekty prawne*, „Zeszyty Naukowe” Politechniki Poznańskiej, z. 73, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań 2017, DOI: <https://doi.org/10.21008/j.0239-9415.2017.073.02>.
2. Dopierała Ł., *Efektywność produktów emerytalnych oferowanych przez zakłady ubezpieczeń na życie na przykładzie IKE*, „Finanse i prawo finansowe” 2017, nr 2(14).
3. Dyrda-Maciałek, *Pracownicze Plany Kapitałowe – funkcjonowanie, wdrażanie, rentowność*, „Współczesne Problemy Zarządzania” 2021, nr 1(18).
4. Huterska A., Zdunek-Rosa E., *Ocena wpływu wysokości stopy oprocentowania depozytów na IKE i IKZE*, [w:] *Długoterminowe oszczędzanie: podstawy, strategie i wyzwania*, red. J. Rutecka-Góra, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2016.
5. Jedynak T., *Pracownicze plany kapitałowe, jako instrument mobilizacji dodatkowych oszczędności emerytalnych w Polsce*, „Zeszyty Naukowe” Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, nr 2(980), Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2019, DOI: <https://doi.org/10.15678/ZNUEK.2019.0980.0207>.
6. Klimkiewicz A., *Poziom świadomości emerytalnej a rozwój Pracowniczych Programów Emerytalnych*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica” 2011, nr 259.
7. Rusinowicz A., *Pracownicze programy emerytalne – błąd systemu czy źródło oszczędności emerytalnych*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica” 2014, nr 2(300).
8. Stańczyk B., *Konsument na rynku Indywidualnych Kont Emerytalnych*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica” 2013, nr 284.

Źródła prawa

1. Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o indywidualnych kontaktach emerytalnych oraz indywidualnych kontaktach zabezpieczenia emerytalnego, Dz.U. 2004 nr 116 poz. 1205 z późn. zm.

2. Ustawa z dnia 4 października 2018 r. o pracowniczych planach kapitałowych, Dz.U. 2018 poz. 2215 z późn. zm.

Netografia

1. Capital Brokers Insurance Group, *Pracownicze Plany Kapitałowe (PPK) w pigułce*, <https://carework.pl/public/manager/files/PPK-w-pigulce.pdf> [dostęp: 20.03.2023].
2. Domaradzka A., *Co trzeba wiedzieć o IKE*, <https://www.gov.pl/web/rodzina/co-trzeba-wiedziec-o-ike> [dostęp: 22.03.2023].
3. Domaradzka A., *Co trzeba zrobić, by założyć IKE*, <https://www.gov.pl/web/rodzina/co-trzeba-zrobic-by-zalozyc-ike> [dostęp: 22.03.2023].
4. Dopierała Ł., *Efektywność produktów emerytalnych oferowanych przez zakłady ubezpieczeń na życie na przykładzie IKE*, „Finanse i Prawo Finansowe” 2017, nr 2(14),
5. Główny Urząd Statystyczny, *Pracownicze Plany Kapitałowe w 2021 roku, 2022*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/podmioty-gospodarcze-wyniki-finansowe/przedsiębiorstwa-finansowe/pracownicze-plany-kapitalowe-2021,22,1.html> [dostęp: 21.03.2023].
6. Główny Urząd Statystyczny, *Pracownicze Plany Kapitałowe w 2022 roku, 2023*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/podmioty-gospodarcze-wyniki-finansowe/przedsiębiorstwa-finansowe/pracownicze-plany-kapitalowe-w-2022-roku,22,2.html> [dostęp: 21.03.2023].
7. Józwik T., *Trudno stracić na oszczędzaniu w PPK. Jakie wyniki osiągały fundusze?*, <https://forsal.pl/finanse/finanse-osobiste/artykuly/8648244,ppk-stopa-zwrotu-czy-warto-oszczedzac.html> [dostęp: 12.06.2023].
8. Matla P., *IKE – limit wpłat*, <https://www.gov.pl/web/rodzina/ike-limit-wplat> [dostęp: 22.03.2023].
9. Matla P., *IKZE – limit wpłat*, <https://www.gov.pl/web/rodzina/ikze-limit-wplat> [dostęp: 6.04.2023].
10. MojePPK.pl, *To warto wiedzieć o Pracowniczych Planach Kapitałowych*, https://www.mojeppk.pl/pliki/repozytorium-plikow/materialy-do-pobrania/pdf/Poradnik_Pracownika_To_warto_wiedziec_o_PPK_v.2.0.1.pdf [dostęp: 20.03.2023].
11. Walczak A., *Pracownicze plany emerytalne a pracownicze plany kapitałowe – co wybrać?*, <https://poradnikpracownika.pl/-pracownicze-plany-emerytalne-a-pracownicze-plany-kapitalowe> [dostęp: 21.03.2023].
12. Wykowska J., *III filar dla początkujących. Poradnik przyszłego emeryta*, https://www.knf.gov.pl/knf/pl/komponenty/img/III%20Filar%20inter_40098.pdf [dostęp: 9.04.2023].

mgr Anita Wodyńska

Menedżerska Akademia Nauk Stosowanych MANS

dr inż. Marzena Kacprzak

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

ORCID: 0000-0002-0680-8241

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 233–253

**WIZERUNEK KOBIEŃ W PRZEKAZACH
REKLAMOWYCH – PRZYKŁAD KAMPANII
PROWADZONYCH W MEDIACH TRADYCYJNYCH
I SPOŁECZNOŚCIOWYCH MAREK:
WARKA, AXE I BODYFORM**

*THE IMAGE OF WOMEN IN ADVERTISING MESSAGES –
EXAMPLE OF CAMPAIGNS CONDUCTED IN TRADITIONAL MEDIA
AND SOCIAL MEDIA CHANNELS
OF WARKA, AXE AND BODYFORM BRANDS*

STRESZCZENIE

Wizerunek kobiety w przekazie reklamowym z reguły prezentowany jest w sposób stereotypowy. Płeć żeńska często odgrywa w nim schematyczne, przypisane jej kulturowo role: matki, sprzątaczkę, kucharkę, adoratorkę mężczyzn. Taki sposób budowania komunikatu negatywnie wpływa na postrzeganie kobiet i odbija piętno na ich życiu rodzinnym, społecznym i zawodowym. Celem artykułu jest ukazanie wizerunku kobiet w przekazach reklamowych oraz wskazanie zmian, jakie zaszły w tym obszarze. Problemem badawczym wybranym przez autorki jest pokazanie, jak wizerunek kobiet jest prezentowany w reklamie oraz jak wpływa on na rzeczywistość pozareklamową. Zastosowano metodę syntetyczną, a dodatkowo wykorzystano także etnograficzną obserwację uczestniczącą. Autorki przyjęły tezę, że pod wpływem zmian społeczno-kul-

turowych przedstawienie wizerunku kobiet w przekazach reklamowych na przestrzeni ostatnich 10 lat uległo zmianie.

SŁOWA KLUCZOWE: wizerunek, przekaz reklamowy, marka, reklama, kultura, stereotyp, feminizm

ABSTRACT

The image of women in advertising messages is often presented in a stereotypical manner. In this form of communication, the female gender often plays schematic, culturally assigned roles: mother, cleaner, cook, admirer of men. Such a way of constructing a message negatively affects the perception of women and reflects a stigma on their family, social and professional lives. The purpose of the article is to show the image of women in advertising messages, and to indicate what changes have occurred in this area. The research problem chosen by the authors is to indicate how the image of women is presented in advertising and how it affects the non-advertising reality. A synthetic method was used, in addition, ethnographic observation was also used. The authors adopted the thesis that the representation of the image of women in advertising messages has changed over the past 10 years.

KEY WORDS: image, advertising message, brand, advertising, culture, stereotype, feminism.

WSTĘP

Reklama jest podstawową i najwidoczniejszą formą komunikacji między biznesem (przedsiębiorstwem) a rynkiem i potencjalnymi klientami. Jest także rozwiązaniem najbardziej rozpowszechnionym i połączonym z pozostałymi instrumentami, którymi posługują się firmy do budowania swojej pozycji rynkowej i w świadomości konsumentów¹.

Według P. Doyle'a, uznanego ekonomisty, prekursora w dziedzinie łączenia marketingu, finansów i rachunkowości zarządczej, marketing jest elementem procesów zarządczych, a jego celem jest maksymalizacja zysków poprzez budowanie długotrwałych relacji z klientami i konsumentami. Relacje te powinny być oparte na zaufaniu oraz partnerstwie, co pozwala przedsiębiorstwu na zdobycie przewagi rynkowej². Definicję tę można uzupełnić o podejście Leo Burnetta, guru reklamy i twórcy jednych z najbardziej rozpoznawalnych symboli reklamowych (np. Marlboro Mana czy Tony'ego the Tiger). Wskazywał on, że dobra reklama to taka, która jest prosta, niez-

1 A. Wodyńska, *Stereotyp a wizerunek kobiet w przekazach reklamowych – media tradycyjne i social media*, praca dyplomowa, Instytut Zarządzania i Nauk Technicznych WSM (obecnie MANS), Warszawa 2022.

2 M. Antonowicz, *Refleksje na temat przyszłych trendów w marketingu usług kolejowego transportu towarowego*, http://www.wzieu.pl/zn/414/ZN_414.pdf [dostęp: 12.06.2023].

pomniana, zaprasza do obejrzenia oraz dostarcza zabawy podczas obcowania z nią. Autorki artykułu uważają, że postrzeganie kobiety w ciągu ostatnich dziesięcioleci uległo znacznej transformacji. Zmienił się nie tylko obraz tego, jak społeczeństwo postrzega płę żeńską, lecz także przemianie uległa świadomość samych kobiet odnośnie własnych potrzeb i aspiracji. Dla kobiet coraz ważniejsze staje się zdobywanie wykształcenia, podnoszenie kwalifikacji, możliwość pracy w wymarzonym zawodzie i osiąganie sukcesów na zawodowej ścieżce³.

Kampanie reklamowe starają się budować lub odzwierciedlać nowe typy osobowości i nowe wzorce zachowań. Upodmiotowienie kobiet, przedefiniowanie słowa „piękno”, które oznacza nie tylko określenie wyglądu zewnętrznego, lecz także odnosi się między innymi do wewnętrznej siły, odwagi, piękna, rozwoju i samodoskonalenia, to elementy, które pojawiają się w reklamie coraz częściej⁴. Autor zwraca także uwagę na termin *femvertising*⁵ oznaczający przeciwstawianie się uprzedmiotawianiu kobiet, przełamywanie stereotypowego myślenia na temat płci żeńskiej i wzmacnianie pozycji kobiet w reklamie. W literaturze zachodniej zrealizowano wiele badań na ten temat⁶. Termin ten oficjalnie został wprowadzony w 2014 roku⁷.

Dodatkowo S. Sharma i M. Das wskazują na pozytywny wymiar wprowadzania tych zmian – mimo że ich zamysłem jest zwiększanie sprzedaży, to jednak wzmacniają pozycję kobiet i pozwalają uciec od poniżających treści⁸.

3 A. Wilk, *Kobieta na rynku pracy – obiekt dyskryminacji czy nieodkryty potencjał*, „Studia i Prace WNEIZ US” 2018, nr 52(3), s. 168.

4 J. Kończak, *Wizerunek kobiet w reklamie. Raport z badań*, „Media Biznes Kultura” 2022, nr 2(13), s. 91.

5 Termin powstał z połączenia angielskich słów: *female – empower – advertising* i oznacza reklamę wzmacniającą.

6 C. Gillespie, *#Femvertising, Why don't men care more about sexualized women in ads?*, Sheknows.com, <https://www.sheknows.com/living/articles/1128576/femvertising-awards-survey-results/> [dostęp: 15.06.2023]; N. Varghese, N. Kumar, *Feminism in advertising: Irony or revolution? A critical review of femvertising*, „Feminist Media Studies” 2020, nr 22(2), s. 441–59; F. Teng, J. Hu, Z. Chen, K.T. Poon, Y. Bai, *Sexism and the effectiveness of femvertising in China: A corporate social responsibility perspective*, „Sex roles. A Journal of Research” 2020, nr 84(5–6), s. 253–70; A. Mishra, S.K. Gautam, *The influence of empowering women through advertising: An explorative research of 'femvertising' campaigns*, „International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)” 2023, nr 11(4); J. Uralge, *Raport, 2021. Women in advertising. The power of positive representation for a better society and a more successful brand*, https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/publication/documents/2023-04/lpsos-Views_Women_in_Advertising_August-2021.pdf [dostęp: 15.06.2023].

7 SheKnows Media, *#Femvertising Facts*, <http://corporate.shemedia.com/attachments/3224/SheKnows-Media-Femvertising-Infographic-2016.pdf> [dostęp: 15.06.2023].

8 S. Sharma, M. Das, *Women empowerment through advertising*, <https://www.europeanjournalofsocialsciences.co.uk/pdfs/ejss1903.pdf> [dostęp: 18.06.2023].

1. PODEJŚCIE DO STEREOTYPU

Stereotyp jest wynikiem pewnego wyobrażenia o rzeczywistości, a nie obiektywną informacją o niej, jest obrazem „wkładanym” do głowy człowieka od momentu jego urodzenia. Nośnikami stereotypu są zatem czynniki zewnętrzne: kultura, społeczeństwo, wychowanie oraz tradycja. P.J. Przybysz, powołując się na Z. Bokszańskiego, definiuje stereotyp jako: „swoiście uproszczony obraz rzeczywistości o wyrazistym ukierunkowaniu aksjologicznym”⁹. Wskazuje w ten sposób, że nie pozostaje on obojętny w odbiorze, lecz przyczynia się o oceny przedmiotu, którego dotyczy.

Według Wojciszke¹⁰ „stereotyp jest tradycyjnie rozumiany jako nadmiernie uogólniony i uproszczony obraz określonej grupy społecznej, wyodrębnionej na podstawie łatwo dostrzeganey cechy (płeć, rasa, narodowość, klasa społeczna, zawód), zwykle podzielany przez większą zbiorowość ludzi”. Autor zwraca szczególną uwagę na negatywne aspekty stereotypu w kontekście społecznym, w tym dążenie do wyeliminowania jednostkowości i do ujednoczenia poszczególnych członków grupy na podstawie łatwej do zidentyfikowania cechy wspólnej.

A. Wejland charakteryzuje stereotyp w sposób następujący: „Stereotyp jest w naszej koncepcji modelem pojęciowym, ale nie samodzielny, nadbudowanym na modelu kategorialnym. Oba modele w nieklasyczny jednak sposób są związane z nazwą grupy, oba mają charakter prototypowy, co określa, w jakim sensie dotyczą grupy jako całości. W ramach obrazu grupy istnieją równocześnie »twierdzenia« mówiące o tym, jakie stereotypowe cechy są przypisywane różnym podkategoriom, np. centralnej podkategorii typowych x-ów lub jakiejś peryferyjnej podkategorii x-ów mniej typowych”¹¹. Ta definicja stanowi swoistą przeciwwagę dla pozostałych – krytykuje podejście do stereotypu w wąskim ujęciu znaczeniowym i wprowadza tezę, jakoby miał on strukturę centralną oraz podkategorialną. W podobny sposób definiuje stereotyp jako elementy odnoszące się do kategorii społecznych I. Kurcz: „stereotypy stanowiłyby podklasę prototypów, a jedno i drugie wiązałyby się z procesami kategoryzacji”. Procesy te natomiast „są czynnościami umysłu ludzkiego, polegającymi na łączeniu izolowanych przedmiotów w klasy, liczby zbiory, czyli kategorie”¹².

Cholewiński z kolei także wskazuje na istnienie powtarzających się następujących cech stereotypów:

- 9 P.J. Przybysz, *Kilka uwag o stereotypach o tożsamości narodowej na marginesie powieści Henryka Sienkiewicza „Ogniem i mieczem”, „Zeszyty Naukowe” Akademii Marynarki Wojennej*, r. XLVIII, nr 4(171), Wydawnictwo Akademii Marynarki Wojennej, Gdynia 2007.
- 10 B. Wojciszke, *Procesy oceniania ludzi*, Wydawnictwo Nakom, Poznań 1991, s. 180.
- 11 A.P. Wejland, *Obrazy grup społecznych*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 1991, s. 69.
- 12 W. Nowak, *Teoretyczne i metodologiczne problemy badań stereotypów, cz. I*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, r. XI, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 1999, s. 107.

- poznawczy charakter treści – cechuje się ona mało zróżnicowaną, wybiórczą, zgeneralizowaną formą, trudną do weryfikacji;
- treść wartościująco-emocjonalna – opiera się na subiektywnych opiniach i odczuciach, ma charakter silnie emocjonalny, prowadzący do potrzeby dystansowania się od przedmiotu stereotypu;
- treść zgeneralizowana – bazuje na uogólnieniach, skrótach myślowych, eksponujących niepożądane (lub pożądane, ponieważ stereotyp może dotyczyć również pozytywnych aspektów) cechy „innego”;
- trwałość – wysoka odporność na zmianę, silna obrona percepcyjna przed rewolucją przyjętej postawy potęgowana przez powtarzalność w kulturze i rodzinie;
- spójność – stereotypy tworzą systemy stające się elementem swoistej ideologii, co powoduje jeszcze wyższy opór przeciwko zmianie oraz utrudnia obiektywizację i dotarcie do źródła stereotypu;
- charakter społeczny – mogą odnosić się do grup o wspólnych cechach etnicznych, klasowych, rasowych, wyznaniowych, płciowych, wiekowych itd.;
- mają charakter werbalny – artykułowane są w systemie językowym;
- dają poczucie subiektywnej pewności – stwarzają złudne wrażenie obiektywizmu oraz prawdziwości stwierdzeń, a jednocześnie negują względność i dają przyzwolenie na posługiwanie się stereotypem.

Można zauważyć, że przywołane przez Chlewińskiego cechy stereotypów pokrywają się z definicją zaproponowaną przez B. Wojciszke. Autor skupia się na uogólnieniu oraz uproszczeniu, na których bazuje stereotyp, a także na jego emocjonalnym, subiektywnym charakterze.

Wszyscy posługujemy się stereotypami, ponieważ sprawiają one, że otaczająca nas, często niełatwa i niejednoznaczna rzeczywistość staje się prostsza, bardziej przewidywalna i zrozumiała¹³. Zdaniem H. Hamer trudno jest nam zmienić sposób patrzenia na ludzi przez pryzmat stereotypów, ponieważ posługiwanie się stereotypami stanowi jedną z cech systemu poznawczego człowieka¹⁴.

2. STEREOTYP KOBIETY W PRZEKAZIE REKLAMOWYM

Twórcy reklam, stosując liczne uproszczenia w przedstawianiu rzeczywistości, często sięgają po stereotypy. Badacze dostrzegli powtarzalność w rolach przypisywanych kobietom we wszystkich kanałach komunikacji marketingowej. Może to być wynikiem sposobu myślenia autorów przekazu lub przemyślanej strategii dostosowywania świata reklamy do powszechnych schematów. A. Madera zauwa-

13 M. Karwatowska, L. Tymiakin, *Wśród stereotypów i tekstów kultury*, „Studia Lingwistyczne” 2020, s. 16.

14 H. Hamer, *Psychologia społeczna. Teoria i praktyka*, Difin, Warszawa 2005, s. 141.

za, że: „choć postaci kobiet w reklamach są podobne do ich rzeczywistych pierwowzorów, to zawsze są upiękkszzone, przyjemniejsze i szczęśliwsze oraz zamknięte w stereotypowo postrzeganym kręgu atrakcyjności fizycznej i dbałości o akceptację innych ludzi”¹⁵.

Nie oznacza to jednak, że można stworzyć jednolity i wewnętrznie spójny obraz kobiecości w reklamie. Liczni badacze wskazują, że wizerunek kobiety zmienia się w zależności od tego, jaki produkt jest promowany oraz do kogo kierowany jest komunikat. Powoduje to, że w jednym bloku reklamowym możemy zobaczyć kilka całkowicie sprzecznych obrazów kobiety. Choć można je podzielić ze względu na pełnione w danym komunikacie role, zawsze przywiązuje się uwagę do ich wyglądu – nie zawsze w sposób podkreślający ich seksualność, ale w każdym przypadku wymagający od reprezentantek płci żeńskiej wpisania się w określony kanon urody (zarówno pod względem ubioru, makijażu, jak i wymiarów ciała). Jak wskazuje wspomniany badacz: „Uroda uzasadnia pojawienie się kobiety w reklamie, ale jednocześnie sprawia, że może ona reklamować wszystko. Piękne kobiety przedstawione w kontekście reklamowanych przedmiotów dają bowiem nadzieję na możliwość osiągnięcia podobnej atrakcyjności, a przez to lepszego i beztrudniejszego życia”¹⁶. Stosując kryterium przedstawienia kobiet, można wyróżnić dwie kategorie reklam:

1. Kreacje, w których kobiety pojawiają się jedynie jako atrybut/ ozdoba. Celem ich wprowadzenia do komunikacji jest nadanie produktowi walorów seksualnych, których sam w sobie nie posiada, poprzez pokazanie go w towarzystwie kobiet lub w powiązaniu z ich częściami ciała. Jest to kierunek, który przyjmuje się najczęściej przy produktach kojarzących się tradycyjnie z mężczyznami (piwo, męskie perfumy lub akcesoria do golenia) lub bez jasno określonego odbiorcy (na przykład batonikach Kinder Bueno firmy Ferrero¹⁷).
2. Kreacje, w których kobiety są pokazane jako użytkowniczkami produktu. W zależności od kategorii sprzedawanego przedmiotu przyjmują one jedną z kilku archetypicznych ról (matki, osoby dbającej o dom, kucharki). Z tego typu komunikacją można się spotkać w reklamach środków czystości, damskich perfum lub kosmetyków do pielęgnacji. Przykładem mogą być reklamy marki Vizir¹⁸.

Wraz z zachodzącą przemianą społeczno-kulturową coraz więcej reklam wyłamuje się z tego podziału, co potwierdza I. Desperak: „Oprócz tradycyjnego obrazu kobiety

15 A. Madera, *Wizerunek kobiety w reklamie telewizyjnej*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2004, nr 1, s. 190–91.

16 Ibidem, s. 191–92.

17 *Kinder Bueno – oficjalna reklama TV*, YouTube.pl, https://www.youtube.com/watch?v=jjkL9_kCFQg [dostęp: 15.06.2023].

18 *Vizir – Anna Starmach, kapsułki 3w1*, YouTube.pl, <https://www.youtube.com/watch?v=UxT-f2qhNwSQ> [dostęp: 15.06.2023].

współistnieją też inne wyobrażenia, w ostatnich latach spopularyzowany został np. wizerunek kobiety biznesu –drapieżnej lub zapracowanej businesswoman, niemającej czasu na życie rodzinne”¹⁹.

Istnieje więc kilka konwencji, w ramach których ściśle wiąże się kategorie produktową ze sposobem przedstawiania kobiet, oraz nurt próbujący ten sztywny podział przełamywać poprzez odchodzenie od przejawiania ich cech fizycznych lub stereotypowych i wprowadzanie w ich miejsce takich cech osobowości jak: inteligencja, pewność siebie, zaradność.

3. SPOŁECZNE SKUTKI STEREOTYPOWEGO UKAZYWANIA Kobiet W PRZEKAZACH REKLAMOWYCH

Komunikacja marek z konsumentami stanowi jeden z elementów kultury i wpływa na świadomość oraz zachowania swoich odbiorców. Według A. Madery „kobiety są już od dziecka uczone, że to właśnie wygląd stanowi podstawę opinii o ich wartości. Reklamy rozpowszechniają przekonanie, że zarówno piękno, jak i wiążąca się z nim kobiecość można zakupić i rozniecają marzenia dotyczące zaspokajania własnych przyjemności”²⁰.

Wprowadzanie zmian postrzegania ról społecznych jest utrudnione, gdy powszechnie funkcjonują ich stereotypowe przedstawienia. Należy więc być świadomym konsekwencji, jakie niesie za sobą promowanie poszczególnych, uproszczonych wizerunków kobiety. Mogą one mieć wpływ na ich życie rodzinne, relacje społeczne, a nawet zawodowe. Jak zauważa I. Desperak, „mimo długoletniej obecności kobiet na rynku pracy to mężczyźni postrzegani są jako predestynowani do kariery zawodowej, podczas gdy podstawowym wyznacznikiem ról kobiecych jest dom i rodzina”²¹. Choć pozornie nie ma związku między uproszczonymi wizerunkami matek, sprzątaczek i kucharek a sytuacją kobiet na rynku pracy, stereotypy wprowadzają do świadomości odbiorców schemat myślenia, który rzutuje na ich sposób traktowania innych ludzi. Gdy regularnie widzi się reprezentantki płci żeńskiej wyłącznie jako naiwnych wykonawców instrukcji, które przekazywane są przez mężczyzn, nieustannie osłabia to zaufanie do kobiet oraz powoduje, że perspektywa przekazania im stanowisk o wyższej odpowiedzialności lub o większym wkładzie intelektualnym robi wrażenie nieracjonalnej. Wspomniana wcześniej badaczka stawia następującą tezę: „Towarzyszy temu tradycyjny podział ról w rodzinie: to kobiety są nadal odpowiedzialne za większość prac domowych i wychowywanie dzieci. W efekcie działające zawodowo

19 I. Desperak, *Stereotypy ról kobiet w reklamie telewizyjnej i praktyce rynku pracy*, „Acta Universitatis Lodzianis, Folia Sociologica” 2001, nr 29, s. 13.

20 A. Madera, op. cit., s. 192.

21 Ibidem, s. 12.

kobiety pracują w rzeczywistości na dwóch etatach, jednym zarobkowym, a drugim domowym, co powoduje ich większe obciążenie obowiązkami i czyni z nich mniej atrakcyjną dla pracodawców siłę roboczą²².

Można więc liczyć, że obecna zmiana paradygmatu, którą można zaobserwować w reklamie, pozytywnie wpłynie także na sytuację kobiet na rynku pracy. Coraz częściej w tradycyjnych rolach domowych przedstawia się mężczyzn (jak w reklamie Knorra²³) lub dzielenie się obowiązkami w związku (jak w spocie sponsorskim płynu do naczyń Ludwik²⁴).

4. EWOLUCJA WIZERUNKU KOBIEŃ – PRZYKŁAD KAMPANII PROWADZONYCH W MEDIACH TRADYCYJNYCH I W KANAŁACH MEDIÓW SPOŁECZNOŚCIOWYCH MAREK: WARKA, AXE I BODYFORM²⁵

Kreowanie odpowiedniego wizerunku jest bardzo istotne dla każdego z nas. Szczególnego znaczenia nabiera wtedy, gdy komunikacja z odbiorcami odbywa się za pomocą mediów. Media starają się zaspokoić oczekiwania odbiorców i bronić swojej pozycji rynkowej na rynku. Poprzez różnego rodzaju kampanie reklamowe w mediach tradycyjnych i mediach społecznościowych (ang. *social media*) firmy często ukazują wizerunek (w tym wizerunek kobiet), który podlega ciągłej zmianie, przedstawia różną zawartość i oczekiwania. W niniejszej pracy autorki przedstawiły kampanie marek Warka, Axe i Bodyform.

WARKA

W styczniu 2016 roku Grupa Żywiec rozpoczęła kampanię reklamową pn. *Planeta Warka* promującą linię piw marki Warka. Była ona emitowana we wszystkich głównych stacjach telewizyjnych oraz na kanałach tematycznych, w Internecie oraz mediach społecznościowych. W ramach kampanii wykreowany został fikcyjny świat, w którym męskie marzenia i pasje realizowane są w sposób niezwykle i bez żadnych ograniczeń. Każdy spot promocyjny prezentuje inną męską fantazję realizowaną na planecie przeznaczonej tylko dla mężczyzn. W związku z tym w kampanii można zobaczyć wszystkie elementy kojarzące się ze stereotypowym wyobrażeniem męskich potrzeb: szybkie samochody, niekończące się mecze piłki nożnej, spędzanie wolnego czasu z kolegami w barach, nielimitowany dostęp do piwa Warka oraz kobiety znajdujące się w kulturowym kanonie piękna. Te ostatnie pojawiają się na planecie Warka wyłącznie w rolach towarzyszek lub usługodawczyń. I tak możemy zobaczyć:

22 Ibidem.

23 *Knorr Nuggetsy* – Katarzyna Herman (reklama), YouTube.pl, https://www.youtube.com/watch?v=mYNS24Pc_bg [dostęp: 15.06.2023].

24 *Ludwik domowe środki czystości*, YouTube.pl, <https://www.youtube.com/watch?v=dPiyz-AOF1g> [dostęp: 15.06.2023].

25 A. Wodyńska, op. cit.

miss Warki, policjantki, barmanki, pielęgniarki, bywalczyne barów czy mikołajki (spot z elementem świąt Bożego Narodzenia). W reklamach właściwie nie pojawiają się kobiety, które po prostu są mieszkankami krainy. A jeśli już tak się dzieje, pełnią funkcję ozdób (tancerki brazylijskie) lub adoratorek (oglądają się za mężczyznami w barze, machają do kierowców aut). Postacie kobiece pojawiające się w spotach reklamowych stanowią bardzo wąską reprezentację tej grupy. Brakuje wśród nich przedstawicielek różnych grup etnicznych, typów urody, warstw społecznych, urozmaiconych ciał. Co ciekawe reprezentacja męska jest znacznie szersza – obejmuje zarówno mężczyzn kulturowo uznanych za atrakcyjnych, jak i tzw. normalnych gości. Kobiety na planecie Warka realizują stereotypowe męskie fantazje zarówno na temat wyglądu, jak i zachowania. Cechują je:

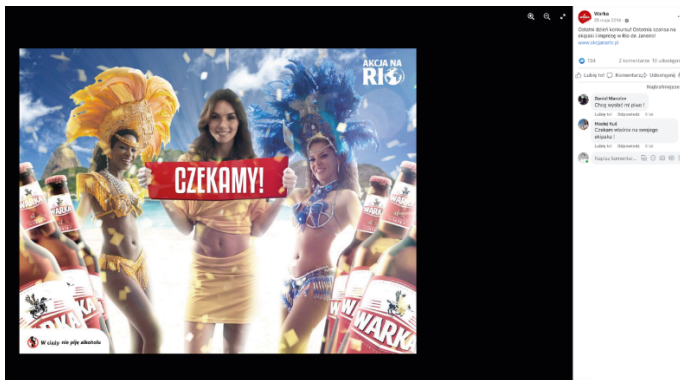
- uroda znajdująca się w kulturowym kanonie piękna: długie włosy, duże oczy, pełne usta, wąska talia, wydatny biust, szerokie biodra;
- zadbany wygląd: wysportowane ciało, pełny makijaż, bez względu na miejsce i sytuację, ułożone włosy;
- wyzywające stroje eksponujące walory cielesne: krótkie sukienki, głębokie dekolty, bielizna, silnie seksualizowane mundury służb publicznych (policji, służby zdrowia), stroje nieadekwatne do pogody i pory roku;
- zachowania infantylne, podległe wobec mężczyzn, oparte na flircie oraz uwodzeniu, nawet w sytuacjach zagrożenia życia (ratowniczkę medyczną na plaży, biegnącą na ratunek poszkodowanemu, skupiają się przede wszystkim na seksownym wyglądzie).

Na rysunku 1 i 2 znajdują się przykładowe ujęcia pochodzące z kampanii *Planeta Warka* – z telewizyjnego spotu reklamowego oraz postu opublikowanego na kanałach mediów społecznościowych marki Warka.

Rysunek 1. Post na fan page'u marki Warka ukazujący wizerunek służb medycznych na planecie Warka

Źródło: Facebook.com, <https://www.facebook.com/Warka/photos/1196021210427811> [dostęp: 15.06.2023].

Rysunek 2. Post nawiązujący do Mistrzostw Świata w piłce nożnej w Rio de Janeiro

Źródło: Facebook.com, <https://www.facebook.com/Warka/photos/827733360589933> [dostęp: 15.06.2023].

Tomasz Król, ówczesny kierownik ds. marketingu Warki, tak tłumaczył wybór przyjętej strategii: „marka postanowiła przypomnieć o tych tradycyjnych i nawet nieco stereotypowych męskich wartościach. Choć w realnym świecie coraz częściej ulegają one przemianom kulturowym, to nie zawsze dzieje się to z aprobatą mężczyzn²⁶ oraz: „w realnym świecie przed mężczyznami jest dziś stawianych wiele nowych, niekiedy sprzecznych ze sobą oczekiwań. W kampanii Warki pokazujemy męski świat w wyidealizowanej formie, a piwo jest jego naturalnym elementem. Na planecie Warka mężczyźni mogą w pełni poczuć się dobrze »w swojej skórze«. Uważamy, że mają prawo do takich pasji i marzeń, które są nierozdzielnie związane z ich klasyczną naturą²⁷. Tym samym przyznaje on, że w dobie zmian społecznych, femvertisingu i III fali feminizmu marka Warka stara się zapewnić mężczyznom, którzy nie są na nie gotowi, bezpieczne miejsce, w którym nadal mogą być sobą i hołdować tradycyjnie rozumianym wzorcom męskości. Taką strategię marka realizowała przez 4 kolejne lata, aż do roku 2018.

W 2018 roku, 2 lata po starcie pierwszej odsłony kampanii *Planeta Warka*, firma stopniowo zaczęła zmieniać prowadzoną w jej ramach komunikację.

Co prawda nadal skupiała się na „typowo męskich” potrzebach, ale coraz częściej eksponowane były te związane z miłością do sportu czy rozrywki. Na profilach me-

26 *Planeta spełnionych męskich potrzeb w reklamach piwa Warka (video)*, Wirtualnemedi.pl, <https://www.wirtualnemedi.pl/artykul/planeta-speelnionych-meskich-potrzeb-w-reklamach-piwa-warka-video> [dostęp: 15.06.2023].

27 *Kolejna odsłona planety Warka*, Oohmagazine.pl, <https://oohmagazine.pl/2016/02/26/kolejna-odsłona-planety-warka/> [dostęp: 15.06.2023].

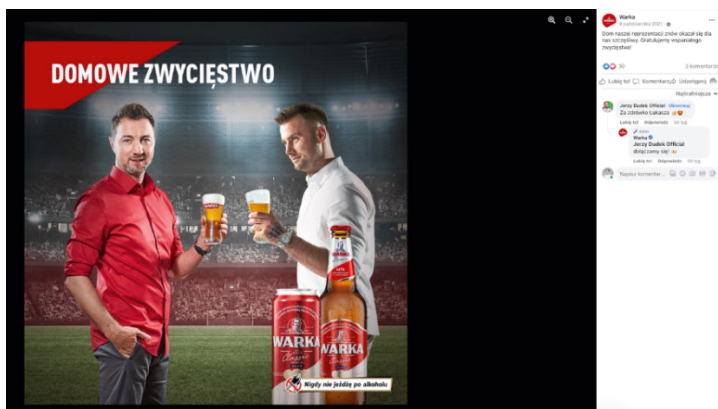

Rysunek 3. Post na profilu marki Warka na platformie Facebook.com z 31.08.2018

Źródło: Facebook.com, <https://www.facebook.com/Warka/photos/2182575178439071> [dostęp: 15.06.2023].

diów społecznościowych marki zaczęły pojawiać się posty nawiązujące do piłki nożnej, relaksu, technologii.

W 2021 roku w kampanii *Planeta Warka* nastąpił pierwszy przełom. Marka postanowiła zmienić dotychczasową strategię i w swojej komunikacji postawiła na sport. W publikacjach w kanałach mediów społecznościowych pojawiły się nawiązania do aktualnych dużych imprez sportowych oraz przede wszystkim do piłki nożnej. Ambasadorem marki został znany polski bramkarz Jerzy Dudek.

Rysunek 4. Post na profilu marki Warka na platformie Facebook.com z 9.10.2021

Źródło: Facebook.com, <https://www.facebook.com/Warka/photos/4863807360315826> [dostęp: 15.06.2023].

Marka nawiązała także współpracę z zyskującym na popularności środowiskiem gamingowym i utworzyła platformę dla fanów gier komputerowych: *Warka Planet of Gamers*. W ramach nowej strategii Warka podjęła współpracę z popularnymi gamerami, m.in.: Pago, Człowiekiem Wargą, Kubenem, Luurem czy Kromką. Nie zabra-

kło także przedstawicielki kobiet, które reprezentowała PiranhaSawa. Zorganizowany został trzydniowy turniej gier wideo. Komunikacja prowadzona była na kanałach marki, uczestników i partnera medialnego, Grupy Polsat w serwisach: YouTube, Facebook oraz Twitch.

W 2021 roku w telewizyjnym spocie reklamowym, opublikowanym w ramach kampanii po raz pierwszy, na planecie Warka pojawili się goście z zewnątrz – piwowarzy z Czech oraz Anglii, czyli krajów kojarzonych z doskonałą znajomością piwa i zamiłowania do niego. Producent zdecydował się na zmianę strategii – Warka nie miała już dłużej kojarzyć się ze stereotypowym męskim światem, lecz miała stać się synonimem jakości i tradycji piwowarskiej.

Rozwój kategorii piw smakowych oraz bezalkoholowych przyniósł kolejną zmianę w komunikacji browaru. W 2022 roku Grupa Żywiec podjęła decyzję o odświeżeniu i uspołnieniu opakowań piw we wszystkich segmentach i o objęciu ich jedną, wspólną linią kreatywną. Kampania ruszyła pod nazwą *Planeta Warka*. *Warka po stronie rozrywki*. Komunikacja w ramach nowej strategii medialnej została ujednoczona we wszystkich kanałach marki.

Rysunek 5. Stopklatki z najnowszych spotów reklamowych marki Warka

Źródło: Planeta Marka. Warka po stronie rozrywki, Youtube.com, <https://www.youtube.com/watch?v=DVqJJAmEk7Q> [dostęp: 18.09.2023].

Jak widać na rysunku 5 koncepcja kampanii *Planety Warka* uległa pełnej transformacji – z seksistowskiej, mizoginistycznej, męskiej fantazji stała się miejscem zabawy i relaksu dostępnym i przyjaznym dla wszystkich. Zmianie uległ również sposób prezentacji kobiet w reklamach marki. Przestały być jedynie realizacjami męskich fantazji, a zostały równoprawnymi uczestniczkami życia na planecie Warka. Rok 2023 to nawiązanie do energii, sportu, cieszenia się życiem. Do ekipy na planecie Warka dołączył Krzysztof Ibisz jako cyfrowy awatar. Natomiast reklama ma być odpowiedzią na rosnącą popularność napojów energetycznych²⁸.

28 Krzysztof Ibisz reklama Warka, lemoniada, napój energetyzujący, Wirtualnemedial.pl, <https://www.wirtualnemedial.pl/artykul/krzysztof-ibisz-reklama-warka-lemoniada-napoj-energetyzujacy> [dostęp: 18.06.2023].

Rysunek 6. Przykład reklamy piwa „Warka 0,0% Energy” jako piwa bezalkoholowego, lemoniady i napoju energetyzującego

Źródło: Krzysztof Ibisz wyłudował na planecie Warka, NowyMarketing.pl, <https://nowymarketing.pl/a/41703,krzysztof-ibisz-wyludowal-na-planecie-warka> [dostęp: 18.06.2023].

EFEKT AXE W KAMPANII MARKI AXE KONCERNU UNILEVER

Axe jest marką należącą do korporacji Unilever. Powstała w 1983 roku, ale szczyt popularności osiągnęła we wczesnych latach dwutysięcznych za sprawą globalnej ekspansji (w tym na rynek amerykański) oraz głośnej kampanii pn. *Efekt Axe*. Początkowo marka posiadała wyłącznie dezodoranty w sprayu dla mężczyzn. Z czasem jej portfolio rozszerzyło się o listę kosmetyków pielęgnacyjnych dla panów (żele pod prysznic, kosmetyki do włosów, dezodoranty w sztyfcie) oraz zapachów samochodowych.

Kampania, która przyniosła rozgłos marce wystartowała w 2002 roku. W założeniu kierowana była do młodych mężczyzn w wieku 25–35 lat i miała promować produkt łączący zapach wody kolońskiej z funkcjami dezodorantu. Objęła swoim zasięgiem wszystkie duże rynki światowe i była spójna we wszystkich krajach. Komunikacja została oparta na dwuznacznych żartach i spotach reklamowych ilustrujących wspomniany efekt Axe – polegający na prostym mechanizmie: kiedy mężczyzna użyje dezodorantu marki, żadna kobieta nie będzie mogła mu się oprzeć. Reklamy pokazywały to niemal dosłownie: w każdym z filmów wyprodukowanych na potrzeby kampanii możemy zobaczyć, jak młody mężczyzna, wystarczająco atrakcyjny, ale niespełniający wszystkich warunków kanonu (np. piegowaty, zbyt szczupły, zbyt mało umięśniony, niepewny siebie) spryskuje obficie ciało produktem Axe i natychmiast wszystkie napotkane panie zaczynają odczuwać wobec niego niepoahamowane pożądanie. Podobnie jak w reklamach Warki kobiety Axe również realizują stereotyp męskiej fantazji o idealnej partnerce – zarówno poprzez swój wygląd (wąska talia, duże oczy, twarz o wyraźnie zarysowanych liniach, duże usta, błyszcząca skóra, opalenizna), jak i dwuznaczne, uwodzicielskie, a czasem wyuzdane zachowanie. W całej kampanii kobiety

przedstawione są wprost jako obiekty seksualne, nieraz bardzo agresywne w okazywaniu pożądania. W świecie marki nie odgrywają żadnej innej roli.

Rysunek 6. Przykłady reklam prasowych Axe, publikowanych we Francji, Holandii i Chile

Źródło: *15 years of Axe Effect: the world's most sexist advertising campaign*, <https://thisisnotadvertising.wordpress.com/2011/11/07/15-years-of-axe-effect-the-worlds-most-sexist-advertising-campaign/> [dostęp: 17.06.2023].

W związku z szeregiem kontrowersyjnych działań promocyjnych w ciągu kilku kolejnych lat sprzedaż zaczęła stopniowo spadać, a zainteresowanie marką znacznie zmalało. Obserwując zmieniające się trendy i zwyczaje konsumenckie, Unilever podjął decyzję o zmianie strategii komunikacyjnej. W 2016 roku podczas finału Super Bowl zaprezentowana została nowa platforma o nazwie *Find Your Magic*. Nowy koncept odchodził od budowania męskiej pewności siebie na używaniu dezodorantu Axe, która teraz miała się wiązać z dobrym samopoczuciem i akceptacją siebie (w czym Axe miał oczywiście pomagać). Półnagie modelki w reklamach i mediach społecznościowych zostały zastąpione przez inkluzywne komunikaty pokazujące nowe podejście do męskości. W spotach padają m.in. pytania: *Czy to ok być szczupłym? Czy to ok eksperymentować z innymi chłopakami? Czy to ok, jeśli facet nosi róż? Czy to ok, jeśli facet się boi?* Na wszystkie pytania pada twierdząca odpowiedź, co stanowi odrzucenie stereotypowego i krzywdzącego obrazu męskości. W spotach wystąpili młodzi chłopcy o szerokiej reprezentacji ciał, typów urody, rasy, orientacji seksualnej. Obniżył się także wiek docelowej grupy targetowej – z wieku 25–35 lat do 15–20 lat. W ramach

kampanii, we współpracy z muzykiem Johnnym Legendem, marka uruchomiła program mentoringowy *Axe Collective*, który ma na celu wsparcie i promocję działań młodych artystów²⁹.

Rysunek 7. Przykładowe realizacje z nowej kampanii marki Axe

Źródło: YouTube.com, <https://www.youtube.com/watch?v=0WySfa7x5q0&t=9s> [dostęp: 17.06.2023].

Relaunchowi towarzyszyła również zmiana nazw produktów – z dwuznacznych i kojarzących się bezpośrednio z uwodzeniem na uproszczone i skupiające wokół użytych w kosmetykach nutach zapachowych. Decyzja o zmianach przyszła jednak za późno i marce nie udało się odwrócić trendu spadkowego. Przeszkodą okazało się również to, że poprzednia kampania trwająca kilkanaście lat odcisnęła głębokie piętno w kulturze popularnej. Hasło *efekt Axe* weszło na stałe do języka potocznego i zyskało nowe, żartobliwe znaczenie. Z czasem marka Axe stała się synonimem skostniałego, seksistowskiego patriarchatu i toksycznego pojmowania męskości. Mimo kilkakrotnie podejmowanych prób odcięcia się od wizerunku marki kreowanego w pierwszym dziesięcioleciu lat dwutysięcznych zbyt długie eksploatowanie go wciąż jeszcze uniemożliwia zmianę skojarzeń konsumentów z Axe.

KAMPANIA *WOMB PAIN STORIES* MARKI *BODYFORM*

Marka Bodyform należy do szwedzkiego koncernu Essity, globalnego producenta produktów higienicznych i ochrony zdrowia. Jej model biznesowy koncentruje się na rentowności oraz tworzeniu wartości dla całego społeczeństwa. Firma stawia również na innowacje, pracuje ze startupami technologicznymi, poszukuje rozwiązań dla zrównoważonego rozwoju, buduje własne centra innowacji technologicznych (m.in. w Chinach, Francji, Niemczech, Meksyku, Szwecji i USA). Na tę część działalności przeznacza ok. 1,3% rocznych przychodów netto³⁰.

Bodyform jest marką z kategorii *femcare* – kobiecych produktów higienicznych. W branży postrzegana jest jako tzw. *challenger brand*. Oznacza to, że nie jest liderem

29 J. Sagan, *Axe – nowa definicja męskości*, NowyMarketing.pl, <https://nowymarketing.pl/a-/14181,axe-nowa-definicja-meskosci> [dostęp: 17.06.2023]

30 Essity.com, *Our Business Model*, <https://www.essity.com/company/strategy/our-business-model/> [dostęp: 17.06.2023].

rynkowym, ale ma zasoby i ambicje do dalszego rozwoju biznesowego oraz wprowadzenia zmian w całym sektorze. Marki określane jako *challenger brands* to z reguły marki innowacyjne, reinterpreterujące swoją rolę na rynku i postrzeganie kategorii, do której należą³¹, a przykład Bodyform pokazuje, że mogą to robić z sukcesem.

W 2021 roku Bodyform wystartował z kampanią o nazwie #Wombstories, której celem było zwrócenie uwagi na *gender pain gap* – formę dyskryminacji w opiece zdrowotnej, w której nieświadomione uprzedzenia związane z płcią i wyglądem prowadzą do bagatelizowania kobiecego bólu, uznając go za część kobiecości. Kampania przeprowadzona była w całości w Internecie: na kanałach mediów społecznościowych marki oraz specjalnie stworzonej do tego platformie. W ramach kampanii przeprowadzono badania, które wykazały, że 1 na 10 kobiet na świecie cierpi na endometriozę, a mimo że stanowi to aż 10% grupy diagnostyka trwa nawet do 7,5 roku³². Aby naświetlić skalę problemu i kobiecego bólu, marka stworzyła słownik pt. #PainStories, w którym znalazły się pojęcia związane z miesiączkowaniem, bólem oraz endometriozą. Słownik został uzupełniony o ilustracje Nishy Ganatry oraz innych artystek zaproszonych do projektu. Otrzymał formę internetowego e-booka, który można pobrać bez dodatkowych opłat, a także publikacji drukowanej, którą otrzymali dziennikarze w ramach działań PR.

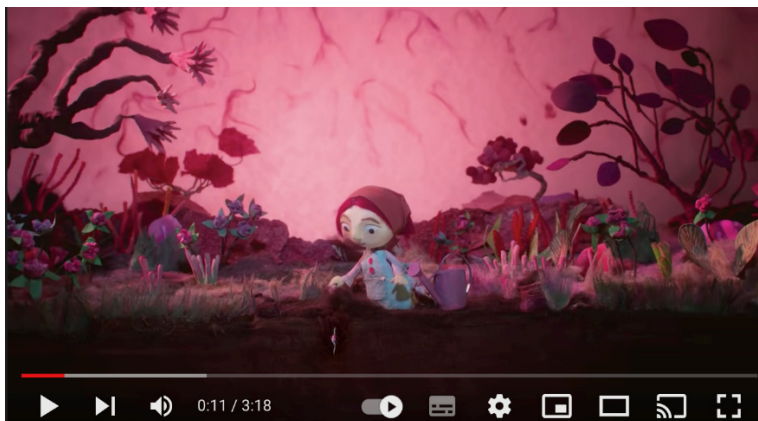
Rysunek 8. Fragment *The Pain Dictionary* (Słownika bólu)

Źródło: *The Pain Dictionary*, <https://libresse-images.essity.com/images-c5/588/324588/original/revisedpd-bookbodyformebookfeb2021.pdf> [dostęp: 17.06.2023].

Słownik wraz z ilustracjami był także częścią wystawy w *Wirtualnym Muzeum Bólu*, w którym za pośrednictwem Internetu można było obejrzeć ilustracje wszystkich artystek zaproszonych do udziału w kampanii oraz wideo z opowieściami kobiet zmagających się z endometriozą. Jednak główną osią i najważniejszym elementem kampanii było niewiele ponad trzyminutowe wideo, składające się z animacji, obrazów i statystyk, bólu związanego z macicą, a także tabu, jakim jest on otoczony. Film został przygotowany przez ten sam zespół artystek, które czuwały nad *Słownikiem bólu*.

31 The Challenger Project, *What is a challenger brand?*, <https://thechallengerproject.com/blog/what-is-a-challenger-brand> [dostęp: 17.06.2023].

32 Bodyform.co.uk, *Why our #wombstories need to be heard*, <https://www.bodyform.co.uk/our-world/why-our-wombstories-need-to-be-heard/> [dostęp: 17.06.2023].

Rysunek 9. Ujęcie ze spotu *Bodyform: #wombstories*

Źródło: YouTube.com, <https://www.youtube.com/watch?v=JZoFqlxlbk0> [dostęp: 17.06.2023].

Wideo na oficjalnym kanale Bodyform UK w serwisie You Tube ma 1 mln wyświetleń. We wszystkich serwisach i kanałach, które je udostępniły, zostało obejrzone ponad 100 mln razy. W ramach kampanii powstała także platforma *Why our #wombstories need to be heard*³³ (*Dlaczego nasze #wombstories powinny zostać usłyszane*). Składa się ona z:

- kalendarza menstruacyjnego, łatwego w obsłudze dla dziewcząt i kobiet w każdym wieku,
- Projektu V – skupiającego się na edukacji w zakresie zdrowia kobiet oraz walce z ubóstwem menstruacyjnym, ze szczególnym uwzględnieniem krajów rozwijających się,
- otwartego miejsca do dyskusji, w którym kobiety mogą dzielić się swoimi historiami i doświadczeniami, związanymi z kobiecością³⁴.

Kampanię uzupełniły liczne działania w mediach społecznościowych marki – ilustracje, posty edukacyjne, statystyki, doświadczenia kobiet z całego świata, ilustracje. Dzięki szeroko zakrojonej promocji spotkały się z szerokim odzewem internautów:

- przez cały okres trwania kampania była najczęściej oglądaną i udostępnianą przez użytkowników Internetu;
- liczba obserwujących profile marki Bodyform UK w mediach społecznościowych (Facebook, Instagram, Twitter) wzrosła o 200%;
- całkowity zasięg kampanii wyniósł 1,5 mld osób;

33 [Bodyform.co.uk, Why our #wombstories need to be heard](https://www.bodyform.co.uk/our-world/why-our-wombstories-need-to-be-heard/), <https://www.bodyform.co.uk/our-world/why-our-wombstories-need-to-be-heard/> [dostęp: 17.06.2023].

34 Ibidem.

- poziom sprzedaży produktów Bodyform wzrósł o 8,1% w Wielkiej Brytanii i 14,1% w Rosji – dwóch największych dla marki rynkach europejskich³⁵.

Działania marki docenili także specjaliści z branży reklamowej. W 2021 roku kampania *#wombpainstories* otrzymała 6 nagród w dwóch najbardziej prestiżowych konkursach reklamowych – Cannes Lions oraz D&D Awards:

- D&D Awards, Gold Pencil, w kategorii Integrated Branding Campaign;
- D&D Awards, nagroda Agencji Roku dla AMV BBDO LONDON;
- Cannes Lions Grand Prix w kategorii Health & Wellness;
- Cannes Lions Grand Prix w kategorii Brand-led Education & Awareness;
- Cannes Lions Grand Prix w kategorii Film Kraft;
- Cannes Lions, nagroda Titanium Lion³⁶.

W przeciwieństwie do omawianych wcześniej marek – Warka oraz Axe – Bodyform od wielu lat jest spójna w swojej komunikacji. *#Wombpainstories* to kolejna po *#BloodNormal*³⁷ i *Viva la Vulva*³⁸ kampania poruszająca temat kobiecego ciała i związanych z nim tematów tabu. Marka od wielu lat wykorzystuje narzędzia promocyjne do reklamy poprzez edukację i działalność społeczną. Dzięki temu zyskała opinię odpowiedzialnej społecznie i nowoczesnej, a także stała się trzecią najlepiej sprzedającą się marką kobiecych środków higienicznych w Wielkiej Brytanii.

PODSUMOWANIE

Charakter komunikatów w reklamie jest skrótowy i skondensowany. Posługuje się ona środkami łatwymi do identyfikacji dla przeciętnego odbiorcy. Jednym z takich środków stereotyp, czyli „utrwalone, popularne wyobrażenie (językowe, literackie, wizualne) dotyczące określonego zjawiska lub grupy społecznej, zwykle uproszczone w warstwie poznawczej oraz silnie nacechowane aksjologicznie i emocjonalnie”³⁹. Do grup ukazywanych w reklamie w sposób najbardziej stereotypowy należą kobiety. Ze względu na wiele ról społecznych, które odgrywają: matek, żon, partnerek, klientek, opiekunek oraz przypisanych im obowiązków, a także faktu, że podejmują ok.75% decyzji zakupowych w trzech najważniejszych kategoriach⁴⁰, często są bohaterkami

35 *Bodyform – Pain stories (case study)*, YouTube.com, <https://www.youtube.com/watch?v=Txq7NzIHxi8&t=14s> [dostęp: 17.06.2023].

36 Creative.salon, *Titanium Lions: Cannes 2021 decoded*, <https://creative.salon/articles/cannes/titanium-lions-cannes-2021-decoded> [dostęp: 17.06.2023].

37 *Bloodnormal (Grand Prix Cannes Lions 2021)*, YouTube.com, <https://www.youtube.com/watch?v=8eeiCBuqmOI> [dostęp: 17.06.2023].

38 *Viva la Vulva*, <https://www.bodyform.co.uk/break-taboos/our-campaigns/viva-la-vulva/> [dostęp 17.06.2023].

39 I. Kurz, *Stereotyp*, w: *Encyklopedia gender. Płeć w kulturze*, Czarna Owca, Warszawa 2014, s. 520.

40 *W polskich domach decyzje zakupowe podejmują kobiety*, Wirtualnemedi.pl, <https://www.wirtualnemedi.pl/artukul/w-polskich-domach-decyzje-zakupowe-podejmuja-kobiety> [do-

lub adresatkami przekazów reklamowych. Do niedawna przedstawiane były przede wszystkim jako gospodynie domowe lub atrakcyjne męskie adoratorki, niemające kompetencji do wykonywania nawet tych zadań, które były im delegowane.

W drugim dziesięcioleciu XXI wieku, w związku z rosnącą aktywizacją zawodową kobiet oraz zmianami społecznymi zapoczątkowanymi przez ruch #MeToo, sytuacja na rynku reklamowym powoli zaczęła ulegać zmianie. Kobiety przestały tolerować sprowadzanie ich do roli obiektów seksualnych czy nierozgarniętych pań domu, którym to mężczyzna musi wytłumaczyć działanie proszku do prania. Z drugiej jednak strony zmiana ta zachodzi powoli i dotyczy przede wszystkim marek, których oferta skierowana jest przede wszystkim do kobiet: kosmetyczna, higieniczna czy odzieżowa. Znacznie trudniej jest przekonać do konieczności tej ewolucji marki kierujące swoje komunikaty do mężczyzn.

Firmy z jednej strony deklarują chęć zwiększania inkluzywności, równouprawnienia czy *body positivity*, z drugiej robią to w sposób, który jest dla nich najłatwiejszy. Przykładem tego może być omawiana w niniejszej pracy Warka. Z jednej strony marka zmieniła seksistowską komunikację uprzedmiotawiającą kobiety i utrwalającą stereotyp tradycyjnie pojmowanej męskości, z drugiej jednak praca ta została wykonana powierzchownie: reprezentacja bohaterów spotów reklamowych (obu płci) pozostała bardzo wąska i w obowiązującym kanonie kulturowym.

Usprawiedliwiając jednak takie działania, należy zauważyć, że są produkty, które trudno byłoby promować i sprzedać, nie sięgając po uproszczone środki i schematy myślowe. Przykładem takim mogą być produkty dla dzieci (pampersy, żywność modyfikowana). Znacznie większe zaufanie do marki wzbudza postać matki, która troszczy się o swoje dziecko, poświęca mu czas i zwraca uwagę na to, czego używa do opieki nad nim. Raczej nikt nie uwierzyłby matce, która nie poświęca czasu dziecku, ponieważ jest zajęta rozwojem zawodowym (choćby przecież jedno nie wyklucza drugiego). Trzeba również pamiętać, że reklama ma charakter aspiracyjny – jako konsumenci kupujemy produkt, bo chcemy być tacy, jak obiecuje nam marka, dlatego kupimy takie pampersy, ponieważ chcemy być tak samo dobrym i troskliwym rodzicem.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

1. Desperak I., *Stereotypy ról kobiet w reklamie telewizyjnej i praktyce rynku pracy*, „Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Sociologica” 2001, nr 29.
2. Hamer H., *Psychologia społeczna. Teoria i praktyka*, Difin, Warszawa 2005.
3. Karwatowska M., Tymiak L., *Wśród stereotypów i tekstów kultury*, „Studia Lingwistyczne” 2020,

4. Kończak J., *Wizerunek kobiet w reklamie. Raport z badań*. „Media Biznes Kultura” 2022, nr 2(13).
5. Kurz I., *Stereotyp*, w: *Encyklopedia gender. Płeć w kulturze*, Czarna Owca, Warszawa 2014.
6. Madera A., *Wizerunek kobiety w reklamie telewizyjnej*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2004, nr 1.
7. Mishra A., Gautam S.K., *The influence of empowering women through advertising: An explorative research of 'femvertising' campaigns*, „International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)” 2023, nr 11(4).
8. Nowak W., *Teoretyczne i metodologiczne problemy badań stereotypów, cz. I*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, r. XI, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 1999.
9. Przybysz P.J., *Kilka uwag o stereotypach o tożsamości narodowej na marginesie powieści Henryka Sienkiewicza „Ogniem i mieczem”*, „Zeszyty Naukowe” Akademii Marynarki Wojennej, r. XLVIII, nr 4(171), Wydawnictwo Akademii Marynarki Wojennej, Gdynia 2007.
10. Teng F., Hu J., Chen Z., Poon K.T., Bai Y., *Sexism and the effectiveness of femvertising in China: A corporate social responsibility perspective*, „Sex Roles. A Journal of Research” 2020, nr 84(5–6).
11. Varghese N., Kumar N., *Feminism in advertising: Irony or revolution? A critical review of femvertising*, „Feminist Media Studies” 2020, nr 22(2).
12. Wejland A.P., *Obrazy grup społecznych*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 1991.
13. Wilk A., *Kobieta na rynku pracy – obiekt dyskryminacji czy nieodkryty potencjał*, „Studia i Prace WNEIZ US” 2018, nr 52(3).
14. Wodyńska A., *Stereotyp a wizerunek kobiet w przekazach reklamowych – media tradycyjne i social media*, praca dyplomowa, Instytut Zarządzania i Nauk Technicznych WSM (obecnie MANS), Warszawa 2022.
15. Wojciszke B., *Procesy oceniania ludzi*, Wydawnictwo Nakom, Poznań 1991.

Netografia

1. *15 years of Axe Effect: the world's most sexist advertising campaign*, <https://thisisnotadvertising.wordpress.com/2011/11/07/15-years-of-axe-effect-the-worlds-most-sexist-advertising-campaign/> [dostęp: 17.06.2023].
2. Antonowicz M. *Refleksje na temat przyszłych trendów w marketingu usług kolejowego transportu towarowego*, http://www.wzieu.pl/zn/414/ZN_414.pdf [dostęp: 12.06.2023].
3. *Bloodnormal (Grand Prix Cannes Lions 2028)*, YouTube.com, <https://www.youtube.com/watch?v=8eeiCBuqmOI> [dostęp: 17.06.2023].
4. Bodyform.co.uk, *Why our #wombstories need to be heard*, <https://www.bodyform.co.uk/our-world/why-our-wombstories-need-to-be-heard/> [dostęp: 17.06.2023].
5. *Bodyform – Pain stories (case study)*, YouTube.com, <https://www.youtube.com/watch?v=Txq7NzIHxi8&t=14s> [dostęp: 17.06.2023].
6. *Bodyform: #wombstories*, YouTube.com, <https://www.youtube.com/watch?v=JZoFqjXlBk0> [dostęp: 17.06.2023].
7. Creative.salon, *Titanium Lions: Cannes 2021 decoded*, <https://creative.salon/articles/cannes/titanium-lions-cannes-2021-decoded> [dostęp: 17.06.2023].
8. Essity.com, *Our Business Model*, <https://www.essity.com/company/strategy/our-business-model/> [dostęp: 17.06.2023].
9. Gillespie C., *#Femvertising, Why don't men care more about sexualized women in ads?*
10. Sheknows.com, <https://www.sheknows.com/living/articles/1128576/femvertising-awards-survey-results/> [dostęp: 15.06.2023].

11. *Kinder Bueno – oficjalna reklama TV*, YouTube.pl, https://www.youtube.com/watch?v=jjkL9_kCFQg [dostęp: 15.06.2023].
12. *Knorr Nuggetsy – Katarzyna Herman (reklama)*, YouTube.pl, https://www.youtube.com/watch?v=mYNS24Pc_bg [dostęp: 15.06.2023].
13. *Kolejna odsłona planety Warka*, Oohmagazine.pl, <https://oohmagazine.pl/2016/02/26/kolejna-odslona-planety-warka/> [dostęp: 15.06.2023].
14. *Krzysztof Ibisz reklama Warka, lemoniada, napój energetyzujący*, Wirtualnemedi.pl, <https://www.wirtualnemedi.pl/artykul/krzysztof-ibisz-reklama-warka-lemoniada-napoj-energetyzujacy> [dostęp: 18.06.2023].
15. *Krzysztof Ibisz wylądował na planecie Warka*, NowyMarketing.pl, <https://nowymarketing.pl/a/41703,krzysztof-ibisz-wyladowal-na-planecie-warka> [dostęp: 18.06.2023].
16. *Ludwik domowe środki czystości*, YouTube.pl, <https://www.youtube.com/watch?v=dPizyAOF1g> [dostęp: 15.06.2023].
17. *Planeta Marka. Warka po stronie rozrywki*, Youtube.com, <https://www.youtube.com/watch?v=DVqJJAmEk7Q> [dostęp: 18.09.2023].
18. *Planeta spełnionych męskich potrzeb w reklamach piwa Warka (wideo)*, Wirtualnemedi.pl, <https://www.wirtualnemedi.pl/artykul/planeta-spelnionych-meskich-potrzeb-w-reklamach-piwa-warka-wideo> [dostęp: 15.06.2023].
19. *Sagan J., Axe – nowa definicja męskości*, NowyMarketing.pl, <https://nowymarketing.pl/a/14181,axe-nowa-definicja-meskosci> [dostęp: 17.06.2023].
20. *Sharma S., Das M., Women empowerment through advertising*, <https://www.europeanjournalofsociosciences.co.uk/pdfs/ejss1903.pdf> [dostęp: 18.06.2023].
21. *SheKnows Media, #Femvertising Facts*, <http://corporate.shemedi.com/attachments/3224/SheKnows-Media-Femvertising-Infographic-2016.pdf> [dostęp: 15.06.2023].
22. *The Challenger Project, What is a challenger brand?*, <https://thechallengerproject.com/blog/what-is-a-challenger-brand> [dostęp: 17.06.2023].
23. *The Pain Dictionary*, <https://libresse-images.essity.com/images-c5/588/324588/original/revisedpdbookbodyformebookfeb2021.pdf> [dostęp: 17.06.2023].
24. *Urlage, J., Raport, 2021. Women in advertising. The power of positive representation for a better society and a more successful brand*, https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/publication/documents/2023-04/Ipsos-Views_Women_in_Advertising_August-2021.pdf [dostęp: 15.06.2023].
25. *Viva la Vulva*, <https://www.bodyform.co.uk/break-taboos/our-campaigns/viva-la-vulva/> [dostęp: 17.06.2023].
26. *Vizir – Anna Starmach, kapsułki 3w1*, YouTube.pl, <https://www.youtube.com/watch?v=UxTf2qhNwSQ> [dostęp: 15.06.2023].
27. *W polskich domach decyzje zakupowe podejmują kobiety*, Wirtualnemedi.pl, <https://www.wirtualnemedi.pl/artykul/w-polskich-domach-decyzje-zakupowe-podejmuja-kobiety> [dostęp: 17.06.2023].

WYDAWNICTWO
im. Prof. Leszka Krzyżanowskiego

*Menedżerskiej Akademii
Nauk Stosowanych w Warszawie*

www.mans.org.pl

KWARTALNIK JEST INDEKSOWANY W BAZIE BAZEKON I CEEOL

